

**KVALITET MEĐUETNIČKIH ODNOSA, SVEST O
REGIONALNOM IDENTITETU I MOGUĆNOSTI
SARADNJE I INTEGRACIJE NA BALKANU**

**(Preliminarni rezultati empirijskog istraživanja
u jugoistočnoj Srbiji)**

**QUALITY OF INTERETHNIC RELATIONS,
CONSCIOUSNESS ABOUT REGIONAL
IDENTITY AND POSSIBILITIES OF
COOPERATION AND INTEGRATION
AT THE BALKANS**

**(Preliminary Results of the Empirical Research
in Southeast Serbia)**

Priredili / Editors
Ljubiša Mitrović
Dragoljub B. Đorđević
Dragan Todorović

FILOZOFSKI FAKULTET – UNIVERZITET U NIŠU
INSTITUT ZA SOCIOLOGIJU

FACULTY OF PHILOSOPHY – UNIVERSITY OF NIŠ
INSTITUTE FOR SOCIOLOGY

SVEN

NIŠ, 2004.

**KVALITET MEĐUETNIČKIH
ODNOSA, SVEST O REGIONALNOM
IDENTITETU I MOGUĆNOSTI
SARADNJE I INTEGRACIJE NA
BALKANU**

**(Preliminarni rezultati empirijskog
istraživanja u jugoistočnoj Srbiji)**

Za izdavača / For the Editors

Dr Dragana Stjepanović-Zaharijevska
Slobodan Stojković

Uređivački odbor / Editors Board

Dr Ljubiša Mitrović
Dr Milorad Božić
Dr Dragoljub B. Đorđević
Dr Đokica Jovanović
Dragan Todorović

Recenzenti / Reviewers

Dr Miloš Marjanović
Dr Mihailo Pešić

Lektor / Lector

Dr Nedeljko Bogdanović

Kompjuterska oprema i prelom / Computer Support & Design

Vladimir Hedrih

Štampa / Print

SVEN – NIŠ

Tiraž / Circulation

200

ISBN 86-7746-006-3

SADRŽAJ / CONTENTS

PREDGOVOR.....	7
PREFACE.....	9

I

O TEHNICI EMPIRIJSKOG ISTRAŽIVANJA / ON THE EMPIRICAL RESEARCH TECHNIQUE 11

Jasmina Petrović PREGLED UZORKA, PROSTORNO-VREMENSKOG OKVIRA I INSTRUMENTA EMPIRIJSKOG ISTRAŽIVANJA "KVALITET MEĐUETNIČKIH ODNOSA, SVEST O REGIONALNOM IDENTITETU I MOGUĆNOSTI SARADNJE I INTEGRACIJE NA BALKANU"	13
SURVEY OF THE SAMPLES, THE TIME-SPACE FRAMEWORK AND THE INSTRUMENTS OF THE EMPIRICAL RESEARCH "QUALITY OF INTERETHNICAL RELATIONS, CONSCIOUSNESS ABOUTH THE REGIONAL IDENTITY AND POSSIBILITIES OF COOPERATION AND INTEGRATION AT THE BALKANS"	13

II

POGLED NA KULTURNO-ETNIČKE I REGIONALNE IDENTITETE / A VIEW OF THE CULTURAL-ETHNIC AND REGIONAL IDENTITIES 17

Ljubiša Mitrović REGIONALNI IDENTITET I ODNOS AKTERA PREMA PROCESIMA GLOBALIZACIJE, REGIONALIZACIJE I EVROINTEGRACIJE BALKANA	18
REGIONAL IDENTITY AND THE ACTORS' ATTITUDES TOWARDS THE PROCESSES OF GLOBALIZATION, REGIONALIZATION AND EUROINTEGRATION OF THE BALKANS	18
Nikola Božilović KULTURNI, ETNIČKI I REGIONALNI IDENTITETI I ODNOSI NA BALKANU	31
CULTURAL, ETHNIC AND REGIONAL IDENTITIES AND RELATIONSHIPS AT THE BALKANS.....	31
Simonida Pejčić RAZLIKE U STAVOVIMA IZMEĐU SEOSKOG I GRADSKOG STANOVNIŠTVA U PRIHVATANJU STRANIH KULTURNIH UTICAJA	51
DIFFERENCES IN THE ATTITUDES BETWEEN THE RURAL AND THE URBAN POPULATION TOWARDS ADOPTING FOREIGN CULTURAL INFLUENCES.....	51
Jovan Živković, Olivera Marković APSTRAKTNI PRISTUP REGIONALIZACIJI MANJINSKIH ZAJEDNICA JUGOISTOČNE SRBIJE	59
AN ABSTRACT APPROACH THE REGIONALIZATION OF MINORITY COMMUNITIES IN SOUTHEAST SERBIA.....	59
Vjekoslav Butigan POLITIČKI STAVOVI GRAĐANA JUGOISTOČNE SRBIJE.....	75
POLITICAL ATTITUDES OF THE CITIZENS OF SOUTHEAST SERBIA	75

III

III	
POGLED NA DRUGI ETNOS / A VIEW OF THE OTHER ETHNOS	93
Lela Milošević	
SRBI O DRUGIMA	
(Društvena udaljenost Srba od pripadnika drugih naroda, nacionalnih manjina	
i etničkih grupa u jugoistočnoj Srbiji)	95
SERBS ABOUT OTHERS	
(Social Distance of the Serbs from the Members of Other Nations,	
National Minorities and Ethnic Groups in Southeast Serbia)	95
Dragan Todorović	
ROMAS ABOUT OTHER	
(Social Distance of the Romas from Southeast Serbia	
from Serbs, Bulgarians and Albanians)	113
ROMI O DRUGIMA	
(Društvena udaljenost Roma jugoistočne Srbije od Srba, Bugara i Albanaca)	113
Dragoljub B. Đorđević	
THE ROMA FROM THE SOUTHEASTERN SERBIA AND "THE OTHERS"	127
ROMI JUGOISTOČNE SRBIJE I "DRUGI"	127
Goran Bašić	
POVLAŠĆENI STATUS ETNIČKIH MANJINA OD STRANE	
MATIČNIH DRŽAVA U JUGOISTOČNOJ EVROPI	139
A PRIVILEGED STATUS OF THE ETHNIC MINORITIES AS ASSIGNED	
TO THEM BY THE MOTHER STATES IN SOUTHEAST EUROPE	139
IV	
EKONOMSKO-DEMOGRAFSKI POGLED /	
AN ECONOMIC-DEMOGRAPHIC VIEW	145
Milorad Božić, Srđan Golubović	
RAZVOJ INSTITUCIJA TRŽIŠNE PRIVREDE U ZEMLJAMA	
JUGOISTOČNE EVROPE	147
DEVELOPMENT OF MARKET ECONOMY INSTITUTIONS IN THE	
COUNTRIES OF SOUTHEASTERN EUROPE	147
Predrag Cvetković	
O EFEKTIMA STRANIH INVESTICIJA:	
RAZLIKA IZMEĐU STVARNOSTI I PREDRASUDA	157
THE EFFECTS OF FOREIGN INVESTMENTS:	
BETWEEN REALITY AND PREJUDICE	157
Petar Golubović, Suzana Marković-Krstić	
RAZLIKE U REPRODUKCIJI STANOVNIŠTVA SRBIJE	
(Na primeru dva reproduktivna modela jugoistočne Srbije)	169
DIFFERENCES IN REPRODUCTION OF THE SERBIAN POPULATION	
(On the Sample of the Two Reproductive Models of Southeast Serbia)	169
Vjekoslav Butigan	
SOCIOKULTURNE ODLIKE REGIONA U JUGOISTOČNOJ SRBIJI	181
SOCIO-CULTURAL CHARACTERISTICS OF THE SOUTHEAST SERBIA REGIONS	181
V	
UPITNIK / QUESTIONNAIRE	189

Zbornik je pripremljen u okviru rada na projektu
**KULTURNI I ETNIČKI ODNOSI NA BALKANU
– MOGUĆNOSTI REGIONALNE
I EVROPSKE INTEGRACIJE (1310),**

koji podržava Ministarstvo za nauku, tehnologije
i razvoj Republike Srbije, a izvodi se na
Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu

Rukovodilac Projekta 1310

Prof. dr Ljubiša Mitrović

PREDGOVOR

U okviru realizacije istraživačke strategije projekta “Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije” (projekat broj 1310, koji finansira Ministarstvo za nauku, tehnologije i razvoj Republike Srbije) tokom leta 2003. godine obavljeno je empirijsko istraživanje na temu “Kvalitet međuetničkih odnosa, svest o regionalnom identitetu i mogućnosti saradnje i integracije na Balkanu”. Ovo multidisciplinarno komparativno istraživanje sprovedeno je na uzorku od 1800 ispitanika u Srbiji, Bugarskoj i Makedoniji sa ciljem da se dodje do saznanja o kvalitetu međuetničkih i međukulturnih odnosa na Balkanu, stepenu razvijenosti svesti o mogućem zajedničkom regionalnom identitetu i odnosu aktera prema mogućnostima saradnje i integracije Balkana u evropske i svetske procese.

Publikacija koja je pred vama predstavlja zbornik referata u kojima je data interpretacija dela rezultata iskustvenog istraživanja koji se odnose na jugoistočnu Srbiju. Radovi su saopšteni na okruglom stolu *Kvalitet međuetničkih odnosa, svest o regionalnom identitetu i mogućnosti saradnje i integracije na Balkanu (preliminarni rezultati empirijskog istraživanja u jugoistočnoj Srbiji)*, održanom 17. 12. 2003. godine u organizaciji istraživačkog tima Projekta u Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu. Za sâm okrugli sto, a pod istim naslovom, objavljena je knjiga proširenih rezimea referata na srpskom i engleskom jeziku, i ona se može smatrati sastavnim delom zbornika radova – uz napomenu da nekolicina istraživača (Đ. Jovanović, Lj. Milosavljević), učesnika na okruglom stolu, iako je stampala apstrakte i imala saopštenja, nije predala njihovu završnu verziju, dok je G. Bašić, član istraživačke ekipe, koji nije sudelovao u radu okruglog stola, naknadno priložio tekst.

Čitajući tekstove zbornika, treba imati u vidu da se radi o zaista preliminarnim izveštajima i podacima iz jednog, uskog segmenta proučavanja, vezanog za stavove 800 ispitanika sa teritorije jugoistočne Srbije. Istraživačkom timu tek predstoji uporedna analiza celokupnog istraživanja (jugoistočna Srbije, severozapadna Makedonija i Bugarska /V. Trnovo, Šumen/), organizovanje finalne konferencije i pisanje monografije.

Priredivači

PREFACE

Regarding the research strategy realization of the project “Cultural and Ethnic Relations at the Balkans – Possibilities of Regional and European Integration” (Project No. 1310 financed by the Ministry for Science, Technology and Development of the Republic of Serbia), in the summer of 2003, an empirical survey dealing with the “Quality of Interethnic Relations, Consciousness about Regional Identity and Possibilities of Cooperation and Integration at the Balkans” was carried out. This multidisciplinary comparative research was done on a sample of 1800 examined in Serbia, Bulgaria and Macedonia with the aim to gain some knowledge about the quality of interethnic and intercultural relations at the Balkans, degree of consciousness about some possible common regional identity and about the attitudes taken by the actors towards possibilities of cooperation and integration of the Balkans into European and world processes.

The publication before you represents an anthology of papers comprising some interpretations of some of the results obtained by the empirical research referring to Southeast Serbia. The papers were presented at the Roundtable dealing with the *Quality of the Inter-ethnic Relationships, the Awareness about the Regional Identity and the Possibilities of Cooperation and Integration at the Balkans (Preliminary Results of the Empirical Research in Southeast Serbia)* held on December, 17, 2003, and organized by the research team of the Project at the Institute for Sociology of the Faculty of Philosophy in Niš. For the Roundtable itself and under the same title, another book of extended summaries in English and Serbian was published. It can be regarded as a constituent part of the anthology of papers though it should be noted that few of the authors (Đ. Jovanović, Lj. Milosavljević), otherwise participants in the Roundtable, though they had their abstracts printed and had their presentations, failed to present their final versions while G. Bašić, member of the research team who did not participate in the Roundtable subsequently submitted his paper.

While reading the papers in the anthology, one should bear in mind that these are really only preliminary results and data from one narrow segment of the object of study, namely, the one relating to the attitudes of 800 examined from the Southeast Serbian territory. The research team is yet to carry out a comparative analysis of the whole research project (Southeast Serbia, Northwest Macedonia and Bulgaria /V. Trnovo, Šumen/) just as it is to organize the final conference and prepare a monograph.

Editors

I

O TEHNICI EMPIRIJSKOG ISTRAŽIVANJA

ON THE EMPIRICAL RESEARCH TECHNIQUE

UDK 303.025:[323.1:316.47(497)]

Jasmina Petrović

Filozofski fakultet

Univerzitet u Kosovskoj Mitrovici

PREGLED UZORKA, PROSTORNO-VREMENSKOG OKVIRA I INSTRUMENTA EMPIRIJSKOG ISTRAŽIVANJA “KVALITET MEĐUETNIČKIH ODNOSA, SVEST O REGIONALNOM IDENTITETU I MOGUĆNOSTI SARADNJE I INTEGRACIJE NA BALKANU”

U okviru projekta “Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije”, koji se odvija na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo za nauku, tehnologije i razvoj Republike Srbije, planirano je i izvedeno empirijsko istraživanje “Kvalitet međuetničkih odnosa, svest o regionalnom identitetu i mogućnosti saradnje i integracije na Balkanu” na uzorku od 1800 ispitanika. Uzorak je podeljen na tri poduzorka sa identičnim brojem ispitanika, koji su realizovani na teritoriji jugoistočne Srbije, severozapadne Makedonije i centralne i zapadne Bugarske. Prikupljanje empirijske građe obavljeno je u pet okruga Jugoistočne Srbije (Nišavski, Toplički, Pirotski, Jablanički i Pčinjski), tri opštine severozapadne Makedonije (Skoplje, Tetovo i Kumanovo) i dve oblasti centralne i zapadne Bugarske (Šumen i Veliko Trnovo).

Uprkos nastojanju da se terenski rad na prikupljanju podataka odvija u istom trenutku u svim navedenim oblastima, istraživanje je izvedeno u prilično ekstenzivnom vremenskom periodu upravo zbog poteškoća u izvođenju istraživanja u takvim multietničkim sredinama u kojima su razni vidovi netrpeljivosti svakodnevna pojava, ali i zbog više razloga tehničke prirode. Tako, terenski deo istraživanja u Srbiji realizovan je tokom jula i avgusta, u Makedoniji i Bugarskoj tokom septembra i oktobra 2003 godine.

Po tipu, uzorak je kombinacija slučajnog, stratifikovanog i kvotnog uzorka. Osnov stratifikacije uzorka su bila sledeća socio-demografska obeležja ispitanika: uzrast, obrazovanje i nacionalna pripadnost. Prisustvo grupa ispitanika, podeljenih prema navedenim principima stratifikacije, određeno je u skladu sa proporcijama učešća istih grupa u osnovnoj populaciji u navedenim oblastima prema poslednjim popisima stanovništva. Kako je jedna od ključnih nezavisnih varijabli u ovom istraživanju – nacionalna pripadnost ispitanika, određena odstupanja su učinjena u slučaju etničke pripadnosti. Kvote pojedinih manjinskih etničkih grupa su uvećane kako bi se obezbedio relevantan broj slučajeva neophodan kod uopštavanja podataka o položaju manjina u svakoj od pomenutih oblasti.

U svakoj od navedenih regija uzorak je činilo većinsko stanovništvo i još tri grupe pripadnika manjinskih etničkih grupa i to: u Srbiji: Roma, Albanaca i Bugara; u Makedoniji: Roma, Albanaca i Srba; u Bugarskoj: Roma, Turaka i Vlaha. U nastojanju da se otklone tehničke prepreke da se dođe do uporedivih podataka, upitnici su prevedeni na

---

* Rad sa projekta *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo za nauku, tehnologije i razvoj Republike Srbije.

jezik manjina, kako jezik ne bi bio prepreka u komunikaciji, te kako bi se postiglo potpunije razumevanje suptilnijih aspekata ispitivanih činjenica.

Pošto smo krenuli od stava da je neophodno obezbediti međusobno uporedive podatke, svojevrsan problem u stvaranju uzorka bio je i neujednačenost kriterijuma statističkih službi u Regionu na osnovu koga su prikupljeni podaci o osnovnim obeležjima stanovništva. Tako, budući da je uzrast ispitanika važna nezavisna varijabla u slučaju ovog istraživanja, uvršćena je u jedan od osnovna stratifikacije uzorka. Pošto su pristigli podaci iz traženih oblasti u Bugarskoj, utvrdili smo da je čitavo stanovništvo po ovom kriterijumu podeljeno samo na tri grupe i to: na kategoriju koja je ispod uzrasta za koji se smatra stanovništvo radnosposobnim, zatim radnosposobno i uzrast iznad godina radnosposobnih, itd., što je samo jedna od brojnih teškoća.

BITNE NAPOMENE U VEZI SA TEŠKOĆAMA U REALIZACIJI UZORKA NA TERENU

Na realizaciju plana istraživanja uticale su brojne okolnosti, od samog društvenog konteksta u ispitivanim regionima do vrlo specifičnih događaja vezanih za odabir trenutka izvođenja terenskog rada. U najkraćem, teškoće s kojima smo se suočili u realizaciji istraživačkog plana su sledeće.

1. Situacija na terenu (mislimo pre svega, na krajnji jug Srbije – opštine Bujanovac i Preševo, kao i na region Tetova i Kumanova) takva je da nikako ne pogoduje ovakvom tipu istraživanja. Naime, pomenuti region na jugu Srbije i severozapadu Makedonije bitno su obeleženi međuetničkom netrpeljivošću i stalnim sukobima lokalnog stanovništva. Kada je Makedonija u pitanju, valja podsetiti da je ovo područje “pre dve godine bio zahvaćeno ratnim sukobima, tako da pravni i ostali okviri institucionalnog sistema još uvek ne funkcionišu. S obzirom na sadržaj anketnog upitnika, koji se odnosi i na međuetničke odnose i stavove o njima, mora se uzeti u obzir društveni kontekst ne samo u vezi sa realizacijom anketnog istraživanja, nego i u pogledu ocenjivanja pouzdanosti određenih rezultata istraživanja, kao i u pogledu njihovog interpretiranja.”¹ Ovakav društveni kontekst istraživanja bitno je otežavao kako ulazak samih anketara u ispitivanu sredinu, tako i uspostavljanje kvalitetnog odnosa na relaciji anketar – respondent.

2. U Srbiji je dodatna okolnost koja je otežala izvođenje samog istraživanja bila činjenica da je anketiranje izvođeno u vreme godišnjih odmora i sezonskih radova, što je iziskivalo dodatno vreme za pronalaženje ispitanika.

3. U Bugarskoj anketiranje je obavljeno u situaciji kada je u zemlji uveliko vladala predizborna kampanja za lokalne izbore, što je bitno uticalo na realizaciju istraživanja na terenu. Istraživanje je čak moralo biti prekinuto uoči izbornog dana i na sam dan izbora. Takođe, brojne ankete koje su izvođene u okviru predizborne kampanje, kao i istraživanja sa ciljem snimanja javnog mnjenja bitno su uticale na prezasićenost respondenata, te i nešto veći postotak odbijanja učestvovanja u anketi. Opštinske administracije u tri od ukupno četiri opštine u kojima je anketiranje obavljeno u regionu Velikog Trnova, nisu dozvolile nesmetani uvid u biračke spiskove građana na osnovu kojih je trebalo sačiniti spisak respondenata koji ulaze u uzorak. Ova situacija je zahtevala dodatnu snalažljivost anketara na terenu i naravno više vremena. Naši anketari su spisak svojih respondenata sačinili na osnovu biračkih spiskova istaknutih na svakoj od izbornih jedinica ponaosob. Dodatna

---

¹ Iz izveštaja lokalnog kordinatora istraživanja u Makedoniji prof. dr Petra Georgijevskog.

teškoća u istraživanju u Bugarskoj bila je i pronalaženje pripadnika etničkih manjina, kako zbog činjenice da koncentracija određenih manjina (npr. Vlaha) u istraživanim oblastima doista nije velika², ali i zbog dominantnog etničkog modela u Bugarskoj, koji podrazumeva često izjašnjavanje pripadnika manjina kao predstavnika većinske populacije.³ “Samoopredeljenje za pripadnost naciji jako utiče na samosvest o etničkoj pripadnosti – tendencija je da se daje prednost zajedničkog na osnovu specifičnog. Ovo je objektivni proces koji odražava karakter etničkog modela u Bugarskoj, ali odražava i subjektivni stav koji je prouzrokovan vremenom i kontekstom istraživanja.”⁴

4. Teškoću ulaska u različita područja, nepoznavanje jezika, običaja, uopšte kulture manjina, nastojali smo da rešimo na taj način što su u većini slučajeva i anketari koji su razgovarali sa pripadnicima manjina i sami bili deo istraživanih etničkih grupa.

OSTALE NAPOMENE U VEZI REALIZACIJE ISTRAŽIVANJA

1. Dobar deo problema vezanih za realizaciju istraživanja potiče od same količine i dinamike isplate materijalnih troškova od strane finansijera ovog istraživanja. Naime, ograničen obim izdvojenih materijalnih sredstava za realizaciju istraživanja uslovio je i način rada na terenu. Budući da se nije raspolagalo sredstvima koja bi omogućila izbor respođenata koji su ušli u uzorak od strane statističkih zavoda susednih zemalja, što bi omogućilo najefikasniju realizaciju terenskog rada, ovaj posao je prepušten samim anketarima, što je iziskivalo dodatno vreme i donelo određena odstupanja u izboru respođenata.

2. Takođe, ne mali problem je bio obezbeđivanje anketara – pripadnika manjinskih etničkih grupa koji bi efikasnije obavili posao na terenu.

3. Odbijanje respođenata da učestvuju u razgovoru kretalo se od 7,5% u Makedoniji do 15% u Bugarskoj, što sve skupa ne prevazilazi granice dopuštenog.

4. U vezi s prethodnim je svakako i obimnost upitnika koju je u velikoj meri uslovio sam predmet istraživanja, kao i sam jezik instrumenta, na koji su i sami ispitanici ali i anketari imali primedbe, što svakako pada na teret samih autora ovog istraživanja.

OSNOVNA OBELEŽJA ISPITANIKA – OPIS UZORKA

U uzoraku od 1786 ispitanika na kome je realizovano ovo istraživanje bilo je:

1. U sva tri poduzorka nešto veći broj muškaraca u proseku 52% muškaraca i 48% žena;

2. 23,3% ispitanika uzrasta od 20-29, i 23,5% ispitanika 30-39 godina; 23,3% 40-49, 13,2% uzrasta 50-59 godina i 16,7% ispitanika uzrasta 60 i više godina – u poduzorku za Srbiju;

² Na ovu činjenicu je ukazao i metodolog i pre formiranja poduzorka za ovaj region, međutim raspoloživa finansijska sredstva, kao i nivo saradnje sa sudenom zemljom nisu dozvoljavale da se istraživanjem zahvati podunavski deo Bugarske gde je koncentracija ove etničke manjine mnogo veća, te ne bi bilo problema u pronalaženju pripadnika ove etničke grupe.

³ Nekoliko sporadičnih slučajeva je bilo i kod realizacije uzorka u Srbiji, gde nekolicina Roma nije želela da popuni deo upitnika koji se odnosi na Rome jer se uprkos etničkoj pripadnosti romskoj populaciji, izjašnjavaju kao Srbi.

⁴ Iz izveštaja lokalnog koordinatora ovog istraživanja za Bugarsku (Veliko Trnovo) doc. dr Maje Ruseve.

31,2% ispitanika uzrasta 19-29, 22,3% uzrasta 30-39, 18,5% u kategoriji 40-49 godina, 16,5% 50-59 i 11,5% ispitanika starijih od 60 godina – u poduzorku za Makedoniju;

22,0% ispitanika uzrasta 19-29, 21,3% uzrasta 30-39, 16,6% u kategoriji 40-49 godina, 13,9% 50-59 i 26,2% ispitanika starijih od 60 godina – u poduzorku za Bugarsku;

3. 19,5% ispitanika bez obrazovanja ili sa nepotpunim osnovnim obrazovanjem, 22,3% sa osnovnim, 9,3% sa trogodišnjim stručnim, 32,9% srednjim, 16% višim i visokim u Srbiji;

12,5% ispitanika bez obrazovanja ili sa nepotpunim osnovnim, 15,7% sa osnovnim, 9,4% sa trogodišnjim stručnim, 43% sa srednjim i 19,4% sa višim i visokim obrazovanjem u Makedoniji;

19,4% bez obrazovanja ili sa nepotpunim osnovnim obrazovanjem, 29,4% sa osnovnim, 4,4% sa trogodišnjim stručnim 32% sa srednjim i 14,9% ispitanika sa višim i visokim obrazovanjem – u Bugarskoj;

4. 43,7% Srba, 18,5% Roma, 21,4% Albanaca i 16,1% Bugara u Srbiji;

38,6% Makedonaca, 16,7% Roma, 22,6% Albanaca i 21,9% Srba u Makedoniji;

53,5% Bugara, 20,8% Turaka i po 15,6% Roma i 9,4% Vlaha u Bugarskoj;⁵

Istraživanje je obavljeno pomoću standardizovanog obrasca za beleženje odgovora respodenata koji je proveren u pilot istraživanju na uzorku od 100 ispitanika u regionu jugoistočne Srbije, što je omogućilo da se nedostaci ankete u velikoj meri otklone. Finalni obrazac sadržao je više tematski zaokruženih celina.

Prva grupa pitanja odnosila se kako na socio-demografska obeležja ispitanika (pol, uzrast, obrazovanje, bračni status, potomstvo i sl.), tako i na detaljnije podatke u vezi s tim obeležjima (npr. vreme stupanja u brak, način izdržavanja porodice, ocenu materijalnog standarda porodice i sl.).

Druga grupa pitanja odnosi se na snimanje stava prema Balkanskom regionu, kao i proceni osećanja pripadnosti istom.

Treći set pitanja odnosi se na stavove prema regionalizaciji, bliže ispitivanje razloga koji ometaju intenzivniju saradnju među balkanskim zemljama, kao i utvrđivanje odnosa prema integraciji u zajednicu svih evropskih zemalja.

Sledi pokušaj da se ustanovi stav ispitanika prema privatizaciji i ocenu značaja ovog procesa za ukupni razvoj Balkanskog regiona.

Odnos prema kulturnoj politici i institucijama države takođe je pokriven sa nekoliko pitanja na koja su respondenti imali da odgovore.

Snimanje osećanja nacionalne pripadnosti i odnosa prema drugim nacijama sa kojima se deli geografski prostor učinjeno je kroz više pitanja i skala (set pitanja koja se odnose na konkretizaciju odnosa šire zajednice u odnosu na manjinske etničke grupe, skala nacionalne vezanosti itd.). Ova tematska celina kompletirana je i Bogardusovom skalom etničke distance.

Najzad, uvid u položaj manjina na Balkanu, upotpunjen je kroz sliku koju mogu da pruže odgovori ispitanika na pitanja koja se odnose isključivo na romsku, odnosno neromsku populaciju u kojima je predmet raspravljanja upravo položaj Roma u društvu.

⁵ Procenat do 100% u svakom od poduzorka pripada grupi "ostale nacionalnosti".

II

**POGLED NA KULTURNO-ETNIČKE I
REGIONALNE IDENTITETE**

**A VIEW OF THE CULTURAL-ETHNIC AND
REGIONAL IDENTITIES**

UDK 316.334.52(497):339.92(4:497)]

Ljubiša Mitrović
Filozofski fakultet
Univerzitet u Nišu

REGIONALNI IDENTITET I ODNOS AKTERA PREMA PROCESIMA GLOBALIZACIJE, REGIONALIZACIJE I EVROINTEGRACIJE BALKANA*

UVODNE NAPOMENE O TEORIJSKOM PRISTUPU

U ovom radu polazimo od *osnovne teze* koja je razvijena u perspektivi teorije socijalne akcije – da su ljudi, kao pripadnici društvenih grupa, klasa i društvenih pokreta, u međusobnoj interakciji – akteri proizvodnje društva i sopstvene istorije. Naravno, oni je stvaraju pod uslovima koje zatiču i koje sopstvenim projektima, strategijama razvoja, delatnom praksom menjaju. U tom kontekstu treba istaći da pod pojmom “okolnosti koje zatiču” podrazumevamo kako sklop karakteristika vezanih za osobenost načina proizvodnje tako i najširi društveni sistem, kulturu, jednom reči, socio-kulturni sistem kao objektivni okvir mogućnosti razvoja.

U radu se, na osnovu dela rezultata empirijskog istraživanja na temu *Kvalitet međuetničkih odnosa, svest o regionalnom identitetu i mogućnosti saradnje i integracije na Balkanu*, (anketno istraživanje obavljeno u Srbiji na uzorku od 594 ispitanika) daje interpretacija pre svega onih rezultata koji su funkcionalno vezani za potprojekat *Balkan u svetlu procesa tranzicije, regionalizacije i evrointegracije*, tj. prvi tematski blok. Cilj je da se utvrdi stepen razvijenosti regionalnog kulturnog identiteta, tj. stepen identifikacije aktera sa zajedničkim poimanjem Balkana i njihov odnos prema ključnim dimenzijama savremenih procesa modernizacije, razvoja i evrointegracije Balkana. U tom smislu se analizira: a) percepcija regionalnog identiteta; b) odnos prema procesima modernizacije i retradicionalizacije; c) odnos prema problemima evropske i evroatlantske integracije (EU, NATO); d) percepcija ugroženosti nacionalnog i kulturnog identiteta u procesima globalizacije; e) percepcija mogućnosti i ograničenja saradnje među balkanskim zemljama.

Pojedinci i društvene grupe imaju potrebu za samoidentifikacijom. Izgradnja identiteta je svojevrсни put sazrevanja ličnosti i grupe, formiranja njihove individualne i kolektivne samosvesti. Sociolozi i socijalni psiholozi posvećuju značajnu pažnju ovoj problematici u sklopu svojih istraživanja procesa socijalizacije i individualizacije ličnosti. Ne ulazeći u širu problematizaciju ovog pitanja želimo da istaknemo da postoje različite definicije identiteta (psihološke, sociološke, kulturalističke i druge). U njima je nagalsak bilo na personalnim psihološkim faktorima i mehanizmima, bilo na kulturnim ili socijalnim. U mnogim raspravama ukazuje se na značaj istorije i tradicije kao osnove identiteta, u drugima na značaj kulture, u trećima na značaj politike. Savremena sociologija

---

* Rad sa projekta *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo za nauku, tehnologije i razvoj Republike Srbije.

u izučavanju identiteta nastoji da konstrukt o identitetu promišlja u kontekstu ne samo prošlosti i sadašnjosti, već uključuje i dimenziju budućnosti. U tom smislu koristimo rezultate istraživanja i koncepte Z. Baumana, M. Kastelsa, A. Turena, M. Todorove u pojmovnom definisanju identiteta, u istraživanju njegovih dimenzija i mehanizama i interpretaciji njegove socijalne funkcije. Polazeći od iskustva ovih istraživača, *identitet* možemo definisati kao deo kulturološkog nasleđa posredstvom koga se vrši samoidentifikacija i razlikovanje pojedinaca i društvenih grupa ("mi" i "oni").

Kastels definiše identitet kao "izvor smisla i iskustva naroda... pod njim podrazumevamo proces stvaranja smisla na temelju kulturnih atributa koji omogućuju razlikovanje između sebe i ostalih, tj. individualnu i grupnu identifikaciju¹ (*Kastels*: 16). U tom smislu on razmatra društveno izgrađivanje identiteta ističući da se ono uvek događa u kontekstu koji je oličen ne samo kulturom već i odnosima moći. Ovaj autor ukazuje na tri izvora izgradnje identiteta: 1. *legitimirajući identitet* (koji uvode dominantne institucije); 2. *identitet otpora* (koji stvaraju oni subjekti koji su u položaju podređenosti) i 3. *projektni identitet* (koji nastaje kada društveni akteri na osnovu projekta o budućnosti teže izgradnji novog identiteta kojim se redefiniše njihov položaj i uloga u društvu). *A. Turen* definiše projektni identitet kao izraz težnje pojedinaca i pokreta da se preobrazu u aktere koji stvaraju sopstvenu istoriju. *M. Todorova* definiše identitet kao složenu konstrukciju uzajamnih uticaja spoljnih i unutrašnjih faktora (kritički pri tom ukazujući na ulogu uvezenih stereotipa, npr. o Balkanu i balkanizaciji), istorijskih i aktualnih, ali potencira i zajednički položaj, perspektivu i očekivanja društvenih grupa koje žive na jednom prostoru kao značajnu dimenziju u procesu formiranja identiteta. Autori govore i o različitim mehanizmima formiranja identiteta, ali i subjektima borbe za izgradnju identiteta (klase, pokreti, institucije, organizacije, političke i kulturne elite i pojedinci).

Ako regionalni identitet predstavlja jedan oblik kolektivnog identiteta, onda se i izgrađivanje balkanskog regionalnog identiteta mora posmatrati kontekstualno, kao protivrečan istorijski proces. Polazeći od toga, možemo govoriti o metamorfozama balkanskog regionalnog identiteta, od tribalističkog (predmodernog koji je imao određene konstante do kraja XIX veka), preko stereotipnog kolonijalističkog (manje-više geopolitičkog, koji je vladao u XX veku) ka modernom otvorenom pluralističkom građanskom, tj. projektnom identitetu na početku XXI veka.

Ako su tradicionalna društva oblikovala svoju dinamiku u znaku geoistorije i geopolitike, sa shvatanjem prošlosti i istorije kao sudbine, a društva kao zatvoreni entiteti, moderna društva istoriju shvataju otvoreno, kao dar ljudi, i izraz njihovog dela. Takva je "stvar" i sa formiranjem i poimanjem kolektivnih identiteta. U tradicionalnom društvu postoji monokulturni etnički organski identitet, sa naglaskom na religiju i ideologiju "krvi i tla", sa antejskom vezanošću društvenih grupa za određeni prostor, dok u modernim društvima nastaje pluralni, otvoreni, projektni, "postulirani identitet" (*Z. Bauman*). Ne samo kao izraz zajedničkog sistema vrednosti, već i kao izraz zajedničkih očekivanja društvenih grupa i aktera o mogućem budućem razvoju, saradnji i integraciji na određenom prostoru. Takav je primer i sa formiranjem tzv. regionalnog identiteta na Balkanu u savremenosti.

Socijalno-psihološka *konstrukcija regionalnog identiteta* na Balkanu, ili balkanskog regionalnog identiteta, rezultanta je delovanje nekoliko činilaca: a) uticaja geoistorije (zajedničke istorije i tradicije); b) uticaja kolonijalnog konstrukta koji je spolja

¹ M. Kastels, *Moć identiteta*, Golden Marketing, Zagreb, 2002, str. 16.

plasiran o Balkanu i balkanizaciji; c) uticaj savremenog stanja odnosa među državama; d) izraz razvojnih očekivanja o mogućoj saradnji, integraciji i zajedničkoj prospekci budućnosti, tj. “slične strukturne reakcije na izazove modernizacije sa kojim se agrarna društva suočavaju prilikom integrisanja u urbanizovanu i industrijalizovanu Evropu”².

Polazeći od ovog *teorijsko-hipotetičkog okvira* (u interpretaciji istorije i regionalnog identiteta) u radu koristimo analitičke koncepte kao što su modernizacija, regionalizacija, globalizacija i evrointegracija kao instrumente analize rezultata empirijskog sociološkog istraživanja sprovedenog u jugoistočnoj Srbiji. Najpre nekoliko napomena o ovim konceptima.

Pojam modernizacije izvorno značenje izvodi iz filozofije prosvetiteljstva i moderne, i njihovih osnovnih ideja i principa – progres, istina i sloboda. To je osnovni analitički pojam u savremenoj anglosaksonskoj sociologiji za objašnjenje evolutivnih promena, tj. socijalne tranzicije iz tradicionalnih društava u moderno društvo. Pod njim podrazumevamo niz sistemskih promena u različitim oblastima društva, od demografskih, tehnoloških, preko političkih, do obrazovanja, urbanizacije i sistema vrednosti. U implementaciji ovog projekta manje-više računa se na svesno prihvatanje, kroz reformske projekte i procese, kroz dodatnu političku socijalizaciju aktera, odnosno kulturnu homogenizaciju, oko projekta modernizacije, reformi, tj. pravca tranzicije. Projekti modernizacije mogu biti parcijalni i globalni, odnosno zahvatati jednu delatnost ili sferu društva ili ceo društveni sistem. Ako se radi o projektu globalne modernizacije, onda je reč o radikalnoj reformi, tj. socijalnoj transformaciji ili rev-evoluciji.

Po smeru i akterima modernizacija može biti autonomna i heteronomna, odnosno zavisna, demokratska i autoritarna. Autonomna modernizacija je prisutna ako se izvodi na osnovu projekta sopstvene strategije sa dominantnim osloncem na domaće resurse i akttere; heteronomna, zavisna modernizacija pretpostavlja dobrovoljnu ili prinudnu implementaciju tuđih projekata sa dominantnim osloncem na tuđe resurse, kapital. Zbog toga se o konceptu zavisne modernizacije govori i kao neokolonijalnom instrumentu društvenih promena.

Osnovni indikatori procesa modernizacije jesu: unošenje elemenata svesnog planiranja i upravljanja procesima društvenih promena; promene demografske strukture; industrijalizacija i urbanizacija; odvajanje obrazovanja i države od religije i crkve i potiskivanje njihove uloge u društvenom razvoju (sekularizacija); sve veća uloga nauke i obrazovanja u društvenom razvoju; racionalizacija i demokratizacija sistema upravljanja (političke strukture); tehnološke inovacije i informatizacija društva; pozitivno vrednovanje inovacije i zanemarivanje i potiskivanje tradicije i njenih osnovnih nosilaca (religija, patrijarhalna porodica)...

Pojam globalizacije označava novi talas modernizacije i akulturacije u uslovima postindustrijskog društva, “modernizacija moderne” (E. Gidens). Proces globalizacije je izraz nove svetske podele rada i zakona međuzavisnosti u globalnom svetskom sistemu. Njega karakteriše informaciona paradigma društvenog razvoja; transnacionalne globalne korporacije, globalno finansijsko tržište, umreženo svetsko društvo, fenomen transkapitalističkih klasa, globalni društveni problemi i novi transnacionalni društveni pokreti; globalna kultura i globalitarni režimi i organizacije, i planetarna politika.

Globalizacija je progresivni planetarni društveni proces. Međutim, usled zadržavanja antagonističkog sistema raspodele društvene moći, on ima različite implikacije na različite delove svetskog sistema (centar, poluperiferiju, periferiju, odnosno Sever i Jug).

¹ M. Todorova, *Imaginary Balkan*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1998, str. 298.

Stoga u oceni karaktera ovog fenomena autori prave razliku između autoritarne, unipolarne globalizacije (koja je u funkciji krupnog kapitala) i socijaldemokratske multipolarne globalizacije (koja je u funkciji razvoja i ujedinjavanja čovečanstva, odnosno demokratske integracije čovečanstva). U tom smislu u igri su i različiti projekti i interesi društvenih snaga i stoga treba praviti razliku između globalizacije “odozgo” i “odozdo”, odnosno globalizma kao projekta novih nejednakosti i globalizacije kao objektivno istorijskog procesa društvene integracije savremenog čovečanstva.

Regionalizacija predstavlja formu globalizacije na mezo nivou svetskog sistema. Ona se javlja kao faktor razvoja, decentralizacije i demokratske integracije nacionalnih ili transnacionalnih i transgraničnih prostora. Kao takva ona jača ekonomsku i društvenu moć država, naroda i kultura koje se javljaju kao partneri u svetskom globalnom sistemu.

Evrointegracije je proces i projekat udruživanja naroda i zemalja Evrope u Evropsku uniju, kao ekonomsku, političku i kulturnu postnacionalnu integraciju. Evrointegracije su deo procesa planetarne globalizacije ili mondijalizacije. U savremenosti formirana su tri mega regionalna oblika integracije u svetu: EU, Severnoamerička integracija i Pacifička integracija. Svaka od njih, bez obzira na retoričke proklamacije, ima svoj centar, poluperiferiju i periferiju, sistem raspodele moći, strukture odlučivanja i slično. U uslovima razvoja savremenog društva ulaz u ove integracije i nove “postnacionalne konstelacije” (J. Habermas) postaje uslov ekonomskog i društvenog razvoja i napretka. Izvan njih narodi i države su prinuđene na zaostajanje i marginalizaciju u svetskom sistemu.

REZIME REZULTATA EMPIRIJSKOG ISTRAŽIVANJA

Regionalni identitet

Polazeći od navedenih teorijskih koncepata, a na osnovu rezultata empirijskog istraživanja, u radu se najpre analiziraju stavovi ispitanika vezani za njihovu percepciju regionalnog kulturnog identiteta, njihovo poimanje Balkana i balkanizacije, sličnosti i razlika među balkanskim narodima, kao i onog što odvaja Balkan od ostatka Evrope. Takođe se analizira i percepcija ugroženosti nacionalnog i kulturnog identiteta u procesima tranzicije, globalizacije i evrointegracije. Rezultati pokazuju da se radi o protivrečnom regionalnom kulturnom identitetu koji je pod uticajem brojnih spoljnih i unutrašnjih kulturnih, političkih i ekonomskih faktora, tradicije i istorijskog nasleđa, ali i savremenih procesa.

Za objašnjenje regionalnog identiteta značajan je balkanistički diskurs koji je nastao kao specifičan diskurs o “drugom” i spolja je nametnut balkanskim narodima, ali je postao sastavni deo njihovog istorijskog nasleđa. Može se govoriti o protivrečnim trendovima u vezi osećanja pripadnosti Balkanu: s jedne strane, negativne konotacije koje se vezuju za pojmove Balkana i balkanizacije dovode do toga da deo stanovništva i elita negira pripadnost svoje zemlje Balkanu smatrajući to preprekom za “ulazak u Evropu”; s druge strane, regionalna saradnja i regionalni identitet kao zajedničko socio-kulturnom jezgro smatraju se pretpostavkom brže integracije balkanskih zemalja.

Ispitanicima je postavljeno nekoliko pitanja sa ciljem da se utvrdi u kojoj meri i na koji način oni doživljavaju Balkan kao geografsko-istorijsko-kulturnu sredinu. U odgovoru na pitanje o značaju koje ispitanici pridaju pripadnosti širim celinama, na prvom mestu je pripadnost čovečanstvu, zatim sledi pripadnost državi, pa mestu u kome se živi. Evropska

pripadnost je na četvrtom mestu, dok su na poslednjem mestu rangirane regionalna/pokrajinska pripadnost i pripadnost Balkanu (tabela br. 1).

Tabela 1

Percepcija značaja različitih nivoa pripadnosti (%)

	Veoma važna	Manje važna	Nevažna	Bez odgovora
Pripadnost mestu u kome živite	55,9	29,8	12,1	2.2
Regionalna/ pokrajinska pripadnost	36,7	43,1	17,8	2.4
Pripadnost državi	58,1	29,0	9,8	3.2
Pripadnost Balkanu	32,3	46,3	18,9	2.5
Evropska pripadnost	53,5	32,3	11,8	2.4
Pripadnost čovečanstvu	75.4	32.3	11.8	2.9

Rezultati istraživanja pokazuju da su najmanje razvijene regionalne integracije – balkanska i unutardržavna. U oba slučaja može se zaključiti da se regioni ne doživljavaju kao “prirodne” celine društvenog života. Kada se radi o Balkanu, pored negativne konotacije koja se vezuje za ovaj pojam, razloge treba tražiti u nerazvijenosti balkanskog regionalnog identiteta. Može se pretpostaviti da se slaba identifikacija javlja jer se dobrobit i prosperitet posmatraju u okviru drugih celina kao značajnih, a ne u okviru Balkana. Slično se može pretpostaviti i za slabu identifikaciju sa regionima/pokrajinama unutar države. Regioni se doživljavaju uglavnom kao administrativne celine sa arbitrarno određenim, promenljivim granicama, a ne kao političke, kulturne i ekonomske celine koje imaju svoje specifičnosti u odnosu na druge delove zemlje. Za razliku od regiona, država se tradicionalno doživljava kao osnovni okvir političkog i društvenog života, poistovećuje se sa nacijom i očuvanjem nacionalnog identiteta. Razvijena lokalna identifikacija može se objasniti vezivanjem pojedinaca za ono što im je najbliže, vezano za svakodnevni život. Kada se posmatra nacionalna pripadnost ispitanika, na prvom mestu kod svih nacionalnosti je pripadnost čovečanstvu. Izuzetak su samo Romi kod kojih je ona na drugom mestu, dok je na prvom mestu lokalna identifikacija. Kod Albanaca i Bugara na drugom mestu je evropska pripadnost, dok je kod Srba na drugom mestu pripadnost državi, iako su i lokalna i evropska identifikacija vrlo izražene.

Ako bi trebalo da se opredele da li je njihova zemlja prvenstveno evropska ili balkanska, više od polovine ispitanika bi svoju zemlju definisalo prvenstveno kao evropsku, dok bi je 29% ispitanika odredilo prvenstveno kao balkansku zemlju. Balkan kao jedinstveni prostor među čijim narodima međusobno postoji više sličnosti u odnosu na druge nebalkanske narode doživljava više od polovine ispitanika. Pri tom se sličnosti i veze među balkanskim narodima nalaze pre svega u načinu života, istoriji i poreklu.

Tabela 2

Srbija – evropska ili balkanska zemlja (%)

Kada bi trebalo da odredite gde pripada Vaša zemlja, svrstali biste je u:	Nacionalnost			
	Albanci	Bugari	Romi	Srbi
Evropu	71.7	40.4	53.2	48.2
Balkan	14.2	51.5	10.1	36.2
Nemam stav	14.2	8.5	36.7	15.6
Ukupno	100	100	100	100

Kada se posmatra distribucija odgovora na ova pitanja u odnosu na nacionalnu pripadnost ispitanika (tabele 2 i 3), može se primetiti da pripadnici svih nacionalnosti svoju zemlju definišu prvenstveno kao evropsku; izuzetak su Bugari koji jedini smatraju u većem procentu da njihova zemlja spada pre svega u Balkan nego u Evropu. Albanci se u najvećem procentu opredeljuju za svrstavanje svoje zemlje u Evropu (71.7); takodje oni u najmanjem procentu smatraju da medju balkanskim narodima ima više sličnosti nego izmedju balkanskih i nebalkanskih naroda (23%). Nešto više od polovine anketiranih građana bugarske nacionalnosti određuje svoju zemlju prvenstveno kao balkansku, a 75.5% se slaže sa tvrdnjom o sličnostima medju balkanskim narodima. Srbi takodje u visokom procentu prihvataju tvrdnju o sličnostima medju balkanskim narodima (67.3); značajan procenat ispitanika srpske nacionalnosti definiše svoju zemlju kao prvenstveno balkansku (36.2%), ali je veći udeo onih koji je određuju kao evropsku (48.2%). Kada se radi o Romima, visok procenat ispitanika koji se opredelio za odgovor “nemam stav” onemogućava da se jasno sagleda njihov odnos prema ovom pitanju: u odnosu na druge nacionalnosti, oni u najmanjoj meri određuju svoju zemlju kao balkansku. Opredeljenje velikog broja ispitanika romske nacionalnosti za odgovor “nemam stav” može da ukazuje na problem u formulaciji pitanja, odnosno da s obzirom na specifičnosti jezičke i obrazovne kulture romske populacije pitanje nije bilo dovoljno prilagodjeno ispitanicima.

Tabela 3

Percepcija sličnosti i razlika medju balkanskim narodima (%)

Da li se slažete sa tvrdnjom: “Medju balkanskim narodima ima više sličnosti nego izmedju balkanskih i drugih evropskih naroda.”	Nacionalnost			
	Albanci	Bugari	Romi	Srbi
Da	23.0	75.5	43.5	67.3
Ne	42.9	13.8	3.7	13.6
Nemam stav	34.1	10.6	52.8	19.1
Ukupno	100	100	100	100

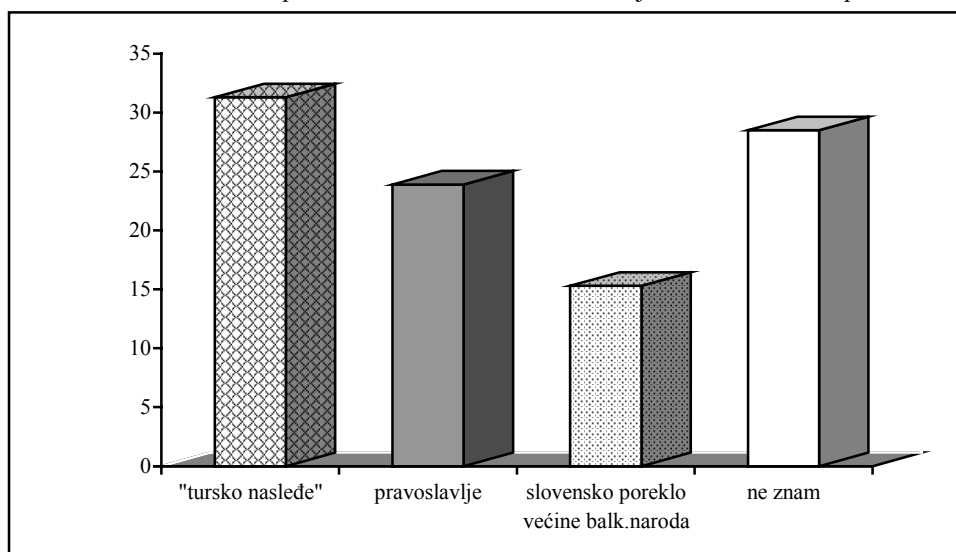
Jedan od negativnih pojmova koji se vezuje za Balkan jeste pojam balkanizacije, kao “proces stvaranja međusobno suprotstavljenih državnica na malom prostoru”. Upotreba ovog termina se proširila na svakodnevni govor, politiku i nauku. Može se postaviti pitanje u kojoj meri stanovnici balkanskih zemalja prihvataju negativne stereotipe koje su drugi stvorili o njima. Samo 13,5% ispitanika smatra da na Balkanu nije bilo više sukoba nego u

drugim delovima Evrope, dok oko 64.1% ispitanika prihvata tvrdnju da je prošlost Balkana obeležena sukobima više nego drugi delovi Evrope. U analizi sukoba na Balkanskom poluostrvu, često se ističe da su na njih odlučujuće uticale velike sile. Oko 41% ispitanika smatra da su velike sile gurale balkanske narode u međusobni sukob da bi mogle da ostvare svoje interese, dok oko 32% ispitanika smatra da, uprkos uticaju koji su velike sile imale na sukobe na Balkanu, odgovornost za njih snose prvenstveno balkanski narodi.

Zajednička karakteristika svih zemalja Balkana je nastojanje da se uđe u Evropsku uniju (izuzetak je Grčka koja je već član EU). U tom kontekstu se govori o "ulasku u Evropu" pri čemu se pre svega misli na ulazak u evropske integracije, ali se često implicira da Balkan nije "prava Evropa", odnosno da balkanski narodi moraju da promene i prilagode svoje vrednosti i način ponašanja da bi bili prihvaćeni kao deo Evrope. Najveći deo ispitanika (43,9%) smatra da je Balkan deo Evrope samo geografski, ali da mora mnogo da se razvije da bi postao stvarno deo Evropske civilizacije. Nasuprot tome, 37,5% ispitanika smatra da Balkan jeste, iako je ekonomski nerazvijeniji, deo Evrope po kulturi, tradiciji i načinu života. Stanovište, koje se ponekad može čuti u javnosti, da je Balkan kao kolevka evropske civilizacije, prva i prava Evropa, zastupa 18,2% ispitanika. Kada se radi o percepciji razlika između Balkana i Evrope, ono što po mišljenju ispitanika, "odvaja" ovaj prostor od ostatka Evrope je pre svega nasleđe iz perioda kada su ovi prostori bili deo Osmanlijskog carstva, zatim slede pravoslavlje i slovensko poreklo većine balkanskih naroda.

Slika 1 Stavovi ispitanika o tome šta Balkan "odvaja" od ostatka Evrope

Kakve su mogućnosti da se negativni stereotipi prema Balkanu izgube? Oko 35% ispitanika smatra da će, ako se Balkan ekonomski razvije, održi mir i razvije demokratija, balkanske zemlje biti prihvaćene bez predrasuda kao deo Evrope. Nasuprot tome, 46% ispitanika smatra da će, bez obzira šta se promenilo na Balkanu, ostatak Evrope uvek imati negativne predrasude o balkanskim narodima.

Analizirajući odgovore ispitanika u vezi sa poimanjem regionalnog identiteta može se primetiti da postoje protivrečni stavovi – od njihove identifikacije sa prostorom do njihove identifikacije sa zajedničkom razvojnom perspektivom. Kada je reč o regionalnom identitetu Balkana i prihvatanju pojma balkanizacije može se primetiti da smo suočeni sa izvesnom krizom starog tradicionalnog identiteta i sporim izgrađivanjem novog modernog identiteta. Tradicionalni regionalni identitet je organski, etnički i zatvoren, dok je novi pluralni, otvoren i građanski. Stereotipi o stanovnicima Balkana i balkanizaciji nalaze se između ova dva modela regionalnog identiteta. I on je, kao što pokazuje istraživanja i literatura (M. Todorova, Vesna Golsvort), uvezen od strane imperijalnih sila kao oznaka za fragmentaciju, podeljenost i sukobljavanje balkanskih naroda. Iako je formiran početkom XX veka, on je nažalost obnovljen krajem XX veka i iskorišćen za novu stigmatizaciju ovog prostora od strane velikih sila, političara, medija i jednog dela publicistike.

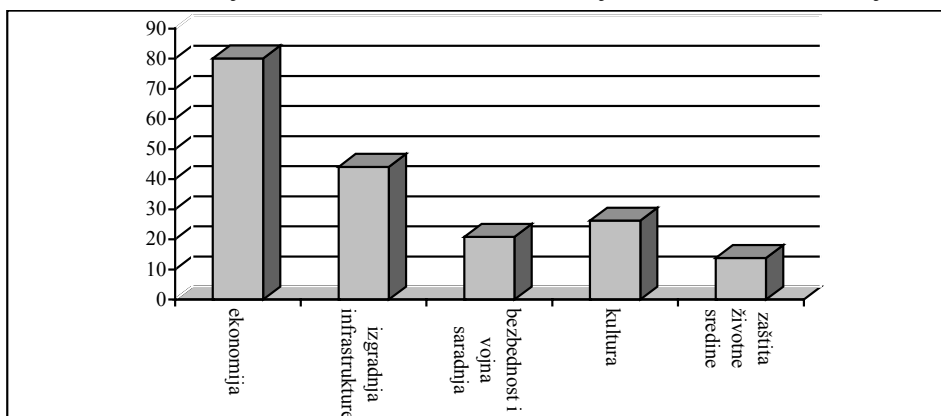
Stvaranje novog imidža Balkana, izgradnja novog regionalnog identiteta je otvoren proces i povezan je sa procesima tranzicije i globalizacije u savremenosti. On će zavistiti od delovanja brojnih aktera, pre svega unutrašnjih, ali ne treba zanemariti i ulogu međunarodnih fakotra. Kao subjekti izgradnje novog regionalnog identiteta (projektnog, postuliranog – Turen, Bauman, Kastels) mogu se javiti predstavnici novih elita i pokreta na Balkanu (u oblasti privrede, kulture, politike), koji su nosioci razvoja, modernizacije, regionalizacije i evrointegracije Balkana.

Regionalna saradnja

Centralno polje analize vezano je za interpretaciju stavova ispitanika prema mogućnostima saradnje i integracionim procesima na Balkanu, u Evropi i svetu. U tom kontekstu analiziran je odnos ispitanika prema uključivanju njihove zemlje u EU i NATO, kao i stavovi ispitanika o stepenu poželjnosti saradnje između samih balkanskih zemalja, preprekama i načinima te saradnje.

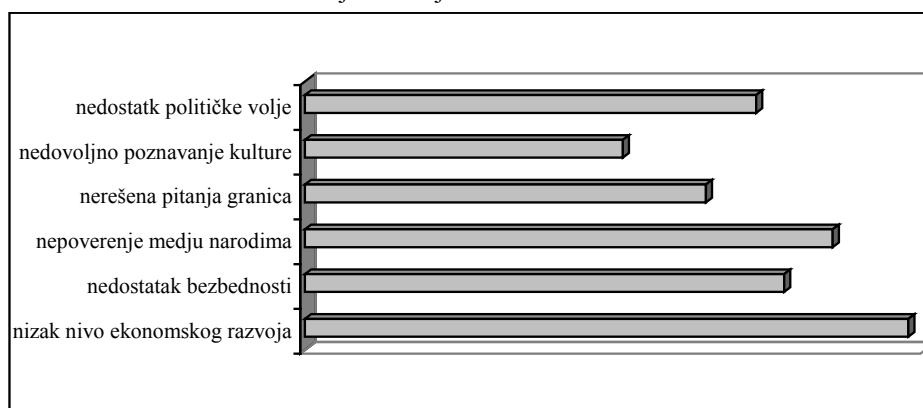
Kada se radi o oblastima u kojima bi trebalo intenzivirati saradnju među balkanskim zemljama, većina ispitanika (80.13%) smatra da je to ekonomija, a na drugom mestu je izgradnja infrastrukture (44.10%). Zatim sledi saradnja u oblasti kulture i bezbednosti i vojne saradnje, dok je na poslednjem mestu saradnja u oblasti zaštite životne sredine.

Slika 2 Oblasti u kojima bi trebalo intenzivirati saradnju među balkanskim zemljama

Ekonomija je oblast koja se smatra najvažnijom za intenziviranjem saradnje, ali, sa druge strane, nizak nivo ekonomskog razvoja po mišljenju ispitanika predstavlja najveću smetnju saradnji među balkanskim narodima. Nepoverenje među balkanskim narodima i nedostatak bezbednosti sledeći su faktori koji ometaju saradnju, a zatim sledi nedostatak političke volje i vizije. Nerešena pitanja granica i nedovoljno poznavanje kulture suseda su po mišljenju ispitanika na poslednjem mestu kao smetnja jačanju saradnje među balkanskim narodima.

Slika 3 Smetnja saradnji među balkanskim narodima

Iako se 56.6 % ispitanika slaže sa tvrdnjom “Balkanske zemlje će imati više koristi ako ostvare međusobnu saradnju nego ako se orijentišu samo na EU i SAD”, skoro 40% ispitanika smatra da ta saradnja ne može da im donese mnogo koristi jer su previše male i siromašne, a trećina ispitanika smatra da saradnja među balkanskim zemljama nije moguća jer među njima dolazi do stalnih sukoba. U tom kontekstu nešto više od jedne trećine ispitanika smatra da je saradnja među balkanskim zemljama moguća samo uz posredovanje EU i SAD.

Tabela 4

Percepcija mogućnosti i ograničenja saradnje među balkanskim zemljama

Modalitet	Slaže se	Neodlučan	Ne slaže se	Bez odgovora
Balkanske zemlje će imati više koristi ako ostvare međusobnu saradnju nego ako se orijentišu samo na EU i SAD	56.6	22.6	19	1.9
Saradnja balkanskih zemalja ne može da im donese mnogo koristi jer su previše male i siromašne	39.7	25.8	31.8	2.7
Saradnja balkanskih zemalja nije moguća jer među njima stalno dolazi do sukoba	33.0	22.4	42.4	2.2
Saradnja među balkanskim zemljama je moguća samo ako u njoj posreduju EU i SAD	34.5	25.4	36.9	3.2

Poslednju deceniju dvadesetog veka obeležili su međuetnički sukobi na prostoru bivše Jugoslavije. Nacionalizam, ksenofobija, rašireni stereotipi i predrasude, nedovoljna pravna zaštita pripadnika nacionalnih manjina, politički sistemi neprilagođeni multietničkom karakteru društava, negiranje postojanja nacionalnih manjina – neke su od karakteristika pojedinih balkanskih društava. U tom kontekstu je značajno pitanje da li se manjine shvataju kao izvor sukoba ili kao sredstvo saradnje među državama. Rezultati istraživanja pokazuju da oko jedne četvrtine ispitanika smatra da su manjine smetnja saradnji među balkanskim narodima.

Tabela 5

Nacionalne manjine – smetnja ili most za saradnju

Nacionalne manjine su:	N	%
Smetnja saradnji među balkanskim narodima	153	25.8
Most za bližu saradnju među balkanskim narodima	418	70.4
Bez odgovora	23	3.9
Ukupno	594	100

Podatak da oko 70% ispitanika smatra da su nacionalne manjine most za bližu saradnju među balkanskim narodima izgleda ohrabrujuće ako se ima u vidu nedavno iskustvo etničkih sukoba i raširenost nacionalizma među stanovništvom na ovim prostorima. A s obzirom na strukturu uzorka, zanimljivo je pogledati kako se u odnosu na ovo pitanje izjašnjavaju pripadnici većinskog naroda, a kako pripadnici manjina (tabela 6).

Tabela 6

Nacionalne manjine – smetnja ili most za saradnju/nacionalnost

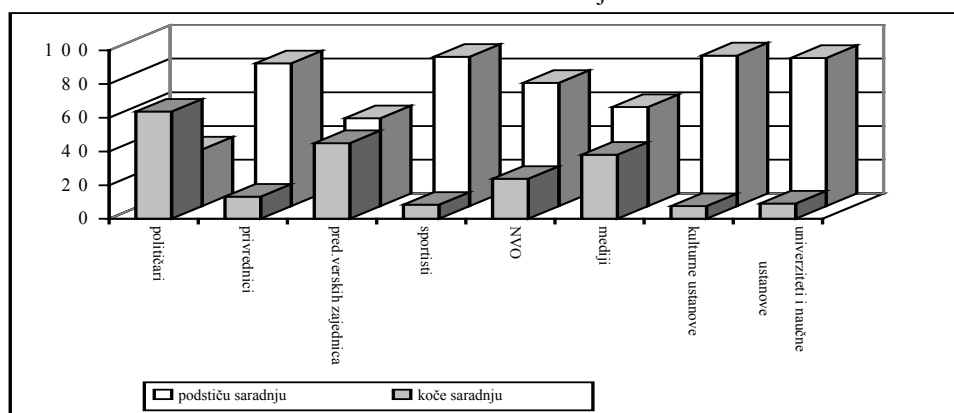
	Nacionalne manjine su:	
	Smetnja saradnji među balkanskim narodima	Most za bližu saradnju među balkanskim narodima
Pripadnici većinskog naroda (Srbi)	40.1	59.9
Pripadnici manjina od toga:	15.7	84.3
Albanci	23.8	76.2
Bugari	8	92
Romi	13.6	86.4

Rezultati istraživanja pokazuju da je shvatanje o manjinama kao mostu saradnje među balkanskim narodima raširenije među pripadnicima manjina nego među pripadnicima većinskog naroda što je razumljivo ako se ima u vidu da je saradnja sa zemljom maticom važna za ostvarivanje prava manjina i očuvanje njihovog identiteta. Kod Srba kao većinskog naroda, uprkos relativno visokom procentu onih koji se opredeljuju za tvrdnju da su manjine smetnja za saradnju među balkanskim narodima (40.1), prevladava

shvatanje o pozitivnoj ulozi manjina u ostvarivanju saradnje sa susednim zemljama. Među pripadnicima nacionalnih manjina mogu se uočiti izvesne razlike: shvatanje o manjinama kao mostu saradnje među zemljama najviše je izraženo kod Bugara što se može objasniti odustvom konflikta, iskustvom dobrosusedskih odnosa i razvijenim vezama (pre svega kulturnim) ove manjine sa svojom maticom. Nasuprot tome, niži procenat ispitanika albanske nacionalnosti koji prihvataju tvrdnju o manjinama kao mostu saradnju može biti rezultat ne samo neposrednog iskustva kosovskog sukoba već i njihovom orijentacijom ka pripadnosti prvenstveno etničkom korpusu Albanaca na Kosovu, a ne u Albaniji.

Procesi saradnje među balkanskim narodima zavise od ekonomskih, političkih i kulturnih uslova, ali su u velikoj meri određeni i delatnošću aktera – njihovom procenom značaja ove saradnje, spremnošću za angažovanjem i sposobnostima da primene uspešne modalitete i sredstva. Nedostatak političke volje i vizije je po mišljenju ispitanika rangiran na četvrto mesto kao faktor koji ometa razvijanje saradnje među balkanskim zemljama, ali su političari svrstani na prvo mesto među akterima koji koče saradnju među balkanskim zemljama. Političari su jedini akteri kod kojih dominira negativna ocena njihove uloge u razvijanju regionalne saradnje (samo jedna trećina ispitanika smatra da oni podstiču saradnju). Na drugom mestu su predstavnici verskih zajednica (44.8% ispitanika smatra da oni negativno utiču na razvoj saradnje među balkanskim zemljama), zatim slede mediji (38,2%) i nevladine organizacije (23,7%). Kada se radi o akterima koji podstiču saradnju, po mišljenju ispitanika, na prvom mestu su kulturne institucije, zatim slede sportisti, univerziteti i naučne ustanove i privrednici.

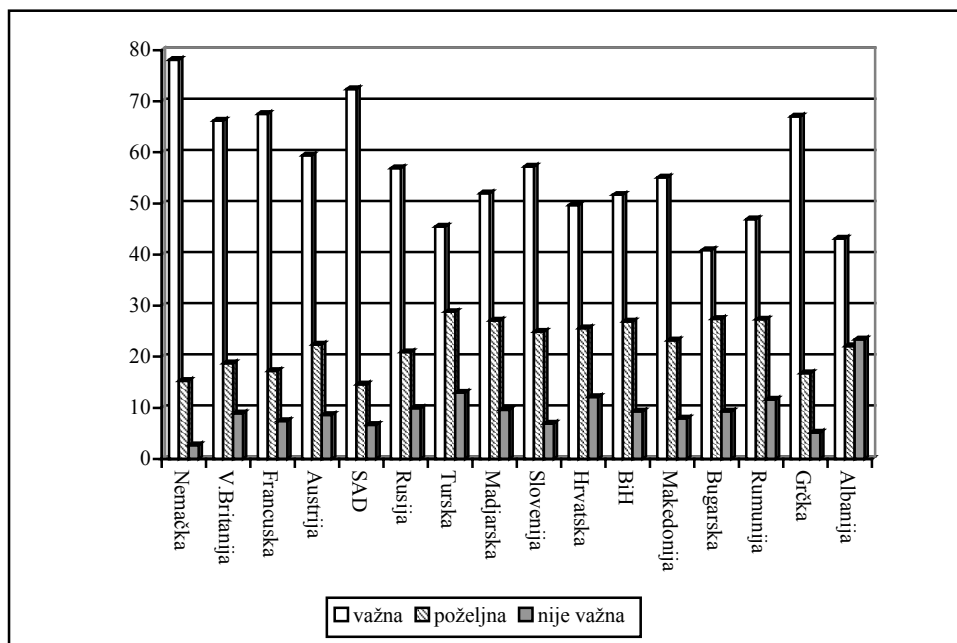
Slika 4 Akteri i saradnja

Pored pitanja koja se odnose na potrebe, mogućnosti i ograničenja saradnje među balkanskim narodima uopšte, postavljeno je i konkretno pitanje koje se odnosilo na procenu značaja saradnje sopstvene zemlje sa pojedinim zemljama iz regiona, sa nekoliko najrazvijenijih zapadnih zemalja (SAD, Velika Britanija, Francuska, Nemačka). U spisak zemalja je uključena Rusija a zatim i Austrija zbog značaja koji je imala u prošlosti na Balkanskom poluostrvu, zatim Mađarska koja se graniči sa nekoliko balkanskih zemalja, kao i Slovenija koja je bila deo bivše Jugoslavije. Pretpostavka od koje se pošlo u istraživanju je bila da će preferiranje saradnje među pojedinim zemljama biti određeno dvama kriterijumima: proceni korisnosti saradnje za sopstvenu zemlju s obzirom na moć

(ekonomsku i političku) date zemlje i bliskost na osnovu religije, porekla i istorijskog nasleđa. Rezultati istraživanja su potvrdili da su ispitanici u proceni važnosti saradnje svoje zemlje sa pojedinim zemljama bili rukovođeni prvenstveno prvim kriterijumom, a da religijske, kulturne i istorijske veze nisu imale značajnijeg uticaja na njihovo opredeljenje.

Slika 5 Procena važnosti saradnje sa pojedinim zemljama

Među prvih pet zemalja, pored najrazvijenijih zapadnih zemalja koje istovremeno imaju i najveći uticaj na uključivanje balkanskih zemalja u evro-atlanske integracije (Nemačka, SAD, Francuska i Velika Britanija), nalazi se i Grčka. Visoko pozicioniranje Grčke može se objasniti time što je ona, prvo, najrazvijenija balkanska zemlja i članica Evropske unije pa saradnja sa njom može zemlji da donese ekonomske i političke prednosti; drugo, pozitivna procena saradnje sa Grčkom može se takođe objasniti i kulturnom i religijskom bliskošću, kao i pomoći koju je Grčka poslednje decenije pružala Srbiji.

***

Rezultati istraživanja pokazuju da je proces regionalizacije sastavni deo procesa globalizacije u savremenom društvu te da i Balkan, bez obzira na svoju osobenu geoistoriju, sve više biva uključen u procese evropskih i svetskih integracija. Svest o razvijanju autonomne strategije regionalnog razvoja i regionalnog identiteta predstavlja uslov za ekonomski razvoj balkanskih zemalja, političku stabilnost i bezbednost i uključjenja u EU.

Ako je tradicionalni regionalni identitet Balkana umnogome bio organicistički, zatvoren, kolonijalni identitet je dosta natopljen imperijalnim stereotipima, a proces

formiranja modernog identiteta je tek otvoren. Stoga se može govoriti da je savremeni Balkan u uslovima evrointegracije i globalizacije u procesu transformacije identiteta: kriza obrazaca starog identiteta dok se novi, čiji su nosioci pre svega političke i kulturne elite, sporo pojavljuje. Taj novi identitet se nalazi između prošlosti i budućnosti. Stereotipi o Balkanu i balkanizaciji nalaze se između tradicionalnog i modernog modela regionalnog identiteta. I on je, kao što to pokazuju radovi M. Todorove i V. Golsvorti, spolja nametnut kao oznaka za fragmentaciju, podeljenost i sukobljavanja balkanskih plemena i naroda. Iako je formiran početkom XX veka, on je obnovljen krajem XX veka podstičući novu stigmatizaciju ovog prostora od strane velikih isla, političara, medija, publicista.

Analizirajući odgovore ispitanika u vezi sa poimanjem regionalnog identiteta može se zapaziti da postoje protivrečni stavovi – od shvatanja da je Balkan samo naziv za jedan geografski prostor do njihove identifikacije sa kulturnim nasleđem i zajedničkom razvojnom perspektivom.

Stvaranje nove slike Balkana, izgradnja novog regionalnog identiteta otvoren je proces, povezan sa procesima tranzicije i globalizacije. On će zavisiti od brojnih aktera, pre svega unutrašnjih, ali ne treba zanemariti i ulogu međunarodnih faktora. Kao subjekti izgradnje novog regionalnog identiteta mogu se javiti predstavnici novih elita i pokreta na Balkanu koji su nosioci razvoja, modernizacije, regionalizacije i evrointegracije Balkana.

Literatura

1. Kastels, Manuel (2002), *Moć identiteta*. Zagreb: Golden marketing.
2. Todorova Marija (1999), *Imaginarni Balkan*, Beograd: Biblioteka XX vek.
3. Mitrović, Ljubiša (2003), *Savremeni Balkan u ključu sociologije društvenih promena*, Beograd/Niš: Centar za jugoistočno evropske studije/Centar za balkanske studije.

UDK 316.722(497)+327.39(4)

Nikola Božilović
Filozofski fakultet
Univerzitet u Nišu

KULTURNI, ETNIČKI I REGIONALNI IDENTITETI I ODNOSI NA BALKANU*

Istraživanje međusobnih odnosa naroda koji žive na prostoru Balkanskog poluostrva nužno je uslovljeno proučavanjem njihovih kulturnih, etničkih i regionalnih identiteta. Svako istraživanje podrazumeva preliminarno definisanje osnovnih pojmova koji su neposredno vezani uz predmet koji se istražuje. U konkretnom slučaju, reč je o pojmovima: *kultura*, *etnicitet*, *regionalizam*, *identitet* (u kontekstu aktuelnih odnosa na Balkanu). Svi procesi kulturne dinamike u prošlosti i danas (počevši od akulturacije, preko difuzije, asimilacije i adopcije, sve do kulturne selekcije i rezistencije) ne mogu se razumeti i objasniti bez uvažavanja činjenica društvenog i kulturnog života. Prisutnost i dejstvo sociokulturnih determinizama govore o tome da etnički i nacionalni identiteti proizilaze iz odnosa društvene strukture i kulture na određenom prostoru. Odnosi na Balkanu generalno su utemeljeni na kulturama i tradicijama naroda koji žive na toj teritoriji, a poznato je da je reč o prostoru koji je multikulturalan, multietničan i multikonfesionalan.

Polazim od antroposociološkog pojma kulture, shvaćene kao *način života*. U ovom kontekstu, kultura se proteže na sve oblike čovekove egzistencije u svakodnevlju (personalne i društvene, prošle i sadašnje, elementarne i visoke/esencijalne). Ako je ona doskora bila prezentovana kao nekakav epifenomen društva, društveni satelit, ukras ili aditiv, njena slika je odsad obrnuta, kao u *camera obscuri*: brojna istraživanja, poput onog M. Vebera (Weber), S. Hantingtona (Huntington) i F. Fukujame (Fukuyama) povratila su kulturi narušeni dignitet. Nema nikakve sumnje da je kultura demijurg ljudske stvarnosti, oruđe čovekove društvene reprodukcije, determinanta i indikator društvenog razvoja. Iz kulturnih odnosa proizilaze svi ostali socijalni odnosi (ekonomski, politički, klasni, ideološki, moralni, edukativni, estetski). Istraživanja u praksi pokazala su nebrojeno mnogo puta da kultura nije ni dekor, ni luksuz, niti privilegija povlašćenih, već ona jeste realna snaga koja u pravom smislu reči predvodi društvo. Za nas ovde je bitno da kultura predstavlja prepoznatljivi antroposocijalni okvir u kome se oblikuju svekoliki identiteti.

U ovom istraživanju valja egzemplarno proveriti (potvrditi ili odbaciti) tezu da kultura (bolje reći kulture) Balkana predstavlja(ju) onu neophodnu kariku koja realno integriše narode sa njegove teritorije. Kultura je, dakle, osnov identiteta određenih etničkih skupina na Balkanu, ali i okosnica identitarnih razlika koje mogu predstavljati uslov saradnje i prosperiteta, a ne samo međusobnu odbojnost i netrpeljivost. Sprovedeno terensko istraživanje bilo je bazirano na komparativnom pristupu (*cross-cultural study*). Ono je pokazalo da se zdrava i dugotrajna integracija može postići samo podržavanjem i negovanjem kulturnih diverziteta svih etnija, a da se odbojnost javlja uvek kada se insistira

---

* Rad sa projekta *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo za nauku, tehnologije i razvoj Republike Srbije.

na kulturnoj unifikaciji i monolitnosti, što se automatski dovodi u vezu sa gubljenjem sopstvenog identiteta. Pošto je izvesno da kultura u singularu postoji samo u knjigama (na teorijskom nivou), znači da u praksi govorimo o mnoštvu kultura. Sociolozi dovode u vezu kulturu sa društvenim grupama, kao što su parcijalne skupine (klase, slojevi, profesije), ali i globalne društvene zajednice (narodi, nacije, čovečanstvo). Naše istraživanje bilo je orijentisano prevashodno na etnicitete i etničke identitete u jugoistočnoj Srbiji, a u kontekstu ukupnih socio-kulturnih prilika na Balkanu. Dobiveni rezultati mogu poslužiti kao validni indikatori prilikom projektovanja sadašnjeg balkanskog prostora u, uslovno rečeno, evropsku budućnost. Jedno je sigurno: evropska, pa i evroatlantska integracija Balkana (EU, NATO) je sasvim realna i – izgledna.

Nužno je na početku operacionalno odrediti pojam *eticiteta*, koji uvek ide pod ruku sa pojmom identiteta. Značenje pojma “eticitet” izvodi se iz plemena kao prvobitnog oblika socijalne organizacije, zasnovanog na zajedničkom poreklu i na tradicionalnoj mitologiji. Svaki etnicitet (koji može imati svoj ekvivalent u narodu, naciji, etničkoj grupi) predstavlja relativno zaokruženu celinu narodnosnih i kulturnih karakteristika – jezičkih, moralnih, običajnih, religijskih, estetskih. Time se formiraju kolektivna i grupna raspoloženja koja stvaraju osećaj pripadnosti i zajedništva, što se rečju imenuje kao *identitet*. Pripadnici jednog etniciteta razlikuju se od pripadnika nekog drugog etniciteta upravo po identitetu. Na prostoru Balkana tada govorimo o Srbima, Bugarima, Albancima, Hrvatima, Grcima, Turcima, Rumunima. I etnicitet ima svoj “izam”. On, *etnocentrizam*, zasnovan je na osećanju pripadnosti etničkoj skupini (rodu, plemenu, narodu, naciji) koja se doživljava kao osnova ličnog identiteta i društvene integrisanosti (kulturne, jezičke, religijske, regionalne, lokalne). Identiteti i pored svega nisu sasvim zabarikadirane celine niti nekakvi “zabranjeni gradovi”, i mogu se prožimati. Tako, recimo, kulturni identitet, kao obrazac zajedničkih iskustava, mišljenja, jezika, verovanja i vrednosti, može biti definisan u nacionalnom, regionalnom ili lokalnom kontekstu (subkultura). Iako traganje za identitetom ne isključuje preispitivanje univerzalnih kulturnih (duhovnih) vrednosti, identitarne vrednosti nacionalne kulture često zadobijaju čelnu poziciju. Tako dolazimo do etnocentričnosti, koju karakteriše sistem polarizovanih stavova, vrednosti i ciljeva. Njome se veličaju i čine superiornim vlastite etničke skupine, dok se drugi prikazuju inferiornim, devijantnim i manje vrednim. Posledice toga su nacionalni fetišizam i nacionalna isključivost, nacionalni antagonizam, ekskluzivizam, asimilacija i diskriminacija. Sve to može kulminirati genocidnim porivima. I evropocentrizam je u vreme kolonizacije Afrike, Azije i Amerike vršio opaku i nehumanu misiju. Evropljani su tada usađivali svoje kulturne modele u autohtone kulture porobljenih naroda, a onda ih ili adoptirali ili potpuno uništavali. Na taj način zatrli su mnoge etnicitete.

U konstelaciji savremenih međunarodnih odnosa sve veći značaj dobija *region*. On predstavlja istorijski, socijalno i kulturno konstituisanu teritoriju. *Regionalizacija* kao proces zasnivanja regiona može imati kontradiktorne efekte. Ona može biti izvršena suprotno od “prirodnih” ili istorijskih osnova nastanka regiona. U njoj takođe mogu biti istaknuti momenti vrednosnog diferenciranja prostora. Danas se sve češće umesto jasnih državnih i nacionalnih određenja javljaju zajednički imenitelji (balkanski, podunavski, crnomorski, srednjeevropski region). Ta intencija regionalnog ustrojstva država sadržana je u jednoj skorije skovanoj sintagmi: *Evropa regiona*. Od regionalizacije se očekuje da bude faktor razvoja, integracije i demokratizacije balkanskih (nacionalnih) država, kao i stožer formiranja zajedničkog sistema vrednosti i interesa građana sa ovog područja.

Regionalni identitet je takođe jedna od novijih jezičkih kovanica, koja se sve više koristi u politikološko-kulturološko-sociološkoj literaturi. On predstavlja jednu od odrednica pluralnog kulturnog identiteta. Njegov sadržaj vezan je za jedinstven socio-kulturni sistem vrednosti. Na taj način on se pridružuje “porodici” kulturnog i nacionalnog identiteta. Poznato je da kod kulturnog identiteta osnov poistovećivanja (identifikacije) predstavljaju odrednice zajedništva, kao što su rasa, teritorija, tradicija, jezik, religija. Nacionalni identitet sadrži određena svojstva kulturnog identiteta, ali se on odnosi na osećanje pripadnosti i solidarnosti unutar etničkih grupa. Regionalni identitet i regionalizam danas se često vide kao moćna brana separatizmu, iredentizmu i pogubnom šovinizmu.

Šovinizam, kao ekstremna i prateća varijanta nacionalizma (“isključivi ili agresivni nacionalizam”), rađa se ponajviše iz straha od gubitka sopstvenog identiteta. U balkanskim prilikama on se kod određenih nacionalnih skupina javlja kao reakcija na evropeizaciju. Ne treba ga, međutim, smatrati balkanskim specijalitetom, jer se može naći i u “menijima” razvijenih evropskih država. Na primer, danas se u Holandiji, Belgiji i Španiji potenciraju kulturne razlike, posebno jezički dijalekti. Može se dogoditi, po predviđanjima nekih istraživača, da u Holandiji za samo nekoliko godina bude priznato pet zvaničnih jezika! Taj proces već se naziva “balkanizacija Evrope” i, naravno, ima pežorativan prizvuk. Zato postoji oprez, pa i bojazan od tranzicije Balkana u Evropu. Taj strah je, očigledno, dvosmeran, jer Balkan ne deli u potpunosti iste kulturne standarde sa Evropom. U vezi sa tim postavili smo pitanje: “Šta Balkan odvaja od ostatka Evrope?”, i empirijskim putem utvrdili rezultate koji su prikazani na slici 1.

Interesantno je bilo analizovati dobijene rezultate u odnosu na godine starosti i nacionalnu pripadnost, što je očigledno u tabelama 1 i 2.

Tabela 1

Godine starosti / Ono što Balkan "odvaja" od ostatka Evrope (%)

Godine starosti	Tursko nasleđe	Pravoslavlje	Slovensko poreklo većine balkanskih naroda	Ne znam	Ukupan broj ispitanika
19-29	27,2	28,7	14,0	30,1	136
30-39	30,4	18,1	21,7	29,7	138
40-49	30,1	29,4	11,8	28,7	136
50-59	39,0	24,7	18,2	18,2	77
preko 60	36,4	19,2	11,1	33,3	99

Tabela 2

Nacionalnost / Ono što Balkan "odvaja" od ostatka Evrope (%)

Nacionalnost	Tursko nasleđe	Pravoslavlje	Slovensko poreklo većine balkanskih naroda	Ne znam	Ukupan broj ispitanika
Albanac	6,3	36,5	14,3	42,9	126
Bugarin	50,5	17,2	11,8	20,4	93
Rom	25,9	7,4	11,1	55,6	108
Srbin	39,6	27,5	19,2	13,7	255
Makedonac	-	100	-	-	1
Vlah	-	-	-	100	1

Iz njih proizilaze značajne razlike po godinama starosti i nacionalnosti, u odnosu na "tursko nasleđe" i "pravoslavlje". Najmlađa kategorija ispitanika (19-29 godina) smatra da tursko nasleđe i pravoslavlje utiču u približnoj meri (27,2% i 28,7%) na "odvajanje" Balkana od ostatka Evrope. U starijim godinama distance se povećavaju, pa oni sa 50 do 59 godina starosti za odvajanje Balkana od Evrope "okrivljuju" 39% tursko nasleđe, a 24,7% pravoslavlje. Kod ljudi sa preko 60 godina na tursko nasleđe odlazi 36,4%, a na pravoslavlje svega 19,2%. Kod odgovora na isto pitanje, ali po nacionalnoj pripadnosti, situacija je još "dramatičnija". Razlika je najočiglednija kod Albanaca i Bugara. Za odgovor "tursko nasleđe" opredelilo se 6,3% Albanaca (Bugara 50,5; Srba 39,6%), a za odgovor "pravoslavlje": Albanaca 36,5 (Bugara 17,2; Srba 27,5%). Ispitanih Albanaca bilo je 126, a Bugara 93, što nisu zanemarljive cifre. Romi su se većinski opredelili za odgovor "tursko nasleđe" (25,9%), znatno manje za "pravoslavlje" (7,4%), naravno, u odnosu na postavljeno pitanje. Zato su oni bili ubedljivo prvi po odgovoru "ne znam" (55,6%), dok su taj odgovor dali: Albanci 42,9%, Bugari 20,4% i Srbi 13,7%.

Među balkanskim narodima ukorenjena je predrasuda da proces ujedinjenja sa Evropom može da naruši identitet i ugrozi etničko biće određene društvene grupe. Jedno pitanje iz upitnika direktno se odnosilo na proveru tačnosti ovoga ubeđenja ("Da li smatrate da je Vaša kultura i tradicija ugrožena prodorom vrednosti koje dolaze iz evropskih zemalja?"). Odgovori su apsolutno opovrgli očekivanja i pokazali da danas većina ispitanika sa teritorije jugoistočne Srbije više ne misli tako. Od ukupno 591 ispitanika na ovo pitanje je 61,9% odgovorilo "ne", a 38,1% "da".

Nakon analize podataka u vezi sa školskom spremom i mestom stanovanja dobili smo rezultate koji su prikazani u tabeli 3 i 4.

Tabela 3

Školska sprema / Da li smatrate da je Vaša kultura i tradicija ugrožena prodorom vrednosti koje dolaze iz evropskih zemalja? (%)

Školska sprema	Da	Ne	Ukupan broj ispitanika
Bez škole	42,3	57,7	52
Nezavršena osnovna škola	40,3	59,7	62
Osnovna škola	40,2	59,8	132
Trogodišnja stručna škola	42,6	57,4	54
Završena srednja škola	34,0	66,0	194
Završena viša škola, fakultet ili akademija	36,8	63,2	95

Tabela 4

Mesto stanovanja / Da li smatrate da je Vaša kultura i tradicija ugrožena prodorom vrednosti koje dolaze iz evropskih zemalja? (%)

Mesto stanovanja	Da	Ne	Ukupan broj ispitanika
Selo	33,6	66,4	152
Prigradsko naselje	28,0	72,0	75
Grad	41,7	58,3	362

Moglo se očekivati da će intelektualci biti benevolentniji prema kulturnim vrednostima koje pristižu iz bogate Evrope. Rezultati dobiveni na osnovu odgovora ispitanika, a naročito kod onih sa završenom osnovnom školom, demantuju sve prognoze u pogledu njihove rezervisanosti povodom prožimanja njihove i evropske kulture. Naravno, u pozitivnom smislu. Na drugoj strani, ako su se odgovori gradskih ispitanika i mogli približno predvideti, manje je očekivano tako "hrabro" mišljenje ispitanika sa sela povodom ovog pitanja. Odbojnost prema evropskim vrednostima ne pokazuju ni ljudi iz prigradskih naselja, iako ti "polutani" umeju ponekad da budu rigorozni i isključivi kod ovako osetljivih i rafiniranih pitanja. Opredeljujući se za kategorije ispitanika po stepenu školske sprema i po mestu stanovanja, bio sam vođen prevashodno radoznalošću kulturologa. Očekivao sam da ta slika bude jača u crnim i u belim tonovima. Kulturna homogenizacija izvršila je izvesna socijalna pomeranja i relativno nivelisala nekadašnje drastične razlike u stavovima. Očekivanja da onih prvih bude više u gradu nego na selu ipak se nisu ostvarila. Tabela 4 pokazuje suprotan trend po datim odgovorima na postavljeno pitanje. To govori o izvesnoj urbanizaciji sela i "poseljačivanju" gradova. Ratovi, ekonomska situacija, raseljavanja, migracije stanovništva uticali su na promene demografske, ali i kulturne strukture stanovnika. Nema više neukih seljaka, ali ni svi stanovnici gradova nisu, kao ranije, listom pozitivno orijentisani prema darovima "stare dame". Procenat žitelja gradova koji misle da je njihova kultura ugrožena prodorom vrednosti koje dolaze iz evropskih zemalja, 41,7%, ipak je srazmerno velik u odnosu na one koji misle drugačije (58,3%).

Postoje različita, čak potpuno divergentna, shvatanja pojma "nacionalizam". Kao protivnik nacionalnog i ideološkog fanatizma i fatalizma, jednako onog "s leva" kao i onog "s desna", nisam ni za kakvu ekstremnu varijantu. Dakle, ne prihvatam stav isključivih mondijalista, koji se užasavaju samog pomena reči "nacija", a kamoli nacionalizma. Oni bi,

kada bi bili u moći, čak da zatru tu reč i namesto nje ustoliče nešto “pristojnije”, nekakav eufemizam tipa *nacionalna osećanja* ili *nacionalni pijetet*. Teoretičari ovakvog profila ne priznaju i zanemaruju pozitivan aspekt pojma nacionalizma, koji pripada tradiciji civilizovanih zemalja Evrope, kao što su Francuska, Nemačka i Engleska. Ovaj vid nacionalizma podrazumeva pozitivne emocije prema vlastitoj naciji, nacionalnoj istoriji, kulturi i tradiciji, sve do spremnosti podnošenja žrtve kao moralnog čina, čak i one najteže – polaganja vlastitog života za otadžbinu. Sve to uz puno uvažavanje drugih, kao i razumevanje za njihov istovrsni nacionalizam. Nacionalizam nije završena stvar i ne treba ga prerano arhivirati. On ne pripada sferi pasivnih stanja, kakva su (o)sećanja, već on jeste aktivan duhovni stav koji ima svoje negativne, ali isto tako i pozitivne socijalne reference. Nacionalizam, naime, može animirati kreativne snage vlastite nacionalne kulture, predano služiti obogaćivanju date kulture i biti od koristi pri njenom transferu u tokove globalne kulture/civilizacije.

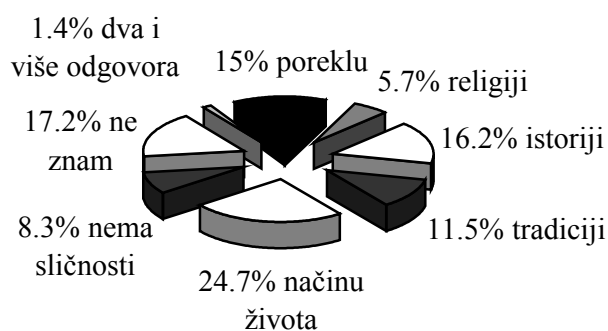
Još manje sam na strani onih “nacionalnih elita” koje bi da etnički nacionalizam nametnu kao dominantnu ideologiju. Oni su potencijalni zagovornici ili izvršitelji etnomobilizacije, koja proizilazi iz kolektivističkih i totalitarnih projekata, budi nacionalnu euforiju, a završava u separatizmu i ksenofobiji. To vodi potiskivanju demokratske motivacije i konačnom zatvaranju kulturnih krugova. Nacionalizam kao isključivi oblik kolektivne identifikacije predstavlja, kako kaže A. Giddens (Giddens), “regresivni oblik identifikacije”. Regresija ka “primitivnom nacionalizmu” (Z. Bauman) pokazuje nesposobnost članova društva da iznađu odgovore na izazove demokratizacije. Oni se zbog toga okreću tradicionalnim, autoritarnim vrednostima plemenskog društva, a za vođe biraju fanatike i harizmatičke ličnosti.

Ne nudim, povodom toga, nikakva gotova – srednja, prelazna i pomirljiva rešenja, niti sam za kompromise meliorativnog tipa. Plediram da se u pojam nacionalizma što više uključe kulturne odrednice (*posebno*) i civilizacijski standardi (*opšte*), što neće ići na uštrb identiteta i samobitnosti, a istovremeno će u naciji podsticati težnje ka demokratizaciji i ka socijalnoj integraciji na svim nivoima. To se može postići jačanjem racionalnog jezgra nacionalizma.

Jedan etnicitet ne mora se odricati niti jednog dela svog identiteta da bi se priključio globalnim kulturnim tokovima. Pogubno može biti jedino bespogovorno insistiranje na identitarnim razlikama. Taj fenomen poznat je pod nazivom *narcizam malih razlika*. Kod njega je prisutan “pokušaj distinktivnog utemeljenja vlastitog etničkog porekla” (B. Stojković). Ako se insistira na tome, zasigurno dolazi do netrpeljivosti koja od bezazlenog konflikta može prerasti čak i u oružani sukob. U južnoslovenskom slučaju, osnov razlikovanja među narodima predstavljaju poglavito jezička ili religijska pripadnost. To se manifestuje “viškom revnosti” u ispoljavanju vere i “manjkom tolerancije” za sve što je drugačije. Konačno, ova narcisoidnost ne nosi sobom ništa dobrog, iako identitarne razlike po sebi ne moraju bez ostatka potirati sličnosti koje poseduju razne kulture.

Povodom uviđanja sličnosti i veza među balkanskim narodima, u istraživanju koje smo sprovedeli, najveći broj ispitanika opredelio se za nacionalno indiferentnu i civilizacijsku kategoriju “način života”, što se vidi iz priložene slike 2.

Slika 2.
U čemu se po Vašem mišljenju ogledaju sličnosti i veze
među balkanskim narodima?

Slede tabele koje prikazuju dobijene rezultate u odnosu na školsku spremu i na mesto stanovanja (tabela 5 i 6).

Tabela 5
Školska sprema / U čemu se po Vašem mišljenju ogledaju sličnosti i veze među balkanskim narodima? (%)

Školska sprema	poreklo	religija	istorija	tradicija	način života	nema sličnosti	ne znam	dva i više odgovora	Ukupan broj ispitanika
Bez škole	5,7	3,8	15,1	13,2	13,2	5,7	43,4	-	53
Nezavršena osnovna škola	14,5	8,1	17,7	6,5	9,7	12,9	30,6	-	62
Osnovna škola	16,7	5,3	13,6	12,1	23,5	11,4	16,7	0,8	132
Trogodišnja stručna škola	12,7	10,9	18,2	7,3	21,8	10,9	14,5	3,6	55
Završena srednja škola	17,1	4,7	16,1	11,4	30,1	6,2	13,0	1,6	193
Završena viša škola, fakultet ili akademija	15,8	5,3	18,9	15,8	31,6	5,3	5,3	2,1	95

Tabela 6

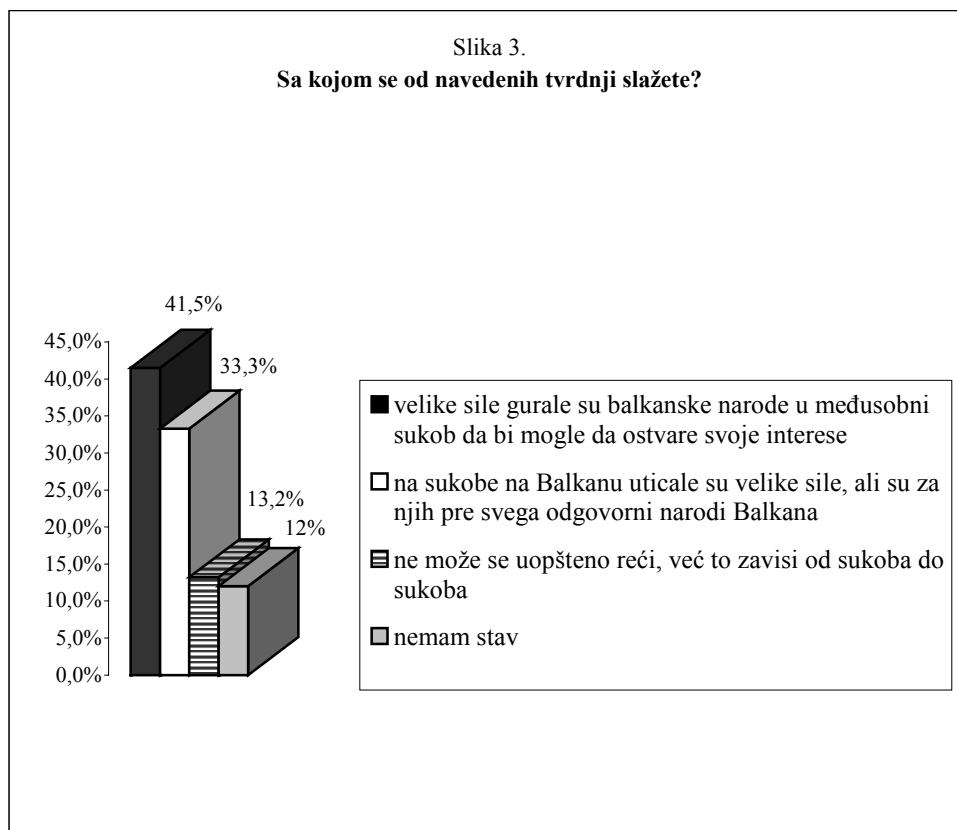
Mesto stanovanja / U čemu se po Vašem mišljenju ogledaju sličnosti i veze među balkanskim narodima? (%)

Mesto stanovanja	poreklo	religija	istorija	tradicija	način života	nema sličnosti	ne znam	dva i više odgovora	Ukupan broj ispitanika
Selo	15,6	6,5	14,3	13,6	24,0	3,5	16,2	3,2	154
Prigradsko naselje	16,0	9,3	16,0	14,7	29,3	3,0	5,3	1,3	75
Grad	14,7	4,7	17,2	10,0	24,1	8,6	20,2	0,6	361

Područje Balkana zahvalno je za kulturno-istorijsko i sociološko istraživanje, jer ono ima osobenu geokulturnu istoriju, kao i etnoreligijsko bogatstvo. I pored toga, na Balkan se najčešće gleda kao na poprište sukoba civilizacija (zapadnoevropske, vizantijsko-pravoslavne i muslimansko-levantinske). Ovaj region poznat je od davnina kao zona konflikata u kojoj su se etnički odnosi i identiteti periodično menjali: od zatvorenih i monolitnih, preko ideološki programiranih, sve do pluralnih i otvorenih, kakve poznaju građanska i demokratski ustrojena društva. Ambivalencija u gledanjima na Balkan očitovala se u tome što je on bio različito tretiran: kao most i graničnik, kao prelaz i procep. On je jednom bio “kolevka” i “pupčanik” Evrope, a drugi put “tamni vilajet”, “prokleta avlija” i “bure baruta”.

Termin *balkanizacija* nastao je u drugoj polovini XIX veka, da bi se njime označilo nastajanje niza malih država na razvalinama Turskog carstva. Već sredinom XX veka isti termin je u okvirima međunarodne politike poprimio pogrdno značenje. Postao je sinonim za podeljenost i zavađenost, za plemensku isključivost i tribalizaciju. Stoga se činila opravdanom bojazan da se bivše kolonije u Africi, po oprobanoj balkanskoj scenariju, separišu po plemenskim, odnosno po etničkim granicama. Naime, narodi koji su bili u sastavu Otomanskog carstva stvorili su tokom raspada Imperije vlastite nacionalne države. Pošto one nisu bile zasnovane na demokratskim principima, u društvima Balkana bile su prisutne jasne etnički motivisane podele na većinu i manjine. Političke implikacije tih podela manifestovale su se u stvaranju raznih stereotipa i predrasuda, kao i u praktikovanju govora mržnje. Etnonacionalizam ovoga prostora, kao nekakva zla kob, parazitira na vekovnom neprijateljstvu naroda koji su istorijskim nitima vezani jedni za druge. Sa jedne strane, to su Grci i Turci, sa druge Rumuni i Mađari, a onda Srbi i Albanci. Ko ovde predstavlja žarište sukoba? Da li “velike sile”, sami narodi Balkana ili neko treći? Odgovori su ilustrativno prikazani na slici 3.

Zanimljivo je bilo analizirati odgovore ispitanika po nacionalnoj pripadnosti (vidi tabelu 7). Ovde se prilično jasno očitava različito istorijsko iskustvo različitih balkanskih nacionalnosti sa međunarodnim faktorom (u koloni 1, spoljni faktor 50,8% kod Srba je, recimo, za preko 20% veći nego kod Albanaca, a bez stava je ubedljivo najviše Roma – 32,1%).

Tabela 7

Nacionalnost / Sa kojom se od navedenih tvrdnji slažete? (%)

Nacionalnost	1	2	3	4	Ukupan broj ispitanika
Albanac	30,2	33,3	26,2	10,3	126
Bugarin	44,2	40,0	11,6	4,2	95
Rom	31,2	22,9	13,8	32,1	109
Srbin	50,8	35,2	6,6	7,4	256
Makedonac	-	-	100	-	1
Vlah	-	-	100	-	1

- 1 - velike sile gurale su balkanske narode u međusobni sukob da bi mogle da ostvare svoje interese,
- 2 - na sukobe na Balkanu uticale su velike sile, ali su za njih pre svega odgovorni narodi Balkana,
- 3 - ne može se uopšteno reći, već to zavisi od sukoba do sukoba,
- 4 – nemam stav.

Životno iskustvo nagnalo je kulturnog istoričara Tojnbija (Toynbee), koji je bio sudionik drugog grčko-turskog rata, da izjavi kako je pokušaj da se Balkanu nametne kultura Zapada – ravan tragediji. Oznaka “Balkan” ili “Balkansko poluostrvo” i danas je nabijena negativnim značenjem, pa se od “istorijskog udesa” zvanog balkanizacija želi koliko-toliko pobeći preformulacijom naziva Balkana u “jugoistočnu Evropu”. Da li je dovoljno da se ovom jezičkom bravurom Balkan preusmeri u pravcu njegove evropske budućnosti? Ovo pitanje pokreće i druga pitanja koja se tiču ulaska balkanskih zemalja u Evropsku Uniju. Ako je taj ulazak izvestan, da li je onda bolje uključiti se pojedinačno ili integralno (kao region)? Istraživanje je pokazalo priličnu izjednačenost u odgovorima na pitanje “Da li mislite da bi ulazak Balkana u Evropsku uniju bio brži ako”: 1. Svaka zemlja pojedinačno bude primljena u EU ili 2. Ako Balkanske zemlje ostvare prvo međusobnu integraciju i kao region budu primljene u EU. Time nije favorizovan nijedan princip. Od ukupno 588 ispitanika za odgovor pod 1 opredelilo se 47,1% ispitanika, a za drugi odgovor 52,9%.

U tabelama 8 i 9 mogu se videti rezultati u odnosu na nacionalnu pripadnost i na zanimanje.

Iz njih se može “snimiti” raspoloženje naroda sa ovog prostora u pogledu njihove čvršće integracije. Integracija će biti jača onoliko koliko ljudi veruju da će se preko nje lakše i bezbolnije priključiti Evropskoj Uniji. Iz istraživanja proizilazi da je procentualno većina ipak voljna da Balkan uredi kao stabilan region. Iz tog preseka od nacija “ispadaju” samo Romi, a kod zanimanja tu “prednjače” domaćice. Tabela 8 pokazuje da se, u odnosu na postavljeno pitanje, vrši zanimljiva polarizacija: Romi i Srbi s jedne, Bugari i Albanci s druge strane. Ova slika se donekle ipak ublažava kada se rezultat dovede u direktnu relaciju sa ukupnim brojem ispitanih. Srbi po tome ubedljivo prednjače (255), a brojčano najbliži su im Albanci (125)!

Tabela 8

*Nacionalnost / Cilj svih zemalja Balkana je ulazak u Evropsku uniju.
Da li mislite da bi taj ulazak bio brži ako: (%)*

Nacionalnost	Svaka zemlja pojedinačno bude primljena u EU	Balkanske zemlje ostvare prvo međusobnu integraciju i kao region budu primljene u EU	Ukupan broj ispitanika
Albanac	29,6	70,4	125
Bugarin	28,0	72,0	93
Rom	67,0	33,0	109
Srbin	53,7	46,3	255
Makedonac	-	100	1
Vlah	100	-	1

Tabela 9

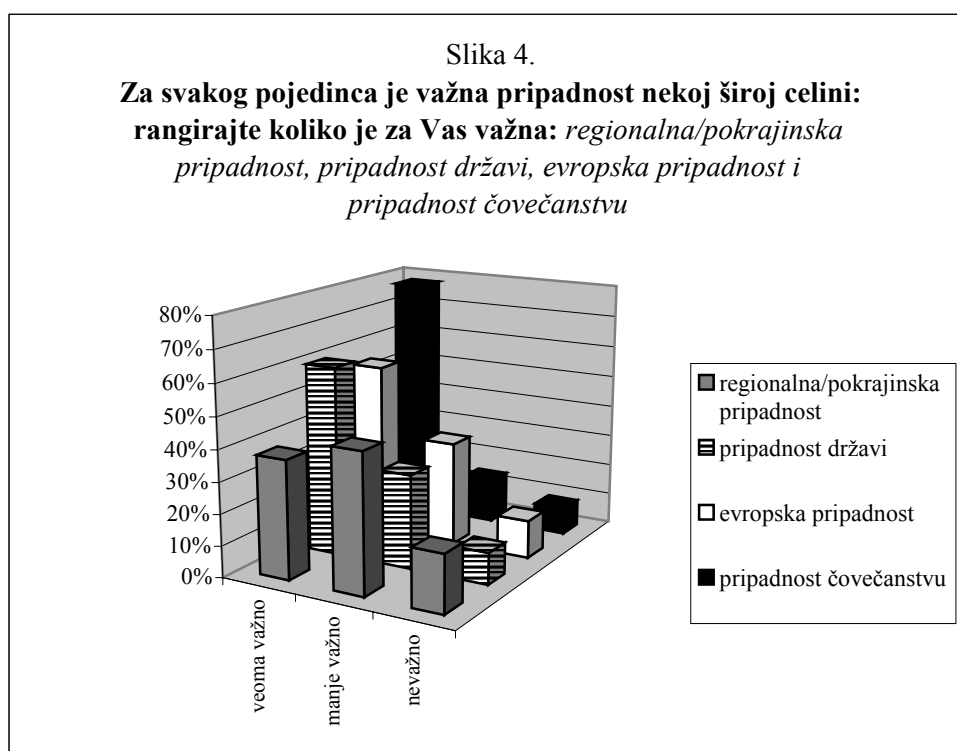
Zanimanje / Cilj svih zemalja Balkana je ulazak u Evropsku uniju. Da li mislite da bi taj ulazak bio brži ako: (%)

Zanimanje	Svaka zemlja pojedinačno bude primljena u EU	Balkanske zemlje ostvare prvo međusobnu integraciju i kao region budu primljene u EU	Ukupan broj ispitanika
Poljoprivrednik	48,4	51,6	31
Radnik	38,3	61,7	133
Službenik	41,8	58,2	67
Stručnjak	69,2	30,8	26
Privatni preduzetnik	46,9	53,1	32
Nadničar	47,1	52,9	17
Nezaposlen radnik	52,7	47,3	74
Učenik/student	42,1	57,9	38
Domaćica	59,8	40,2	82
Penzioner	43,7	56,3	71
Nešto drugo	11,1	88,9	9

Brojna sociološka istraživanja potvrdila su da koncept *regionalizma* za sada predstavlja najbolji odbrambeni bedem agresivnom nacionalizmu. Dominacija nacionalizma, po Džonu Kinu (Keane), može se onemogućiti jačanjem politike decentralizacije i regionalizacije, kao novog društvenog oblika organizovanja. Regionalizam omogućava afirmaciju posebnosti, svuda gde se stanovništvo razlikuje po rasnoj, etničkoj, verskoj ili jezičkoj osnovi; on vodi prevladavanju animoziteta koji se javljaju povodom antropoloških, kulturnih i socijalnih diferencija. Međutim, politička praksa otkriva i nešto neočekivano: *boomerang effect* iz koga regionalizam, pod određenim uslovima, može iznedriti neželjeni nacionalizam. Spontani *circulus vitiosus* se, dakle, ne može apsolutno predvideti niti sasvim sprečiti. Iako latentna opasnost realno postoji, ipak ne treba živeti u stalnom strahu od mogućnosti da emancipovani region može stvoriti uslove za separaciju po nacionalnom ključu i time za vlastito prerastanje u državu.

U sklopu tranzicionih turbulencija i socio-kulturnih previranja iskrsavaju različite mogućnosti i otvaraju se nove perspektive. Osim lokalnih i regionalnih identiteta, a potom umesto nacija i sukobljenih kolektivnih identiteta, u centar se postavlja u novije vreme *mreža regiona i poedinaca*. Rečju, pošto jedna regija, po definiciji, prevladava partikularističko izdvajanje, samoizolovanost i etničku isključivost, onda valja iskoristiti njenu otvorenost za preplitanje i saradnju sa drugim regijama. Koncept takozvanog *interregionalizma*, u koji velike nade polaže B. Valdenfels (Waldenfels), ma kako se činio utopijskim, ipak trasira put od monokulturnog društva ka multikulturnoj zajednici. Ideja interregionalizma može u praksi zaživeti upravo u regionu Balkana koji je, uslovno rečeno, sastavljen iz više manjih regiona (iliti etniciteta). Ako se na Balkan gleda kao na zonu ili region u kome skupine ljudi dele isti geografski prostor i istorijsku sudbinu, i grade slične kulture, onda to područje kod njegovih žitelja (bez obzira na različitu etničku pripadnost) stvara osećaj bliskosti, dobrosusedstva, i pruža mogućnost pronalaženja zajedničkih interesa. Razlike u stavovima kod ispitanika mogle su se približno uočiti samo u pogledu

određene naklonosti ka nekoj od pripadnosti: regionu, državi, Evropi ili čovečanstvu. Pripadnost čovečanstvu bila je, ipak, osetno najpoželjnija (75,4%). Za njom slede pripadnost državi (58,1%) i evropska pripadnost (53,5%), što je prikazano na slici 4. Nije naodmet podsetiti na to da je stav i očekivanje Evropske Unije da se prvo moraju obaviti regionalne integracije, pa potom evropske. No, to pitanje je već vezano za planiranje i programiranje kulturne politike.

U tabelama 10-13 dat je komparativni pregled rezultata po školskoj spremi. Važnost regionalnoj/pokrajinskoj pripadnost (tabela 10), suprotno očekivanjima, ističu više ispitanici bez škole i oni sa nezavršenom osnovnom školom (48,1%, odnosno 44,3%) u odnosu na ispitanike ostalih kategorija. Onih sa završenom višom školom ili fakultetom ima svega 33,7%. Zanimljivo je da je u odnosu ispitanika prema pripadnosti državi proporcija obrnuta, to jest da ovde najobrazovaniji (srednja i visoka školska sprema) čine većinski deo (64,2% odnosno 64,1%, a bez škole 46,2%). Ispitanici sa osnovnom školom nalaze se u "zlatnoj sredini" (56,7%). Međutim, ovde treba uzeti u obzir ukupan broj ispitanika, koji je najveći kod srednjoškolaca (187), a zatim kod onih sa osnovnom školom (127). Najviša kategorija po školskoj spremi sudelovala je sa 92, a ona bez škole sa 52 ispitanika. Te relacije treba dovesti u sklad sa dobijenim odgovorima (vidi tabelu 11).

Tabela 10

*Školska sprema / Za svakog pojedinca je važna pripadnost nekoj široj celini:
rangirajte koliko je za Vas važna regionalna/pokrajinska pripadnost*

Školska sprema	veoma važno	manje važno	nevažno	Ukupan broj ispitanika
Bez škole	48,1	44,2	7,7	52
Nezavršena osnovna škola	44,3	45,9	9,8	61
Osnovna škola	36,4	46,5	17,1	129
Trogodišnja stručna škola	33,3	42,6	24,1	54
Završena srednja škola	36,3	42,1	21,6	190
Završena viša škola, fakultet ili akademija	33,7	44,6	21,7	92

Tabela 11

*Školska sprema / Za svakog pojedinca je važna pripadnost nekoj široj celini:
rangirajte koliko je za Vas važna pripadnost državi*

Školska sprema	veoma važno	manje važno	nevažno	Ukupan broj ispitanika
Bez škole	46,2	46,2	7,7	52
Nezavršena osnovna škola	60,7	32,8	6,6	61
Osnovna škola	56,7	31,5	11,8	127
Trogodišnja stručna škola	57,4	25,9	16,7	54
Završena srednja škola	64,2	25,1	10,7	187
Završena viša škola, fakultet ili akademija	64,1	29,3	6,5	92

Tabela 12

*Školska sprema / Za svakog pojedinca je važna pripadnost nekoj široj celini:
rangirajte koliko je za Vas važna evropska pripadnost*

Školska sprema	veoma važno	manje važno	nevažno	Ukupan broj ispitanika
Bez škole	40,4	50,0	9,6	52
Nezavršena osnovna škola	45,9	45,9	8,2	61
Osnovna škola	47,2	36,2	16,5	127
Trogodišnja stručna škola	55,6	27,8	16,7	54
Završena srednja škola	61,3	26,7	12,0	191
Završena viša škola, fakultet ili akademija	64,5	28,0	7,5	93

S obzirom na to da je Republika Srbija proevropski orijentisana, značajna je pozitivna usmerenost ispitanika prema evropskoj pripadnosti. Procentualno, respektabilna većina je ovaj tranzicioni trend ocenila “veoma važnim” ili “manje važnim”, a manji broj ljudi je to okvalifikovao kao “nevažno”. Ono što odmah upada u oči je da između školske

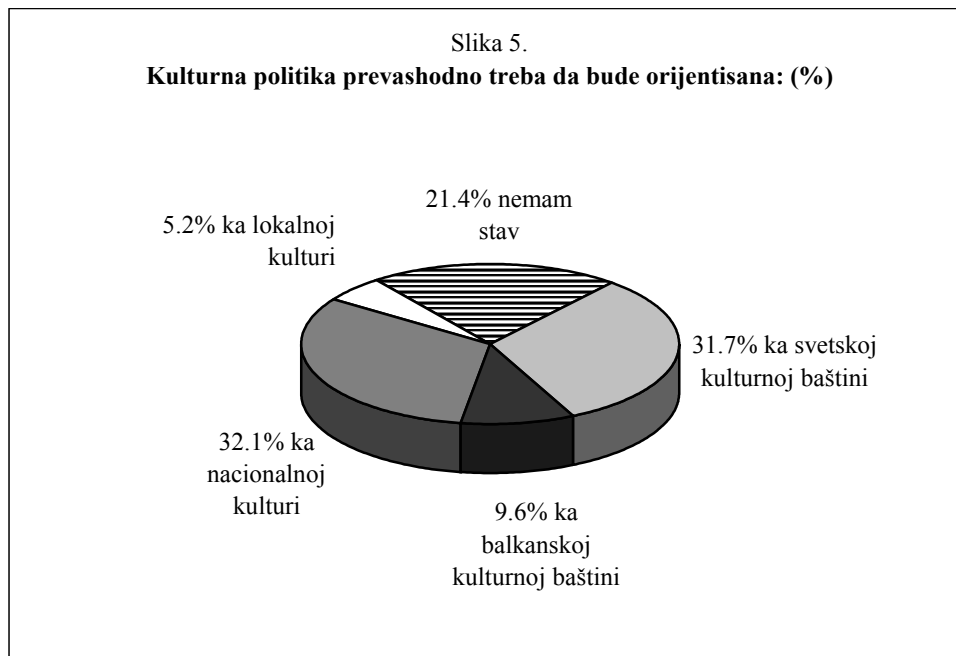
spreme i orijentacije prema evropskoj pripadnosti postoji gotovo idealna pozitivna korelacija (tabela 12). I kod tabele 13 radi se, u osnovi, o pravolinijskoj pozitivnoj korelaciji, još jače izraženoj nego kod evropske pripadnosti. Odstupanje se pojavljuje kod nezavršene osnovne škole.

Tabela 13

Školska sprema / Za svakog pojedinca je važna pripadnost nekoj široj celini: rangirajte koliko je za Vas važna pripadnost čovečanstvu

Školska sprema	veoma važno	manje važno	nevažno	Ukupan broj ispitanika
Bez škole	64,7	29,4	5,9	51
Nezavršena osnovna škola	78,7	16,4	4,9	61
Osnovna škola	71,3	15,5	13,2	129
Trogodišnja stručna škola	74,1	14,8	11,1	54
Završena srednja škola	82,4	10,6	6,9	188
Završena viša škola, fakultet ili akademija	85,9	6,5	7,6	92

Rezultati istraživanja, dakle, pokazuju respektabilnu opredeljenost ispitanika za pripadnost čovečanstvu. Pošto je lakše integrisati se u svetsku celinu preliminarnim integracijama na manjim prostorima, onda bi balkanska integracija bila svakako poželjna. Ona se ne može izvesti slepo i stihijno, već planski i sistematično. Integracija balkanskih država, prema tome, zahteva izgradnju zajedničke, *regionalne balkanske kulturne politike*. Tim činom bio bi aktiviran ogroman kulturni kapital. Njega bi trebalo staviti u funkciju neophodnih svesocijalnih reformi balkanskih zemalja. Kultura naroda Balkana postala bi na taj način okosnica i faktor ukupne socijalne integracije ovoga jedinstvenog multikulturnog prostora. Podrazumeva se da će koncepcija kulturne politike regiona Balkana biti osmišljena i realizovana u skladu sa interesima, željama i potrebama ljudi koji nastanjuju ovaj prostor. U principu, ovde je na delu sprega politike i kulture: na jednoj strani su karakter i intencije društva (politike), a na drugoj se nalaze duhovne potrebe i očekivanja društvenih grupa i pojedinaca (kultura). Osetnija naklonost ispitanika ovom prilikom se pokazala u očekivanjima da kulturna politika bude orijentisana ka svetskoj kulturnoj baštini i nacionalnoj kulturi, a onda ka balkanskoj kulturnoj baštini i ka lokalnoj kulturi (vidi sliku 5).

Bilo je zanimljivo proveriti orijentisanost ispitanika povodom kulturne politike u zavisnosti od školske spreme, zanimanja i mesta stanovanja (vidi tabele 14-16).

Tabela 14

Školska sprema / Kulturna politika prevashodno treba da bude orijentisana:

Školska sprema	Ka svetskoj kulturnoj baštini	Ka balkanskoj kulturnoj baštini	Ka nacionalnoj kulturi	Ka lokalnoj kulturi	Nemam stav	Ukupan broj ispitanika
Bez škole	28,3	7,5	17,0	5,7	41,5	53
Nezavr. OŠ	29,5	3,3	29,5	4,9	32,8	61
OŠ	27,2	14,4	33,6	5,6	19,2	125
Trogodišnja stručna šk.	33,3	11,1	27,8	5,6	22,2	54
Završena srednja šk.	33,9	7,5	35,5	6,5	16,7	186
Završena viša škola ili fakultet	35,5	11,8	36,6	2,2	14,0	93

Tabela 15

Zanimanje / Kulturna politika prevashodno treba da bude orijentisana:

Zanimanje	Ka svetskoj kulturnoj baštini	Ka balkanskoj kulturnoj baštini	Ka nacionalnoj kulturi	Ka lokalnoj kulturi	Nemam stav	Ukupan broj ispitanika
Poljoprivrednik	25,0	7,1	39,3	10,7	17,9	28
Radnik	32,3	8,7	31,5	6,3	21,3	127
Službenik	32,4	17,6	36,8	2,9	10,3	68
Stručnjak	26,9	3,8	53,8	-	15,4	26
Privatni preduzetnik	33,3	12,1	33,3	9,1	12,1	33
Nadničar	12,5	-	50,0	18,8	18,8	16
Nezaposlen radnik	39,4	8,5	21,1	4,2	26,8	71
Učenik/student	40,5	5,4	37,8	5,4	10,8	37
Domaćica	24,1	10,8	24,1	1,2	39,8	83
Penzioner	27,1	10,0	34,3	5,7	22,9	70
Nešto drugo	50,0	12,5	25,0	12,5	-	8

Tabela 16

Mesto stanovanja / Kulturna politika prevashodno treba da bude orijentisana:

Mesto stanovanja	Ka svetskoj kulturnoj baštini	Ka balkanskoj kulturnoj baštini	Ka nacionalnoj kulturi	Ka lokalnoj kulturi	Nemam stav	Ukupan broj ispitanika
Selo	30,3	9,7	36,6	5,5	17,9	145
Prigradsko naselje	37,8	14,9	36,5	4,1	6,8	74
Grad	31,1	8,2	29,4	5,4	26,0	354

Planska, kontinuirana i kadrovski osposobljena kulturna politika (kulturni programeri, animatori, menadžeri) može biti stabilan i najveći garant očuvanja celine kulturnog bića Balkana i kulturnih identiteta njegovih žitelja. U tome su sadržani osnovni interesi stanovništva ove teritorije. Naravno, reč je o politici utemeljenoj na uvažavanju kulturnih i nacionalnih različitosti balkanskih naroda i na negovanju svih izvornih oblika multikulturnog i interkulturnog života, koji će doprinosti stvaranju i jačanju međusobnog poverenja i tolerancije. Međutim, kada bi se u igru uveli i drugi indikatori, sigurno je da stvarni rezultati ne bi bili tako kompatibilni sa poželjnim. Društveni okviri identifikacije danas još uvek su veoma blizu kategorijama nacije-države.

Literatura

1. Anderson, Benedikt (1998) *Nacija: zamišljena zajednica*. Beograd: Plato.
2. Asurmendi, Mikel (2002) *Identitet i nasilje*. Beograd: Medijska knjižara Krug.
3. Bauman, Zigmunt (1984) *Kultura i društvo*. Beograd: Prosveta.
4. Božilović, Nikola (1998) *Sociologija kulture. Prolegomena*. Niš: JPNIRTV INFO NIŠ - Narodne novine.
5. Božović, Ratko (1998) *Lavirinti kulture*. Beograd: Fakultet političkih nauka/Čigoja štampa.
6. Fukujama, Frensis (1997) *Sudar kultura*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
7. Giddens, Anthony (1992) *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Oxford: Polity Press.
8. Golubović, Zagorka (1999) *Ja i drugi: antropološka istraživanja individualnog i kolektivnog identiteta*. Beograd: Republika.
9. Hantington, Semjuel (2000) *Sukob civilizacija i preoblikovanje svetskog poretka*. Podgorica/Banjaluka - CID/Romanov.
10. Keduri, Eli (2000) *Nacionalizam*. Podgorica: CID.
11. Kiznije, Žan (1996) *Etnologija Evrope*. Beograd: Biblioteka XX vek.
12. Koković, Dragan (1997) *Pukotine kulture*. Beograd: Prosveta.
13. Mitrović, Ljubiša (2003) *Savremeni Balkan u ključu sociologije društvenih promena*. Beograd/Niš - Centar za jugoistočno evropske studije/Centar za balkanske studije.
14. Morin, Edgar (1989) *Kako misliti Evropu*. Sarajevo: Svijetlost.
15. Petrović, Sreten (1995) *Mitologija, kultura, civilizacija*. Beograd: Čigoja štampa/Salus.
16. Ranković, Milan (1974) *Kultura i nekultura*. Beograd: Vuk Karadžić.
17. Smith, Anthony D (1991) *National Identity*. London: Penguin Books Ltd.
18. Sokolov, E.V (2001) *Kulturologija*. Beograd: Prosveta.
19. Stojanović, Trajan (1995) *Balkanska civilizacija*. Beograd: Centar za geopolitiku.
20. Stojković, Branimir (1995) *Kulturna politika evropske integracije*. Beograd: Institut za evropske studije.
21. Stojković, Branimir (2002) *Identitet i komunikacija*. Beograd: Fakultet političkih nauka i Čigoja štampa.
22. Supek, Rudi (1992) *Društvene predrasude i nacionalizam*. Zagreb: Globus.
23. Toynbee, Arnold (1970) *Istraživanje istorije (I-II)*. Beograd: Prosveta.

UDK 316.65:911.375/.375-05]:316.733

Simonida Pejić
Filozofski fakultet
Univerzitet u Nišu

RAZLIKE U STAVOVIMA IZMEĐU SEOSKOG I GRADSKOG STANOVNIŠTVA U PRIHVATANJU STRANIH KULTURNIH UTICAJA*

UVOD

Cilj ovog rada je da pokaže kako razlike u mestu stanovanja utiču na proces usvajanja stranih kulturnih uticaja, najčešće sa Zapada. O razlici u stavovima između seoskog i gradskog stanovništva o prihvatanju stranih kulturnih uticaja zaključujemo na osnovu odgovora ispitanika na sledeća pitanja: “Da li mislite da je Balkan deo Evrope?”, “Proces ujedinjenja sa Evropom može da naruši nacionalni i etnički identitet”, “Da li smatrate da je Vaša kultura i tradicija ugrožena amerikanizacijom?” i “Da li smatrate da je Vaša kultura i tradicija ugrožena prodorom vrednosti koje dolaze iz evropskih zemalja?”.

U radu se pošlo od pretpostavke da seosko stanovništvo teže prihvata strane uticaje i većoj meri teži očuvanju narodne kulture sa lokalnim obeležjima, a da gradsko stanovništvo karakteriše apsorbovanje stranih uticaja i stvaranje kulture sa univerzalističkim značajem. Grad stvara i podstiče razlike, gradski život znači koncentraciju i raznolikost, koegzistenciju ljudi različitog porekla i načina života, pa samim tim stvara veću predisponiranost kod gradskog stanovništva za usvajanje stranih kulturnih uticaja.

Urbanizacija i industrijalizacija, kao i činjenica da je sve brojnije gradsko stanovništvo u odnosu na seosko, govore u prilog ovoj tezi. Ali, istovremeno, procesi koji su se odvijali poslednjih decenija na ovim prostorima takođe su uticala na shvatanja u smeru ponovnog vraćanja tradiciji, čak i kod onog dela stanovništva koje je u većoj meri zahvaćeno urbanizacijskim procesima. Učešće ispitanika u uzorku iz sela, prigradskog naselja i grada prikazano je u tabeli 1. Evidentno je da su ispitanici iz grada u većem broju zastupljeni u uzorku u odnosu na broj ispitanika iz sela i prigradskih naselja.

Tabela 1

*Ispitanici prema mestu stanovanja
(N / %)*

Mesto stanovanja		
Selo	Prigrad	Grad
154 / 26,0	75 / 12,7	363 / 61,3

* Rad sa projekta *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo za nauku, tehnologije i razvoj Republike Srbije.

Dobijeni rezultati nisu potvrdili polaznu pretpostavku. Oni zapravo ukazuju na usaglašavanje stavova ispitanika seoskog i gradskog porekla, što se može tumačiti kao posledica sve većeg prožimanja globalizacijskim procesima koji dovode do homogenizacije i svakovrsnog smanjenja razlika.

Kulturni proizvodi globalizacije prelaze geografske granice, svojim kulturnim zračenjem preoblikuju lokalni kulturni prostor. Beskrajno se proširuju lokalni proizvodi, nastaje homogenizacija ukusa, zabave i hrane, životnih stilova. Čak ni činjenica da je svet "vavilonska kula", da govorimo raznim jezicima, ne sprečava cirkulaciju ideja i kulturnih obrazaca; vladavina engleskog jezika postaje instrument njihovog rasprostiranja. Globalna kultura preoblikuje lokalni folklor i zamenjuje ga kosmopolitskim. U tom kontekstu, istraživači pišu o fenomenu "kosmičkih nomada", hiperklase, visokopokretljivih elita, o pojedincima bez identiteta "građanima sveta", a s druge strane, o zajednicama ljudi okupljenih oko "identiteta otpora", koje se ne svode na tradicionalne vrednosti, već u tzv. "mrežnom društvu" reaktiviraju ulogu novih društvenih pokreta u borbi za autonomiju ličnosti i društvenih grupa, putem novih udruživanja i otpora.

S druge strane, realno je pretpostaviti da u našem društvu još uvek deluju i oni procesi koji su rezultat višedecenijske krize na ovim prostorima. Tako, Zagorka Golubović (1994) smatra da je transformacija kulture u bivšim socijalističkim društvima zaustavljena na pola puta. Nastajanje nove institucionalne strukture nije praćeno istovremenim preobražajem kulture i stvaranjem takvog kulturnog obrasca koji bi popunio vakuum proizveden raspadom bivšeg sistema. Umesto orijentacije na razvoj pluralističke kulture koja je otvorena kako unutrašnjim tako i spoljašnjim komunikacijama, došlo je do zatvaranja u nacionalne okvire i od izolacije nacionalnih kultura. Stvoren je kvazi-pluralizam, koji se manifestovao samo u odnosu na druge nacionalne kulture, dok se unutar jedne nacije vrši homogenizacija na bazi nacionalizma kao jedino ispravne zvanične ideologije.

TABELARNI PRIKAZI REZULTATA ISTRAŽIVANJA

Tabela 2

*Stavovi ispitanika o evropskom karakteru Balkana
(N / %)*

<i>Da li mislite da je Balkan deo Evrope?</i>	<i>Mesto stanovanja</i>		
	<i>Selo</i>	<i>Prigrad</i>	<i>Grad</i>
<i>Samo geografski, ali mora mnogo da se razvije da bi postao stvarno deo evropske civilizacije</i>	<i>57 / 37,3</i>	<i>38 / 51,4</i>	<i>164 / 45,2</i>
<i>Balkan je deo Evrope po kulturi, tradiciji, načinu života, iako je ekonomski manje razvijen</i>	<i>65 / 42,4</i>	<i>24 / 32,4</i>	<i>134 / 36,9</i>
<i>Balkan je kolevka evropske civilizacije, "prva i prava Evropa"</i>	<i>31 / 20,3</i>	<i>12 / 16,2</i>	<i>65 / 17,9</i>
UKUPNO	153 / 100	74 / 100	363 / 100

Prezentovani podaci ne govore o postojanju razlike u stavovima ispitanika iz sela i grada. Naime, primetna je ravnomerna distribucija vrednosti kod ispitanika, seoskog, prigradskog i gradskog porekla. Ispitanici su se u najvećem broju odlučili za prve dve opcije, dok su se u najmanjem postotku opredeljivali za tvrdnju da Balkan predstavlja kolevku evropske civilizacije. Polovina ispitanika iz prigradskih naselja i grada (51,4% i 45,2%) se opredeljuje za stav da Balkan samo geografski čini deo Evrope. Blizu polovine je i broj ispitanika koji se opredeljuje za stav da je Balkan deo Evrope po kulturi, načinu života.

Ovo približavanje u stavovima ispitanika može se objasniti i modernizacijskim procesima koji su sve prisutniji na selu. M. Mitrović (2003) naglašava da moderna seoska kultura postaje sličnija gradskoj kulturi, mnogo više nego tradicionalnoj, seljačkoj, od koje je u mnogo čemu sasvim suprotna. Ona je okrenuta prema gradu i širem društvu, otvorena i prijemčiva za razne inovacije. Umesto usmene predaje, kulturni sadržaji se prenose posredstvom specijalizovanih kulturnih ustanova (škole, biblioteke, novine, radija, TV). Pismenost i obrazovanje se šire, a sa njima i racionalno naučno-tehničko znanje.

Tabela 3

*Stavovi ispitanika prema karakteru nacionalnih i etničkih identiteta
(N / %)*

<i>Proces ujedinjenja sa Evropom može da naruši nacionalni i etnički identitet. Sa kojom se od navedenih tvrdnji slažete:</i>	Mesto stanovanja		
	Selo	Prigrad	Grad
Nacionalni i etnički identiteti su stvar prošlosti	9 / 6,0	4 / 5,3	26 / 7,2
Odricanje od nacionalnog i etničkog identiteta je nužna cena za ulazak u Evropu	19 / 12,7	9 / 12,0	35 / 9,7
Uključenje u Evropu ne znači gubitak nacionalnog i etničkog identiteta	53 / 35,3	23 / 30,7	110 / 30,6
Uključenje u Evropu ne znači potpuni gubitak, već izvesno prilagođavanje nacionalnog i etničkog identiteta	31 / 20,7	20 / 26,7	79 / 21,9
Uključenje u Evropu afirmiše nacionalni i etnički identitet	9 / 6,0	6 / 8,0	24 / 6,7
Nemam stav	29 / 19,3	13 / 17,3	86 / 23,9
UKUPNO	150 / 100	75 / 100	360 / 100

Tabela 4

Stavovi ispitanika o karakteru nacionalnih i etničkih identiteta – prema obrazovanju (N / %)

Proces ujedinjenja sa Evropom može da naruši nacionalni i etnički identitet. Sa kojom se od navedenih tvrdnji slažete:	Obrazovanje					
	Bez škole	Nezavrš. O.Š.	Osnovna škola	Trog. struč. škola	Srednja škola	Završena viša i visoka
Nacionalni i etnički identiteti su stvar prošlosti	3 / 5.7	2 / 3.3	4 / 3.1	5 / 9.1	17 / 8.9	7 / 7.4
Odricanje od nacionalnog i etničkog identiteta je nužna cena za ulazak u Evropu	1 / 1.9	4 / 6.6	17 / 13.2	7 / 12.7	21 / 10.9	13 / 13.7
Uključenje u Evropu ne znači gubitak nacionalnog i etničkog identiteta	10 / 18.9	15 / 24.6	42 / 32.6	17 / 30.9	61 / 31.8	41 / 43.2
Uključenje u Evropu ne znači potpuni gubitak, već izvesno prilagođavanje nacionalnog i etničkog identiteta	7 / 13.2	8 / 13.1	33 / 25.6	8 / 14.5	51 / 26.6	23 / 24.2
Uključenje u Evropu afirmiše nacionalni i etnički identitet	3 / 5.7	3 / 4.9	9 / 7.0	4 / 7.3	15 / 7.8	5 / 5.3
Nemam stav	29 / 54.7	29 / 47.5	24 / 18.6	14 / 25.5	27 / 14.1	6 / 6.3
UKUPNO	53 / 100	61 / 100	129 / 100	55 / 100	192 / 100	95 / 100

Odgovori ispitanika na ovo pitanje u najboljoj meri ilustruju do koje mere je izvršena unifikacija stavova ispitanika. U sve tri grupe ispitanika primećeno je da se u najvećem procentu ispitanici izjašnjavaju za opciju da uključenje u Evropu ne znači potpuni gubitak, kao i da uključenje u Evropu ne znači gubitak, već prilagođavanje nacionalnog i etničkog identiteta (u proseku oko 30% ispitanika u sve tri kategorije ispitanika). Mali procenat ispitanika (negde oko 10%) se opredelio za tvrdnju da su nacionalni i etnički identiteti stvar prošlosti, da odricanje od nacionalnog i etničkog identiteta predstavlja nužnu cenu za ulazak u Evropu, kao i da uključenje u Evropu afirmiše nacionalni i etnički identitet. Dobijeni rezultati mogu se objasniti činjenicom da procesi oličeni u globalizaciji i regionalizaciji sve više vode razaranju autarkičnih zajednica, autoritarnih sistema, tradicionalnih i klasičnih nacionalnih i kulturnih obrazaca, otvarajući put nastajanja otvorenih, pluralističkih društvenih sistema, slojevito postuliranog identiteta.

Statistika o obrazovnoj strukturi ispitanika govori u prilog teze da ispitanici višeg obrazovnog nivoa u većoj meri se odlučuju za stav da uključenje Evropu ne znači gubitak nacionalnog i etničkog identiteta, kao i da uključenje u Evropu znači izvesno prilagođavanje nacionalnog i etničkog identiteta. S druge strane polovina ispitanika bez škole i sa nezavršenom osnovnom školom na ova pitanja nema o tome nikakav stav.

Izvesnu razliku u stavovima ispitanika (makar i minimalnu) uočavamo kod odgovora na pitanja koji se tiču ugroženosti kulture i tradicije prodorom vrednosti iz evropskih zemalja kao i ugroženosti amerikanizacijom.

Tabela 5

Stavovi ispitanika prema procesu amerikanizacije nacionalne kulture i tradicije (N / %)

<i>Da li smatrate da je Vaša kultura i tradicija ugrožena amerikanizacijom?</i>	Mesto stanovanja		
	Selo	Prigrad	Grad
Da	61 / 40,9	28 / 37,8	188 / 51,9
Ne	88 / 59,1	46 / 62,2	174 / 48,1
UKUPNO	149 / 100	74 / 100	362 / 100

Tabela 6

Stavovi ispitanika sa sela, prigradskih naselja i grada u odnosu na starost (N / %)

Da li smatrate da je Vaša kultura i tradicija ugrožena amerikanizacijom?				
Starost	Mesto stanovanja	Da	Ne	UKUPNO
19-29	Selo	11/30.6	25/69.4	36/100
	Prigradsko naselje	5/33.3	10/66.7	15/100
	Grad	49/57.0	37/43.0	86/100
30-39	Selo	13/41.9	18/58.1	31 / 100
	Prigradsko naselje	6/27.3	16/72.7	22 / 100
	Grad	41/50.0	41 / 50.0	82 / 100
40-49	Selo	9/22.5	31/77.5	40 / 100
	Prigradsko naselje	3/25.0	9/75.0	12 / 100
	Grad	35/41.2	50/58.8	85 / 100
50-59	Selo	11 / 61.1	7 / 38.9	18 / 100
	Prigradsko naselje	4 / 30.8	9 / 69.2	13 / 100
	Grad	26 / 56.5	20 / 43.5	46 / 100
preko 60	Selo	16 / 72.7	6 / 27.3	22 / 100
	Prigradsko naselje	10 / 83.3	2 / 16.7	12 / 100
	Grad	37 / 58.7	26 / 41.3	63 / 100

RAZLIKE U STAVOVIMA IZMEĐU SEOSKOG I GRADSKOG STANOVNIŠTVA U PRIHVATANJU...

Tabela 7

Stavovi ispitanika prema procesu evropeizacije nacionalne kulture i tradicije (N / %)

Da li smatrate da je Vaša kultura i tradicija ugrožena prodorom vrednosti koje dolaze iz evropskih zemalja?	Mesto stanovanja		
	Selo	Prigrad	Grad
Da	51 / 33,6	21 / 28,0	151 / 41,7
Ne	101 / 66,4	54 / 72,0	211 / 58,3
UKUPNO	152 / 100	75 / 100	362 / 100

Tabela 8

Stavovi ispitanika prema procesu amerikanizacije nacionalne kulture i tradicije u odnosu na zanimanje (N / %)

Da li smatrate da je Vaša kultura i tradicija ugrožena amerikanizacijom?			
Zanimanje	Da	Ne	UKUPNO
Poljoprivrednik	13 / 41.9	18 / 58.1	31 / 100
Radnik	63 / 48.1	68 / 51.9	131 / 100
Službenik	35 / 51.5	33 / 48.5	68 / 100
Stručnjak	14 / 53.8	12 / 46.2	26 / 100
Privatni preduzetnik	13 / 41.9	18 / 58.1	31 / 100
Nadničar	2 / 11.8	15 / 88.2	17 / 100
Nezaposlen radnik	36 / 49.3	37 / 50.7	73 / 100
Učenik/Student	17 / 44.7	21 / 55.3	38 / 100
Domaćica	29 / 34.9	54 / 65.1	83 / 100
Penzioner	48 / 66.7	24 / 33.3	72 / 100

Tabela 9

Stavovi ispitanika prema procesu evropeizacije nacionalne kulture i tradicije u odnosu na nacionalnu pripadnost (N / %)

Da li smatrate da je Vaša kultura i tradicija ugrožena prodorom vrednosti koje dolaze iz evropskih zemalja?			
Nacionalnost	Da	Ne	UKUPNO
Albanac	48 / 38.4	77 / 61.6	125 / 100
Bugarin	22 / 23.2	73 / 76.8	95 / 100
Rom	31 / 28.4	78 / 71.6	109 / 100
Srbin	121 / 47.3	135 / 52.7	256 / 100
Makedonac	1 / 100	/	1 / 100
Vlah	1 / 100	/	1 / 100

Tabela 10

*Stavovi ispitanika prema procesu evropeizacije nacionalne kulture i tradicije u odnosu na obrazovanje
(N / %)*

Da li smatrate da je Vaša kultura i tradicija ugrožena prodorom vrednosti koje dolaze iz evropskih zemalja?			
<i>Obrazovanje</i>	Da	Ne	UKUPNO
Bez škole	22 / 42.3	30 / 57.7	52 / 100
Nezavršena o.š.	25 / 40.3	37 / 59.7	62 / 100
Osnovna škola	53 / 40.2	79 / 59.8	132 / 100
Trogodišnja stručna škola	23 / 42.6	31 / 57.4	54 / 100
Završena srednja škola	66 / 34.0	128 / 66.0	194 / 100
Završena viša škola, fakultet ili akademija	35 / 36.8	60 / 63.2	95 / 100

Odgovori na ova dva pitanja ukazuju na to da su ispitanici iz prigradskih naselja najviše otvoreni za uticaje koji dolaze sa strane. Karakterističan je visok procenat ovih ispitanika koji ne smatraju ugroženom vrednosti nacionalne kulture i tradicije amerikanizacijom – 62% i evropeizacijom 72,0%. Van očekivanja je i procenat gradskog stanovništva koji se potvrdno izjašnjava na ova dva pitanja. U odnosu na kategoriju ispitanika sa sela i prigradskih naselja, ispitanici iz grada se u najvećem postotku pozitivno izjašnjavaju na ova dva pitanja (51,9% i 41,7%). Što se tiče starosne strukture ispitanika, interesantan je podatak da se ispitanici iz grada u prve tri starosne kategorije u najvećem procentu izjašnjavaju potvrdno na ovo pitanje (57%, 50%), u odnosu na seosko stanovništvo i stanovništvo iz prigradskih naselja, dok se ispitanici sa sela i prigrada u najvećem procentu pozitivno izjašnjavaju na ovo pitanje u preostale dve starosne grupe ispitanika (selo – 72,7%, prigradsko naselje – 83,3%).

Ugroženost od evropske kulture izgleda da u najmanjoj meri osećaju ispitanici bugarske nacionalnosti (76.8%), dok je kod ispitanika srpske nacionalnosti (52,7%) ovaj strah iskazan u većoj meri u odnosu na ispitanike albanske, romske i makedonske nacionalnosti. Što se tiče obrazovne strukture ispitanika, među ispitanicima koji se potvrdno izjašnjavaju na ovo pitanje, ne iznenađuje visok procenat ispitanika sa završenom srednjom školom, višom ili fakultetom.

Bolje poznavanje procesa koji su trenutno dominantni u svetu i veća upoznatost gradskog stanovništva sa njima, ovde u većoj meri stvara bojazan kod gradske populacije od prodiranja evropskih i kulturnih tekovina. Jednim svojim krakom – globalizacijom siromaštva i pretnjom poništavanja identiteta – ona izaziva strahove i frustracije, koje su plodno tlo kulturnih sukoba. Pod uticajem takvih promena, ljudi izgubljeni usred takve krize, traže utočište u veri. Međutim, znatan je porast uticaja agresivnog nacionalizma i retribalizacije širokih prostranstava sveta, praćeno ratovima i krvoprolićima.

Na osnovu do sada izrečenog, može se zaključiti sledeće:

- 1) Polazna pretpostavka, da su stanovnici grada prihvataju strane kulturne uticaje ovde nije potvrđena, čak se kod ovih ispitanika najviše pokazuje bojazan od stranih uticaja;
- 2) Najveću otvorenost za prihvatanje stranih uticaja pokazuju ispitanici iz prigradskih naselja, a u nešto manjoj meri i ispitanici sa sela. Dobijeni podaci ne treba da

iznenaduju, ako znamo da stanovnici prigradskih naselja najlakše napuštaju svoje ranije stavove i prihvataju način mišljenja svojstven gradskom stanovništvu, pa samim tim postaju otvoreni i za prihvatanje kulturnih uticaja iz drugih zemalja;

3) Uočeno je usaglašavanje stavova među ispitanicima iz grada, sela i prigradskih naselja u odgovorima na ova pitanja, što se može tumačiti kao posledica delovanja globalizirajućih procesa u našoj zemlji;

4) Ispitanici se u većini pozitivno opredeljuju kada je reč o uključenju u Evropu. Većina ispitanika ne smatra da uključenje u Evropu ne znači gubitak nacionalnog i etničkog identiteta, što se može tumačiti smanjenjem uticaja onih procesa koji poslednjih decenija bili dominantni, a koji su uticali na jaku nacionalnu identifikaciju stanovnika na ovim prostorima.

Literatura:

1. Ljubiša Mitrović, *Savremeni Balkan u ključu sociologije društvenih promena*, Centar za jugoistočno evropske studije/Centar za balkanske studije, Beograd/Niš, 2003.
2. Miroslav Pečujlić, *Globalizacija. Dva lika sveta*, Gutenbergova galaksija, Beograd, 2002.
3. Zagorka Golubović, *Kulture u menjanju u Istočnoj Evropi i Jugoslaviji: raskorak između nacionalnih i kulturnih obrazaca*, u *Kulture u tranziciji*, Plato, Beograd, 1994.
4. Milovan Mitrović, *Sociologija sela*, Sociološko društvo Srbije, Beograd, 1998.
5. Živković, J. i B. Stojković (prir.), *Urbana kultura i ekologija*, Gradina, Niš, 1994.

UDK 323.174/.2:323.15(497.11)
316.347(497.11)

Jovan Živković
Olivera Marković
Filozofski fakultet
Univerzitet u Kosovskoj Mitrovici

APSTRAKTNI PRISTUP REGIONALIZACIJI MANJINSKIH ZAJEDNICA JUGOISTOČNE SRBIJE*

METODOLOŠKE NAPOMENE

ad 1.

Ako se izvesni stavovi o odnosu prema regionalizmu mogu prepoznati kao aktualizovanje pitanja da li ljudi *razmišljaju o lokalnom i, istovremeno, savremenom trendu organizovanja društvenog života kroz regionalizaciju*, tada je realizovano istraživanje u periodu jul – avgust 2003. na teritoriji južne Srbije po svemu prva i prava provera neposrednog ili trenutno “živućeg” vrednosnog sistema i idejnog usmerenja građana. Shodno projektnom zadatku “da se ispita odnos prema regionalizmu kod manjinskih zajednica iz ugla položaja koji imaju”, ova tematska postavka se centrirala na pogled nacionalnih manjina, ali s napomenom da se pod manjinama u ovom kontekstu mogu shvatiti i pripadnici većinskog naroda koji su na jednom lokalitetu u neposrednom okruženju manjinskog etniciteta (npr. Srbi u Bosilegradu prema pripadnicima bugarske nacionalnosti i Srbi u Preševu shodno brojnosti Albanaca). Svakako, saznanja o položaju manjinskih populacija mogu biti relevantna samo kroz tako shvaćenu orijentaciju, pa bio to i kontrolni aspekt radi saznanja njihovog odnosa prema regionalizmu.

Imajući u vidu posebne i pojedinačne hipoteze u podistraživačkom projektu “Regionalizam i položaj nacionalnih manjina u svetlu međunarodno-pravnih standarda”, predočene u zborniku radova posvećenog projektu u celini,¹ u uvodnom pristupu istraživačkim rezultatima preispituju se prva pojedinačna i, iz nje proizašle, posebne dve hipoteze.

Posebna hipoteza glasi: “Potreba za regionalizacijom jugoistočne Srbije postoji u svesti ljudi ovog područja kao ideja o zaživljavanju političkog društva i zasniva se na realnim potrebama radi prevazilaženja centralističko-hegemonističkog ustrojstva i provođenja građanskog društvenog koncepta, a u cilju subjektivizacije manjinskih nacionalnih zajednica”.²

---

* Rad sa projekta *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo za nauku, tehnologije i razvoj Republike Srbije.

¹ Videti šire u teorijsko-hipotetičkom pristupu: J. Živković, G. Bašić (2002), *Regionalizam i položaj nacionalnih manjina u svetlu međunarodno-pravnih standarda*, u: *Globalizacija, akulturacija i identitet na Balkanu*, Filozofski fakultet, Niš, s. 127-141.

² Isto, s. 134.

Apostrofirane pojedinačne hipoteze su: 1. “Stanovništvo manjinske nacionalne populacije u jugoistočnoj Srbiji ima izražen stav o potrebi za regionalnim određenjem tog dela teritorije u cilju ostvarenja većeg stepena autonomije i suvereniteta” i 2. “Stanovništvo manjinske nacionalne populacije u jugoistočnoj Srbiji smatra da će se primenom regionalnog koncepta stvoriti društveni preduslovi i institucije za njihovo brže i adekvatnije uključivanje u društvene procese radi izražavanja društvene i političke volje.”³ Naš zadatak je da sagledamo meru potvrđenosti hipoteza usmerenih ka različitim nivoima svesti respondenata, odnosno do kog stepena nisu u saglasnosti sa stavovima populacije koja je učestvovala u istraživačkom postupku.

ad 2.

Za ovu priliku takođe ističemo da je uzorak u jugoistočnoj Srbiji obuhvatio 594 (od predviđenih 600) ispitanika, kao i to da su za nas relevantne sledeće konstantne varijable: pol, starost, nacionalnost, obrazovanje, zanimanje, izdržavanje, stanovanje i konfesionalnost⁴. Zastupljenost respondenata po navedenim varijablama:

Tabela 1

Respondenti po polnoj pripadnosti	N	%
Muškarci	307	51,7
Žene	286	48,1
Ukupno	593	100,0

Nije upisano 1 (0,2%)

Tabela 2

Respondenti po starosti	N	%
19-29	138	23,2
30-39	139	23,4
40-49	138	23,2
50-59	78	13,1
preko 60	99	16,7
Ukupno	592	99,7

Nije upisano 2 (0,3%)

³ Isto, s. 135.

⁴ Uzorak je sačinjen iz kombinacije slučajnog, stratifikovanog i kvotnog pristupa. Osnov stratifikacije uzorka bila su sledeća socio-demografska obeležja ispitanika: uzrast, obrazovanje i nacionalna pripadnost. Grupe ispitanika su određene u skladu sa proporcijama učešća istih grupa u osnovnoj populaciji u navedenim oblastima prema popisima stanovništva. Pošto je nacionalna pripadnost ispitanika jedna od ključnih nezavisnih varijabli, to su i pri određenju istraživane populacije učinjena određena odstupanja u slučaju etničke pripadnosti respondenata. Drugim rečima, kvote pojedinih manjinskih etničkih grupa su uvećane da bi se obezbedio relevantan broj slučajeva, neophodan kod uopštavanja podataka o položaju manjina u svakoj od pomenutih oblasti.

Tabela 3

Respondenti po nacionalnoj pripadnosti	N	%
Albanac	126	21,2
Bugarin	95	16,0
Rom	109	18,4
Srbin	258	43,4
Makedonac	1	0,2
Vlah	1	0,2
Ukupno	590	99,3

Nije upisano 4 (0,7%)

Tabela 4

Respondenti po obrazovanju	N	%
Bez škole	53	8,9
Nezavršena osnovna škola	62	10,4
Osnovna škola	132	22,2
Trogođišnja stručna škola	55	9,3
Završena srednja škola	195	32,8
Završena viša škola, fakultet ili akademija	95	16,0
Ukupno	592	99,7

Nije upisano 2 (0,3%)

Tabela 5

Respondenti po zanimanjima	N	%
Poljoprivrednik	31	5,2
Radnik	133	22,4
Službenik	69	11,6
Stručnjak	26	4,4
Privatni preduzetnik	33	5,6
Nadničar	17	2,9
Nezaposlen radnik	74	12,5
Učenik-student	38	6,4
Domaćica	84	14,1
Penzioner	72	12,1
Nešto drugo	9	1,5
Ukupno	586	98,7

Nije upisano 8 (1,3%)

Tabela 6

Respondenti prema izdržavanju u toku ove godine	N	%
Poljoprivreda (lična svojina)	29	4,9
Poljoprivreda (sezonski nadničari)	22	3,7
Stalno zaposleni u državnom preduzeću	109	18,4
Stalno zaposleni u privatnom preduzeću	93	15,7
Rad na crno	80	13,5
Prihodi od "sive ekonomije"	33	5,6
Socijalna pomoć	28	4,7
Penzija	90	15,2
Izdržavana lice	88	14,8
Nešto drugo	18	3,4
Ukupno	591	99,0

Nije upisano 3 (0,5%)

Tabela 7

Respondenti prema mestu stanovanja	N	%
Selo	154	25,9
Prigradsko naselje	75	12,6
Grad	363	61,1
Ukupno	592	99,7

Nije upisano 2 (0,3%)

Tabela 8

Respondenti prema konfesionalnom opredeljenju	N	%
Pravoslavac	347	58,4
Musliman (pripadnik islama)	152	25,6
Protestant	37	6,2
Rimokatolik	3	0,5
Nešto drugo	1	0,2
Ne priznajem ni jedno konfesionalno poreklo	5	0,8
Ne znam koje mi je konfesionalno poreklo	6	1,0
Ne želim da se izjasnim	39	6,6
9,00	1	0,2
Ukupno	591	99,7

Nije upisano 3 (0,5%)

ad 3.

U kontekstu naznačenog istraživačkog zadatka – *stavovi etniciteta prema regionalizmu*, izdvajamo iz generalnog upitnika ona pitanja koja se odnose na regionalno društveno prestrukturiranje:

21. Za svakog pojedinca je važna pripadnost nekoj široj celini. Molimo Vas da rangirate koliko je za Vas važna (1. veoma važno, 2. manje važno, 3. nevažno):

1. Pripadnost mestu u kome živite
1. veoma važno 2. manje važno 3. nevažno
2. Regionalna/pokrajinska pripadnost
1. veoma važno 2. manje važno 3. nevažno
3. Pripadnost državi
1. veoma važno 2. manje važno 3. nevažno
4. Pripadnost Balkanu
1. veoma važno 2. manje važno 3. nevažno
5. Evropska pripadnost
1. veoma važno 2. manje važno 3. nevažno
6. Pripadnost čovečanstvu
1. veoma važno 2. manje važno 3. nevažno

46. Da li se slažete sa sledećim stavom: “Za ostvarivanje kolektivnih prava manjina potrebno je da se oblast u kojoj žive organizuje kao region”:

1. Da
2. Ne

47. Ukoliko se slažete, po Vašem mišljenju, formiranje regiona za manjinske zajednice, pre svega, znači:

1. Integraciju u pravno-politički sistem države
2. Veću bezbednost u tom delu zemlje
3. Podizanje nivoa kulturne autonomije
4. Mogućnost sticanja potpune samostalnosti u skorijoj budućnosti
5. Nešto drugo _____
6. Ne slažem se

48. Međuregionalna saradnja omogućila bi manjinama da:

1. Doprinesu boljoj međudržavnoj saradnji
2. Smanje napetost između manjinskog i većinskog stanovništva
3. Nešto drugo _____

49. Pretpostavimo da Vaša lokalna sredina postane region. Da li bi manjine to iskoristile:

1. Samo da bi potvrdile svoju samostalnost, etnički i kulturni identitet
2. Samo da bi se vremenom izdvojile iz sastava države
3. Ne znam

50. Nacionalnim manjinama i etničkim grupama treba omogućiti sledeća prava (soluciju “ne znam” ne čitati):

1. Da stvaraju organizacije i udruženja za očuvanje i razvijanje njihove kulture
1. da 2. ne 3. ne znam
2. Izdaju knjige i druge publikacije na sopstvenom jeziku
1. da 2. ne 3. ne znam
3. Da imaju svoje predstavnike u lokalnim organima vlasti (bez obzira na izborne rezultate)
1. da 2. ne 3. ne znam
4. Da imaju svoje predstavnike u narodnoj skupštini (bez obzira na izborne rezultate)
1. da 2. ne 3. ne znam
5. Da imaju pravo na službenu upotrebu svog jezika i isticanje natpisa na javnim mestima i mestima u kojima žive i njihovoj okolini 1. da 2. ne 3. ne znam

6. Da imaju svoje političke partije	1. da 2. ne 3. ne znam
7. Da imaju pravo na teritorijalnu autonomiju	1. da 2. ne 3. ne znam
8. Da se obrazuju na maternjem jeziku	1. da 2. ne 3. ne znam

Pošto je ovde reč o prvom pregledu dobijenih rezultata, to je saznanje fokusirano na aspekte koji čine okosnicu ovog potprojekta.

Radi opšteg uvida, takođe, prikazujemo rezultate koji se odnose na pitanja iz baze podataka, tj. odgovore frekvencijalnog iskaza, a potom i ukrštanja sa promenljivim varijablama kojima će se i vršiti analiza prema hipotezama.

PRETPOLITIČKA SVEST – OSNOVA DRUŠTVENE ORGANIZOVANOSTI

ad 1.

Prema već označenim pitanjima, za koja smo istakli da su direktno usmerena na saznanje stavova *svih respondenata* prema odnosu nacionalnost – regionalizam, uvodnim pitanjem smatramo: “Za svakog pojedinca je važna pripadnost nekoj široj celini. Molimo Vas da rangirate koliko je za Vas važna pripadnost *mestu u kome živite, regionu, državi, Balkanu, Evropi, čovečanstvu*”. S obzirom na to da su odgovori urađeni u posebnim tabelama, to ih i prezentujemo tako:

Tabela 9

Pripadnost mestu življenja	N	%
Veoma važno	332	55,9
Manje važno	177	29,8
Nevažno	72	12,1
Ukupno	581	97,8

Nije odgovorilo 13 (2,2 %)

Tabela 10

Pripadnost regionu/pokrajini	N	%
Veoma važno	218	36,7
Manje važno	256	43,1
Nevažno	106	17,8
Ukupno	580	97,6

Nije odgovorilo 14 (2,4 %)

Tabela 11

Pripadnost državi	N	%
Veoma važno	345	58,1
Manje važno	172	29,0
Nevažno	58	9,8
Ukupno	575	96,8

Nije odgovorilo 19 (3,2 %)

Tabela 12

Pripadnost Balkanu	N	%
Veoma važno	192	32,3
Manje važno	275	46,3
Nevažno	112	18,9
Ukupno	579	97,5

Nije odgovorilo 15 (2,5 %)

Tabela 13

Pripadnost Evropi	N	%
Veoma važno	318	53,5
Manje važno	192	32,3
Nevažno	70	11,8
Ukupno	580	97,6

Nije odgovorilo 14 (2,4 %)

Tabela 14

Pripadnost čovečanstvu	N	%
Veoma važno	448	75,4
Manje važno	80	13,5
Nevažno	49	8,2
Ukupno	578	97,3

Nije odgovorilo 16 (2,7 %)

Pored saznanja da je ispitanicima važno mesto u kome žive (55,9%), kao i da im je bitno da su stanovnici određene države (58,1%), te Evrope (53,5%) i pripadnici čovečanstva (75,4%), odnos prema regionalnoj pripadnosti od 36,7% nije ispostavljen kao posebno izražena alternativa ili pravac društvenog razvoja na koji bi trebalo stavljati akcenat. Uz približno isti procentualni odnos prema pripadnosti Balkanu (32,3%), takođe viđenom kao region unutar evropskog podneblja, može se reći da stanovnici jugoistočne Srbije imaju tradicionalan pogled što se tiče značaja pripadnosti državi, ali i pripadnosti Evropi. To ukazuje na mogući zaključak da se respondenti osećaju stanovnicima Evrope, odnosno da imaju svest o tome šta Evropa simbolizuje (iz pretpostavljenih vrednosti) i da se, utoliko, samorazumevaju i kao njeni akteri. Svakako, oni ne polaze od toga da se u razvijenim delovima Evrope već izvršila regionalizacija – da su stanovnici regija u evropskim zemljama već okrenuti sebi i poboljšanju uslova života kroz unapređenje neposrednog okruženja i bez bojazni da će biti ugroženi na nivou državnog okvira. Drugim rečima, žitelji ovog dela Srbije u regionalizaciji ne vide proces subjektivizacije, pošto bi regionalizam kao politički društveni koncept bio subdijarna veza sa državom. Odnosno, stanovnici ovog dela Srbije smatraju da je relevantnija društvena organizacija kao državna zaokruženost, jer se i dalje značaj celine teritorije vezuje za centralistički organizacijski koncept, pošto podrazumevani okvir unitarne države pruža garancije njihovoj bezbednosti i boljem položaju.

Rezultat odgovora koji kod respondenata sugerišu osećaj da pripadaju čovečanstvu, ponovimo – do 75,4%, po svemu je podatak za sebe i može biti različito tumačen – ali i tako da je po sredi život shvaćen na apstraktan način i da se vrednost najvišeg dometa, kakva je kategorija *odgovornost* za konkretnost i praksu u okruženju, u toj meri eksterizuje da samo pripadanje ljudskom rodu postaje nešto što prevazilazi (ali iracionalno) i neposrednu sredinu, region i državu.

Sve u svemu, može se konstatovati da je stvoren prostor da se istakne da je duhovna postavka stanovnika jugoistočne Srbije na nivou apstraktnog razumevanja konkretnih uslova i značaja neposrednog odnosa prema uslovima života, a koji bi trebalo sami da osmišljavaju i grade unutar aktuelnog koncepta kojim se centralistički i, time, nedovoljno demokratizovano upravlja državom kao samorazumevanom suverenitetnom celinom.

ad 2.

Pitanja na koja se dalje osvrćemo u funkciji su potvrde ili demantija iznesenog prvim utiskom o vrednosnom odnosu građana prema ideji regionalizacije, svakako još uvek iz ugla opštih (frekventnih) podataka i prema zahtevima prve pojedinačne hipoteze. Iz prethodnih odgovora na naše uvodno pitanje (u tabelama 9-14), u smislu da se ne vidi razlog uvođenja regionalnog koncepta, i uvidom u podatke na 46. pitanje (tabela 15) potvrđuje se prvobitni zaključak, pošto se kroz formulaciju “za ostvarivanje kolektivnih prava manjina potrebno je da se oblast u kojoj žive organizuju kao region” izjašnjava svega 27,4 odsto respondenata, odnosno njih 70,7% izričito kaže da to nije potrebno.

Tabela 15

Za ostvarivanje kolektivnih prava manjina potrebno je da se oblast u kojoj žive organizuje kao region	N	%
Da	163	27,4
Ne	420	70,7
Ukupno	583	98,1

Nije odgovorilo 11 (1,9 %)

Ako se karakteristika odgovora na prethodno pitanje temeljila na ideji da se već izgrađeni stavovi ispitanika izraze krajnjim polarizovanim opcijama, to su se narednim pitanjem (“Formiranje regiona za manjinske zajednice pre svega znači ...” – tabela 16) nudile i opcije kojima već odgovori sugerišu nijansiran pristup prema eventualnoj mogućnosti za formiranjem regiona. Međutim, sledeći strukturu odgovora, koja ipak nije toliko šarolika – pošto će njih do 50 odsto tvrditi da se sa “formiranjem regiona za manjinske zajednice ...” *ne slaže*, naspram ostalih mišljenja koja sve skupa jedva da prelaze 50,7%, stvara se i definitivno prostor za zaključak kako pripadnici nacionalnih manjina ovog podneblja nisu zainteresovani za formiranje regiona u kome su u većini. Lepeza razloga, a još više stavljen akcenat na ponuđene odgovore, dodatno sugerišu prepolitičku svest i duhovno stanje pripadnika nacionalnih manjina, pošto bi tek 15,3% da bude formiran region i to radi veće bezbednosti. Na očekivan i ponuđen razlog kakav je “Podizanje nivoa kulturne autonomije” – kao osnova da se “formira region za manjinske zajednice ...” izjašnjava se minornih 5,7%, što kazuje da ni kulturni aspekti života nisu deo koji se smatra ključnim, tj. neostvarenim aspektom neposrednog života kod stanovnika

ovog dela Srbije, jer je (kroz ukupan broj respondenata) neminovno da je većina anketiranih pripadnika manjina obuhvaćena tim brojem.

Tabela 16

Formiranje regiona za manjinske zajednice pre svega znači	N	%
0,00	1	0,2
Integraciju u pravno politički sistem države	75	12,6
Veću bezbednost u tom delu zemlje	91	15,3
Podizanje nivoa kulturne autonomije	34	5,7
Mogućnosti sticanja potpune samostalnosti u skorijoj budućnosti	60	10,1
Nešto drugo	13	2,4
Ne slažem se	307	51,7
Ukupno	581	97,8

Nije odgovorilo 13 (2,2 %)

Imajući u vidu odgovore ispitanika na pitanje iz tabele 16, među kojima ni jedan ne doseže do 50%, može se naglasiti – a prema podacima i iz tabela 17 i 18, da su ljudi ovog podneblja i dalje deo one duhovne i egzistencijalne matrice po kojoj najviše moraju da brinu o bezbednosti, ali i da neostvarenim višim životnim standardom nisu u prilici da vide i da rešavaju kulturna pitanja kao osnovnu egzistencijalnu potku kojom se karakteriše i izdvaja neposredni život.

Tabela 17

Pretpostavimo da Vaša sredina postane region. Da li bi manjine to iskoristile	N	%
Samo da bi potvrdile svoju samostalnost, etnički i kulturni identitet	165	27,8
Samo da bi se vremenom izdvojile iz sastava države	155	26,1
Ne znam	265	44,6
Ukupno	585	98,5

Nije odgovorilo 9 (1,5 %)

U sklopu tumačenja odnosa prema povezanosti sa prekograničnim mogućnostima i modusima saradnje, ali i realnosti života, stoji veoma mala i neinovirana propulzivnost ka drugačijem delovanju. Drugim rečima, ako se aspekt međuregionalne saradnje izražava samo u okviru poboljšanja međudržavne saradnje – sa 36,5% (48. pitanje: “Međuregionalna saradnja omogućila bi manjinama.”), a ne i kroz neposrednu integraciju i druge oblike stvaralaštva, sasvim je razumljivo zašto je regionalizacija shvaćena u opsegu od 49,3% u formulaciji smanjenja napetosti između manjinskog i većinskog stanovništva (tabela 18). Moramo napomenuti da ni stavove ispitanika – sa blizu 50% za drugi odgovor, takođe ne smatramo potpuno relevantnim stavom, budući da alternativnih odgovora nije bilo. Takvo izjašnjavanje više je, odatle, u aproksimaciji a ne u realno narušenim odnosima većina-manjina i na osnovu kojih bi, da su stvarno narušeni, ipak manjina bila okrenutija međudržavnoj saradnji kao izlazu, pošto manjine žive u neposrednoj blizini sa matičnim narodom. Ako bi se sagledala i struktura odgovora kroz treći alternativni odgovor, “Nešto drugo”, onda je tek evidentno da odnosi između nacionalnosti nisu problematični, jer će

njih četiri reći “Ne znam”, petoro “Ništa im ne bi omogućilo/doprinelo/afirmisalo ih”, šestoro “Očuvaju svoju kulturu” (što je 1%) i sedmero “Ekonomski prosperitet”.

Tabela 18

Međuregionalna saradnja omogućila bi manjinama da	N	%
Doprinesu boljoj međudržavnoj saradnji	217	36,5
Smanje napetost između manjinskog i većinskog stanovništva	293	49,3
Nešto drugo	31	5,3
Ukupno	541	91,1

Nije odgovorilo 53 (8,9 %)

Nije zanemarljiv ni podatak, dodatno, da na ovo pitanje 8,9% respondenata nije odgovorilo (tabela 18), tim pre što se njime mogla koliko-toliko da pojasni njihova opšta vrednosna orijentacija. Prisutna apstinencija izraz je, biće, u postojanju drugih mogućnosti koje će doći do izražaja u narednim ponuđenim odgovorima.

ad 3.

Alternativni aspekti izjašnjavanja, s druge strane, ne bi mogli da se prepoznaju ni kroz zagovaranja regionalnog društvenog koncepta – sledi naredna konstatacija, pošto u pitanju br. 50 (“Nacionalnim manjinama i etničkim grupama treba omogućiti sledeća prava ...”), na ponuđeni odgovor o pravu na autonomiju pozitivno reaguje svega 28,1%; odnosno, što grupaciju od 56,4% čine oni koji izričito odbacuju pravo da se konstituišu na autonomnom principu (tabela 19).

Tabela 19

Da imaju pravo na teritorijalnu autonomiju	N	%
Da	167	28,1
Ne	335	56,4
Ne znam	73	12,3
Ukupno	575	96,8

Nije odgovorilo 19 (3,2 %)

Da je izveden zaključak tačan, a sledi kao primer i u ranijem odgovoru na pitanje br. 46, podvlačimo da se i tada, kao i sada, ne ispoljava potreba da se radi ostvarenja kolektivnih prava manjina uspostavi region – sa postotkom ne većim od 27,4% (videti tabelu 15).

Iz naznačenog se ne može izvesti pretpostavljeni razlog: da postoji potreba za oformljenjem regiona kao izlaza iz narušenih međuetničkih odnosa. Naime, još jednom se potvrđuje teza da se razvijanje nacionalne svesti u pravom smislu, kao osnova demokratske društvene opcije, ne može operacionalizovati u državi koja je u stanju duboke ekonomske recesije, a u kojoj je Srbija već deceniju i više. Ili, pošto je gibajući društveni balans kad-tad morao negde da ispolji svoju dugoročnu nestabilnost, to je polje nacionalnih odnosa realna mogućnost gde će društveni šavovi ispoljiti svoju poroznost, i to do nekog od ekstremnih oblika. U tom slučaju je to više put traženja rešenja ka drugom geopolitičkom pravcu, pa bilo i u okretanju ka autonomiji ili, ako zadominira potpuna primordijalna svest, ka secesiji,

nego što se pitanje regionalizma ispostavlja stvarnom potrebom ljudi sa sazrelom svešću da je takvo angažovanje stvar viših ideja, osmišljenih akcija i unapređenja kvaliteta života – kako bi po razvijenim demokratskim standardima to i trebalo da bude.

Rezultati istraživanja izvesno sugerišu da je stepen svesti ljudi ovog podneblja, uprkos ekonomskoj krizi u Srbiji i zbivanjima oko Bujanovca i Preševa, bez vidnih animoziteta poput stanja u drugim sredinama, budući da će skoro $\frac{3}{4}$ njih (73%) reći da su obrazovanje (22,7%), zapošljavanje (41,9%) i komunalije (8,4%) gorući problemi njihovog okruženja (tabela 20).⁵ Iz tih razloga nema narušenih međunacionalni odnosa, kako sugerišu podaci, tako da izlaz iz postojeće društvene situacije nije viđen u uspostavljanju regiona. Respondenti su svojim stavovima saopštili samo lošu situiranost – siromaštvo, kao i da smatraju da ih iz takvog udesa može izvući jedino racionalnost države kao institucije koja ima mogućnosti da uspostavi mehanizme u cilju izlaska iz postojećeg stanja.

Tabela 20

Šta je u vašoj sredini najveći problem za pripadnike manjinske zajednice	N	%
Obrazovanje dece	135	22,7
Zapošljavanje	249	41,9
Komunalni uslovi	50	8,4
Međususedski odnosi	51	8,6
Očuvanje kulturnih vrednosti	23	3,9
Informisanje	16	2,7
Političko angažovanje	33	5,6
Nešto drugo	21	3,5
Ukupno	578	97,3

Nije odgovorilo 16 (2,7 %)

Izjašnjavanje respondenata na ponuđen odgovor “Očuvanje kulturnih vrednosti” – što se iskazuje u opsegu od svega 3,9% (tabela 20), upućuje na stav da je stvarna briga za nacionalni identitet ipak stvar dosegnutih ekonomsko-socijalnih standarda. Budući da na našim prostorima to nije slučaj, onda je na delu druga opcija – gubljenje strpljenja manjinskih etničkih zajednica i kritički odnos prema sposobnosti države da nađe izlaz iz krize. Sa potpunim nestankom poverenja u postojeći državni okvir – u smislu da se u dogledno vreme reše osnovna životna pitanja na nivou standarda u drugim zemljama, dolazi do faze kada se nacionalne zajednice okreću sebi. Takav put nije racionalni izbor, uprkos takvom izgledu, već stvar nemoći iz koje se samo spiralno reperkutuju problemi u daljoj organizaciji društvenog života. Proizvodnja narednih dramatičnih okolnosti postaje neminovna (pošto jačaju i neke druge elite), jer tada kao problematična izranjaju pravna i druga pitanja koja se dotiču legitimacijskih postavki države i njenog ustrojstva, sa namerom prevremenog menjanja ustoličene konceptualno-doktrinarne pravno-političke sfere.

⁵ Ako se postojećem stavu može kontrirati i smatrati da su upravo ovi podaci stvar diskriminacije, onda je nužno navesti da su upravo predstavnici nacionalnih manjina u anketiranim sredinama na svim važećim funkcijama, te da generalno posmatrano ne bi moglo biti govora o majorizacionom nastupu pripadnika većinske nacije. Svakako, ostaje otvorenim pitanje da je sama državna politika mogla biti preduzumljivija prema čitavom kraju, ali je to već stvar koja ne zadire samo u nacionalnu državnu politiku već i u ekonomske resurse zemlje, privrednoj krizi, posebnim vojnim izdvajanjima, nerazvijenim krajevima, te da se ove sfere života ne sagledavaju samo u periodu od 2-3 godine unazad.

ad 4.

Uvidom u izjašnjavanja respondenata o elementima koji čine kulturni identitet nacionalnih zajednica (osnivanje organizacija za očuvanje i razvijanje kulture, izdavanje knjiga i drugih publikacija na sopstvenom jeziku, službena upotreba jezika i isticanje natpisa na javnim mestima, kao i obrazovanje na maternjem jeziku, što je deo ponuđenih odgovora u pitanju br. 50), uočava se evidentan pozitivan pristup, budući da se kreće od preko 50% do iznad 75% (tabele 21-24).

Tabela 21

Da stvaraju organizacije i udruženja za očuvanje i razvijanje njihove kulture	N	%
Da	450	75,8
Ne	85	14,3
Ne znam	47	7,9
Ukupno	582	98,0

Nije odgovorilo 12 (2,0 %)

Tabela 22

Da izdaju knjige i druge publikacije na sopstvenom jeziku	N	%
Da	440	74,1
Ne	90	15,2
Ne znam	51	8,6
Ukupno	581	97,8

Nije odgovorilo 13 (2,2 %)

Tabela 23

Da imaju pravo na službenu upotrebu svog jezika i isticanje natpisa na javnim mestima ukojima žive i njihovoj okolini	N	%
Da	352	59,3
Ne	165	27,8
Ne znam	64	10,8
Ukupno	581	97,8

Nije odgovorilo 13 (2,2 %)

Tabela 24

Da se obrazuju na maternjem jeziku	N	%
Da	409	68,9
Ne	126	21,2
Ne znam	40	6,7
Ukupno	575	96,8

Nije odgovorilo 19 (3,2 %)

Navedeni stavovi potvrda su sazrelosti svesti ukupnog stanovništva da se mora odgovoriti kulturnim i identitetnim potrebama manjinskih zajednica u ustanovljavanju

opštih civilizacijskih standarda, nezavisno od uslova u kojima bi se oni i realizovali.⁶ Na osnovu raspoloživih podataka, ovo pitanje može biti i problematizovano, pošto su istraživanjem ustanovljene dve nezaobilazne činjenice.

Najpre se treba podsetiti da se respondenti sa 5,7% (13) izjašnjavaju da bi podizanje kulturne autonomije bio dobar razlog za formiranje regiona (tabela 16), ali i da je taj postotak još manji – svega 3,9% (23), kada su pitani “Šta je u vašoj sredini najveći problem za pripadnike manjinske zajednice” (tabela 20). Da bi se podaci potpuno razumeli, mora se imati u vidu i da je odnos između ispitanika manjina, odnosno većine, bio 55,6% (330) prema 43,8% (260). Zbog toga i stoji konstatacija da ni sama nacionalna manjina nije prepoznala kulturni aspekt kao gorući problem, tj. da ga nije videla niti kao loš položaj manjinske populacije u datoj sredini, niti kao problem koji bi trebalo rešavati izmenom pravno-političke organizovanosti i uspostavljanjem regionalnog društvenog koncepta.

U sklopu problematizovanja rezultata, prema tabelama 21-24, imamo slučaj da i obrazovno-socijalna struktura ispitanika pripada nižim delovima lestvice, i to dominantno. Po obrazovnoj strukturi, 50,8% je bez prosečnih predispozicija da može da ispostavi većinu zahteva iz domena kulturnog identiteta (bez škole – 53, sa nezavršenom – 62, sa osnovnim obrazovanjem – 132 i trogodišnjom stručnom školom – 55), tabela 4. Slika nije ništa manje depresivna ni iz ugla zastupljenih zanimanja, budući da je njih 70,7% na diskutabilnoj ivici ozbiljnog uvažavanja šta bi sve moglo da uđe u potreban kulturni milje kojim se izražava manjinska pripadnost (tabela 5). I iz domena načina reprodukcijskog života sledi svaka pozornost prema izraženim kulturnim potrebama, tim pre što većina od 65,9% živi daleko od svakog pristojnog društveno-socijalnog nivoa, a na osnovu koga se, potom, izražava sa pretenzijom da govori autentično. Jer, unutar lepeze načina izdržavanja (pa makar to bilo samo i u ovoj godini), 41 je poljoprivrednik, 80 radi na crno, 33 živi od sive ekonomije, 28 dobija socijalnu pomoć, 90 je penzionera, 88 izdržavanih lica i 18 nešto drugo (tabela 6).

Dakle, ako se ima u vidu da je u srpskom društvu narušena svaka klasično shvaćena strukturisanost, da je davno uništen srednji sloj i da je većina ljudi već više od decenije izvan svakog društveno uređenog života, odnosno da se u Srbiji odavno živi ispod svakog standarda, što nije mimoišlo ni pripadnike nacionalnih zajednica, onda su mnoge podrazumevane opcije (na osnovu kojih se grade nivoi svesti) duboko dovedene u pitanje kada skreću pažnju na izvesne aspekte društvenog života i vladajućih vrednosti. Odatle će, pitajući se o stvarnom pogledu prema kulturnim potrebama manjina, a koje pripadaju drugoj generaciji ljudskih prava, njihovi iskazi i ostati na nivou stavova o potrebama, ali ne i kao realna slika o ugroženim aspektima kulturnog i nacionalnog identiteta čijim bi se rešenjem prevazišla sva manjkavost života i rada njihovih populacija.

3. ZAKLJUČCI

ad 1.

Prema rezultatima istraživanja iz opštih frekvencija, kao i uvidom u ista pitanja iz ugla odgovora respondenata manjinskih nacionalnih zajednica, može se izvući *prvi opšti zaključak*: moguće formiranje regiona u Srbiji pripadnici manjinskih nacionalnih zajednica

⁶ Kod Kimlike se ovakva dilema reperkuje u potrebi za razlikovanjem “građanskog” od “konstitucionalnog” nacionalizma (uprediti: Vil Kimlika, *Multikulturalno građanstvo*, Centar za multikulturalnost, Novi Sad, 2002, s. 30-46).

ne prepoznaju kao političku ideju kojom bi se poboljšao njihov položaj. Jer, samo će nešto manje od polovine anketiranih pripadnika albanske populacije biti više za prestrukturiranje političkog ustrojstva Srbije, dok kod Bugara, Roma i Srba nema zainteresovanosti za novo društveno usmerenje kojim bi se korigovalo dosadašnje ostvarivanje kolektivnih prava (tabela 25).

Tabela 25

Za ostvarivanje kolektivnih prava manjina potrebno je da se oblast u kojoj žive organizuje kao region?

	Albanac		Bugarin		Rom		Srbin		Makedon.		Vlah	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Da	62	49,6	29	31,2	28	26,2	43	17,1	--	---	1	100,0
Ne	63	50,4	64	68,8	79	73,8	209	82,9	1	100	--	---
Ukupno	125	100,0	93	100,0	107	100,0	252	100,0	1	100,0	1	100,0

Izveden zaključak može biti tumačen na dva načina: (a) da je dosadašnja političko-pravna praksa u Srbiji bila kompatibilna sa standardima i da je stanovnicima manjinskih nacionalnih zajednica bio omogućen sistemski uticaj na kreiranje njihove lokalne sredine. Odatle sledi da je na delu građanska nezainteresovanost manjina za bilo kakvu izmenu postojećeg oblika delovanja, kada je u pitanju preispitivanje da li je potrebna nova regionalna koncepcija. Drugi pristup: (b) svest stanovnika je tek na putu da izrazi potrebe za formiranjem regiona, budući da je sa demokratskim promenama otpočeo proces oslobađanja od primordijalnog pogleda na svet – po kome je država racionalno uređena ako je centralistički princip osnovni oblik organizovanosti.

Da je na postojeće reakcije drugi pristup realniji sledi, po svemu sudeći, i iz podataka dobijenih na pitanje br. 50: "Nacionalnim manjinama i etničkim grupama treba omogućiti sledeća prava..." Prateći set pododgovora u kojima se apostrofiraju predstavnici u lokalnim i republičkim organima vlasti, putem kojih bi i manjinske zajednice imale ideo u odlučivanju ka promenama ranije prakse, evidentno je da je svest pripadnika manjinskih etničkih zajednica narasla i da, zato, odgovori premašuju 50% (videti tabele 26 i 27).

Tabela 26

Da imaju svoje predstavnike u lokalnim organima vlasti (bez obzira na izborne rezultate)	N	%
Da	343	57,7
Ne	172	29,0
Ne znam	68	11,4
Ukupno	583	98,1

Nije odgovorilo 11 (1,9 %)

Tabela 27

Da imaju svoje predstavnike u narodnoj skupštini (bez obzira na izborne rezultate)	N	%
Da	311	52,4
Ne	199	33,5
Ne znam	69	11,6
Ukupno	580	97,6

Nije upisano 13 (2,2 %)

Izmena svesti o potrebi angažovanja pripadnika manjinskih populacija može biti viđena i kao polagani izlazak iz tradicionalnog shvatanja države kao centralistički uređene institucije, ali i kao proces sazrevanja u shvatanju načina ostvarenja opsega prava – da se prava pripadnika manjina ne sagledavaju samo kroz individualna, već i kroz kolektivna prava. U sklopu načina dolaska do pozicije da odlučuju o svom mestu i ulozi u društvu njihov put je – kako se ispostavlja, put političkog organizovanja, kroz stranačko angažovanje. Zato je i razumljivo narastanje partija na etničkoj osnovi, tj. da bi trebalo da se aktiviraju u strankama etničke provenijencije. Iz navedenog pitanja u pododgovoru “Da imaju svoje političke partije” (tabela 28), nesumnjivo da 65,2% izjašnjenih eksplicite sugerišu kako bi trebalo da i manjine imaju svoju partiju. To svedoči o znatno probuđenoj svesti ka uspostavljanju pluralnog društva i izmenjenog društvenog ambijenta u kome neće dominirati hegemonistički pristup upravljanja, a u doglednoj budućnosti ni centralistički oblik društvene organizovanosti.

Tabela 28

Da imaju svoje političke partije	N	%
Da	387	65,2
Ne	128	21,5
Ne znam	61	10,3
Ukupno	576	97,0

Nije odgovorilo 18 (3,0 %)

ad 2.

Za drugi opšti zaključak, da bi se odgovorilo i na drugu pojedinačnu hipotezu, relevantna je analiza pogleda o razlozima formiranju regiona iz ugla najbrojnijih manjinskih etničkih zajednica. Mogući rezime bio bi: pripadnici manjinskih etničkih zajednica su privrženi Srbiji, ipak, i svoju sudbinu vezuju za njeno postojanje, budući da je shvataju svojom zemljom čije bi društvene odnose trebalo samo poboljšati.

Sledeći podatke iz prethodne tabele, kao i odgovore na pitanje: ”Formiranje regiona za manjinske zajednice, pre svega, znači?”, koje će prihvatiti jedino Albanci – kao sledstvenu opciju ka drugačijem pravno-političkom uređenju (pošto se protiv nje izjašnjava samo 0,8%, a Bugari 55,9% i Romi 66,4% – tabela 29), nije protivljenje srpskoj zajednici, budući da struktura pododgovora na ovo pitanje po sebi daje dodatan odgovor. Formiranje regiona bilo bi u nameri, ponajviše kod Albanaca, radi “ostvarenja veće bezbednosti u tom delu zemlje” (46,4%), za Bugare je u cilju “integracije u pravno-politički sistem (25,8%), kao i za Rome (15%). Ali, ako se sagleda moguće formiranje regiona kroz pododgovor “Mogućnost sticanja potpune samostalnosti u budućnosti”, tada su Albanci regionalizaciju Srbije videli u 25,6% slučajeva, dok je opcija u “igri” kod Bugara sa 3,2% i Roma sa 3,7%.

Tabela 29

Formiranje regiona za manjinske zajednice, pre svega, znači:

	Albanac	Bugarin	Rom	Srbin	Maked.	Vlah
Integraciju u pravno-politički sistem	12,0	25,8	15,0	8,0	---	100,0
Veću bezbednost u tom delu zemlje	46,4	7,5	10,3	6,0	---	---
Podizanje nivoa kulturne autonomije	10,4	6,5	2,8	4,8	---	---
Mogućnost sticanja potpune samostalnosti u budućnosti	25,6	3,2	3,7	7,6	---	100,0
Nešto drugo	4,8	1,1	1,8	1,6	---	---
Ne slažem se	0,8	55,9	66,4	71,6	100,0	---
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

ad 3.

Dodatni komentar vezuje se za stav manjinskih zajednica prema konceptu regionalizma iz ugla reaktualizacije kulturne autonomije. Opšta konstatacija je da se na kulturnu autonomiju ne obraća pažnja u onoj meri u kojoj na nju gledaju demokratski razvijena društava, budući da se standardima ne prejudicira jednostrani odnos ili poštovanje kulturnih aspekata samo jedne etničke zajednice, pa bila ona i potisnuta do skora. Odatle se može slobodno istaći, prateći opšte etničke odnose u neposrednoj praksi, da je domet svesti manjinskih zajednica dosegao zrelost za političko delovanje, ali ne da je političko angažovanje i jedini aspekt kojim se izražava demokratizovan i građanski pogled na svet, budući da aspekti kulture treba da prošire stepen društvene (individualne i kolektivne) slobode. Odnosno, može se ispostaviti da je predominantan pravac politizacije manjinskih zajednica samo druga strana pretpolitičke svesti, kakva stoji u nekada izraženom hegemonističkom delovanju srpske zajednice. U tom smislu se i postavlja pitanje do koje mere se političko angažovanje pripadnika manjinskih etničkih zajednica može razumeti kao emancipatorsko buđenje, a odakle je ono samo deo primordijalne svesti koja ne prepoznaje stvarne razloge zašto se sadašnja njihova aktivnost – u vidu politizacije, podržava od strane međunarodne zajednice?

Literatura

1. Bašić, Goran, 2003, *Standardi zaštite nacionalnih manjina u savremenoj Evropi*, u: "Demokratija i multikulturalnost u jugoistočnoj Evropi", CIE, Beograd.
2. Kimlika, Vil, 2002, *Multikulturalno građanstvo*, Centar za multikulturalnost, Novi Sad.
3. Zbornik radova, 2001, *Ogledi o regionalizmu*, ALD-Otvoreni univerzitet, Subotica.
4. Živković, Jovan, Bašić, Goran, 2002, *Regionalizam i položaj nacionalnih manjina u svetlu međunarodno-pravnih standarda*, u: "Globalizacija, akulturacija i identitet na Balkanu", Filozofski fakultet-Univerzitet u Nišu – Institut za sociologiju, Niš, s. 127-141.
5. Živković, Jovan, 2003, *Otvorena pitanja demokratije*, Filozofski fakultet, Kosovska Mitrovica.

UDK 323.21/.22(497.11-12)

Vjekoslav Butigan
Filozofski fakultet
Univerzitet u Nišu

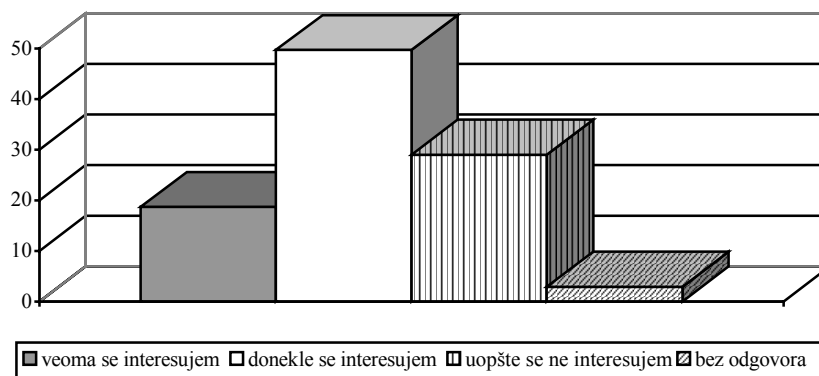
POLITIČKI STAVOVI ANKETIRANIH GRAĐANA JUGOISTOČNE SRBIJE*

Kulturni i etnički odnosi stanovnika jugoistočne Srbije i njihov odnos prema regionalnoj balkanskoj i evropskoj integraciji razvijaju se pod protivrečnim uticajem političkih subjekata u Srbiji, bližem i širem okruženju. Osnovna politička protivrečnost između tendencija demokratskog i nedemokratskog razvoja društva prelama se na specifičan način u svesti građana ovog regiona, u zavisnosti od njihovog ekonomskog, socijalnog, kulturnog i političkog položaja u društvu. U nastojanju da se sagleda politička svest građana jugoistočne Srbije analizirani su nekoliko indikatora dobijeni anketiranjem građana ovog regiona kao što su zainteresovanost za politička događanja, percepcija demokratičnosti našeg društveno-političkoga sistema i tendencija njegovog razvoja, odnos prema demokratskim političkim principima, institucijama i subjektima političkog sistema, odnos prema regionalnoj balkanskoj i evropskoj saradnji.

ZAINTERESOVANOST ZA DOGAĐAJE IZ POLITIČKOG ŽIVOTA

Slika 1

Koliko se interesujete za događaje iz političkog života?

Rezultati ankete pokazuju da se većina anketiranih građana Jugoistočne Srbije interesuje za politička zbivanja. Od 594 anketirana punoletna građanina veoma se interesuje za događaje iz političkog života 111 (18,68%), donekle se interesuje za politička zbivanja 295 (49,66%) a 172 (28,96%) se uopšte ne interesuje za politička zbivanja. Na ovo pitanje

* Rad sa projekta *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo za nauku, tehnologije i razvoj Republike Srbije.

nisu odgovorila 15 ispitanika (2,96%). Više od dve trećine anketiranih se manje ili više interesuje za politička zbivanja a manje od jedne trećine se uopšte ne interesuje šta se dešava u političkom životu. Kako na političku zainteresovanost utiču pojedini faktori pokazaće kvantitativan odnos između onih koji se opredeljuju za određeni stepen zainteresovanosti za politička događanja iz pojedinih društvenih grupa i ukupnog broja anketiranih na jednoj strani i prema društvenoj grupi kojoj pripadaju.

1. Pol ispitanika i njihovo interesovanje za događaje iz političkog života

Od anketiranih 594 građanina jugoistočne Srbije 307 (51,60%) muškog su pola a 286 (48,15%) ženskog, jedan se nije izjasnio o polu. Donekle se interesuje za događaje iz političkog života 148 (24,15%) muškaraca, veoma se interesuje 82 (13,52%) a uopšte se ne interesuje 69 (13,21%). Jedan(0,05%) nije odgovorio na pitanje. Od 286 žena 146 (23,14%) se donekle interesuje za političke događaje, 29 (4,23%) se veoma interesuje a 103 (19,11%) se uopšte ne interesuje za događaje iz političkog života. Osam (1,58%) nije odgovorilo na ovo pitanje.

Muškarci imaju veće interesovanje za politička događanja od žena jer se 230 (37,16% od ukupno anketiranih) manje ili više interesuje za politička događanja što čini 74,91% muške populacije, 13,73% više od ženske. Među njima je jedna četvrtina politički apatičnih, manje za 13,82% nego kod žena. U ženskoj populaciji je 175 (27,37% od ukupno anketiranih) manje ili više zainteresovanih za politička događanja, 61,18% ženske populacije i 38,82% politički apatičnih žena.

2. Obrazovanje i zainteresovanost za dešavanja u političkom životu

U ukupnom broju anketiranih bez škole je 53 (8,91%). Od njih samo su 5 (0,96%) u kategoriji veoma zainteresovanih za politička zbivanja ili svaki deseti bez škole, 21 (4,81%) je u grupi donekle zainteresovanih za političke događaje, nešto manje od polovine a 25 (6,12% od anketiranih) pripadaju grupi onih koji se uopšte ne interesuju za političke događaje, takođe nešto manje od polovine lica bez škole.

Od 62 sa nezavršenom osnovnom školom (10,4%), 6 (1,32% od ukupnog broja anketiranih) deo su veoma zainteresovanih za politička dešavanja, ili svaki deseti sa nezavršenom osnovnom školom, 29 (4,68%) iz kategorije su donekle zainteresovanih, nešto manje od polovine bez osnovne škole i 25 (4,18%) se uopšte ne interesuju za politiku, takokođe znatno manje od polovine.

Osnovnu školu su završila 132 anketirana (22,2%) a veoma se interesuje za dešavanja u politici 17 (2,72% od ukupno anketiranih) ili jedna osmina, 66 (11,93%) je iz kategorije donekle zainteresovanih, polovina sa završenom osnovnom školom, 43 (8,46%) se uopšte ne interesuje za političke događaje ili jedna trećina sa ovom školom.

Sa trogodišnjom stručnom školom je 55 (9,2%). Veoma zainteresovanih za politička zbivanja je 7 (1,35% anketiranih) ili jedna osmina sa ovom školom, 32 (5,29%) je donekle zainteresovano ili nešto više od polovine sa ovom školom, a 14 (7,54% od broja anketiranih) se uopšte ne interesuje za politička dešavanja, jedna četvrtina sa tim obrazovanjem.

Od 195 (32,8% od ukupno anketiranih) lica sa završenom srednjom školom 40 (5,92%) spada u grupu veoma zainteresovanih za politička zbivanja, skoro jedna petina sa srednjim obrazovanjem, 103 (14,59%) učestvuje u kategoriji donekle zainteresovanih za

političke teme, nešto više od polovine sa ovim obrazovanjem a 47 (7,91%) spada u grupu politički apatičnih, ili nešto manje od četvrtine sa srednjim obrazovanjem.

Među 95 (16,0% od ukupnog broja anketiranih) sa završenom višom školom, fakultetom ili akademijom 34 (4,91%) su veoma zainteresovani za politička događanja, nešto više od jedne trećine sa ovim obrazovanjem, 43 (5,99%) je do izvesne mere zainteresovano, nešto manje od jedne polovine a 17 (3,19%) je apatično, nešto više od jedne šestine sa višim i visokim obrazovanjem.

Prema navedenim podacima stepen obrazovanja anketiranih progresivno pozitivno utiče na njihovo interesovanje za događaje iz političkog života, tako da među licima sa visokim obrazovanjem ima najviše onih koji su veoma zainteresovani za politička događanja i najmanje politički apatičnih.

3. Godine života i zainteresovanost za događaje iz političkog života

Među anketiranim je 138 (23,23%) uzrasta od 19 do 29 godina. Veoma se interesuje za dešavanja u političkom životu 11 (1,85% od ukupnog broja anketiranih) ili nešto više od dvanaestine tog uzrasta, donekle je zainteresovano 77 (12,96%) ili više od polovine tog uzrasta a 46 (7,74%) je politički apatično, oko jedne trećine ovog uzrasta.

Uzrast od 30 do 39 godina činio je 139 (23,40% anketiranih) a 24 (4,04%) njih je veoma zainteresovan za političke događaje, nešto više od jedne šestine toga uzrasta, 71 (11,95%) je donekle zainteresovan za ta zbivanja, nešto iznad polovine tog uzrasta, a 38 (6,40%) je politički apatičnih, nešto manje od jedne trećine ovog uzrasta.

Od 138 (23,23%) anketiranih uzrasta 40-49 godina 30 (5,05%) je veoma zainteresovano za politička zbivanja, nešto manje od jedne četvrtine, 60 (10,77%) je donekle zainteresovano, manje od jedne polovine a 40 (6,73%) je apatično, nešto manje od trećine ovog uzrasta.

Od 50 do 59 godina bilo je 78 (13,13%) od ukupno anketiranih. Od toga 24 (4,04%) je veoma zainteresovano za događaje u političkom životu, oko trećina ovog uzrasta, 35 (5,89%) je do izvesne mere zainteresovano, nešto ispod polovine, a 18 (3,03%) ili oko jedna četvrtina je politički apatična.

Preko 60 godina je 99 (16,67%) anketiranih. Među njima je 22 (3,70%) veoma zainteresovano za političke događaje, manje od jedne četvrtine ovog uzrasta, 29 (4,88%) je donekle zainteresovano za politiku, manje od trećine uzrasta a 47 (7,91%) se uopšte ne interesuje za političke događaje, nešto ispod jedne polovine ovog uzrasta.

Najviše veoma zainteresovanih za političke događaje je na uzrastu između 50 i 59 godina a zatim 40-49, preko 60 godina, 30-39 a kod uzrasta 19-29 godina je najmanje. Najviše je donekle zainteresovanih na uzrastu 19-29 godina a slede na uzrastu 30-39, preko 60, a najmanje na uzrastu 40-49, i 50-59 godina. Najviše politički apatičnih je na uzrastu preko 60 godina i u najmlađem uzrastu, zatim kod uzrasta 30-39 i 40-49 godina a najmanji kod uzrasta 50-59 godina.

Kada se imaju u vidu oba stepena zainteresovanosti za događaje u političkom životu najviše je takvih na uzrastu 50-59 godina, preko 60 a najmanje kod uzrasta 20-29 godina.

4. Nacionalna pripadnost i zainteresovanost za političke događaje

U anketiranju je učestvovalo 126 (21,21%) Albanaca, 95 (15,99%) Bugara, 109 (18,35%) Roma, 258 (43,43%) Srba, 1 (0,17%) Makedonac i 1 Vlah (0,17%). O

zainteresovanosti za politička događanja se izjašnjavalo 574 anketiranih (96,6%) a 20 (3,4%) nije.

Od 126 Albanaca 122 se izjašnjavalo o svojoj zainteresovanosti za političke događaje a među njima 12 (2,1%) je veoma zainteresovano za političke događaje od ukupnog broja anketiranih, 58 (10,1) je donekle zainteresovanih a 52 (9,1%) se uopšte ne interesuje. Kada se posmatra samo albanska populacija, prvu grupu veoma zainteresovanih za političke događaje čini 9,8%, donekle zainteresovanih 47,5%, a nezainteresovanih je 42,6%. U okviru veoma zainteresovanih za političke događaje spada 10,8% Albanaca, u grupi donekle zainteresovanih 19,9% a u kategoriji nezainteresovanih 30,2%.

Od 95 (15,99%) Bugara o političkoj zainteresovanosti se izjašnjavalo 93. Među njima je veoma zainteresovanih za političke događaje 19 (13,3%) od ukupno anketiranih, donekle zainteresovanih je 47 (8,2%), a apatičnih 27 (4,7%). Unutar bugarske skupine 20,4% je veoma zainteresovano, (50,5%) je donekle zainteresovano a (29,0%) nije zainteresovano za političke događaje. U klasi veoma zainteresovanih za politička događanja Bugari učestuju sa 17,1%, u klasi donekle zainteresovanih 16,2% i apatičnih 15,2%.

Od 109 Roma o političkoj zainteresovanosti se izjašnjavalo 104. Veoma je zainteresovano za politička događanja 12 (2,0%) Roma od ukupno anketiranih, donekle je zainteresovano 52 (9,1%) a uopšte nezainteresovano 40 (7,0%). U okviru romske grupe to je 11,5% veoma zainteresovanih, 50,0% donekle i 38,5% nezainteresovanih. U grupi veoma zainteresovanih nalazi se 10,8% Roma, u grupi donekle zainteresovanih 17,9% i u grupi apatičnih 23, 3%.

Od 258 Srba 253 se izjasnilo o političkoj zainteresovanosti . Njih 67 (11,7%) je veoma zainteresovano za politička događanja, 133 (23,2%) je donekle zainteresovano a 53 (9,2%) su apatična. U grupi veoma zainteresovanih za politička događanja nalazi se 60,4% Srba, u grupi donekle zainteresovanih 45,7% i u grupi politički apatičnih 30,8%.

Iz ovih podataka proizilazi da je najviše veoma zainteresovanih za političke događaje Srba, više od dva puta od Albanaca i Roma, nešto više od Bugara. Najveći procenat donekle zainteresovanih je takođe iz redova Srba, za dva procenta više od Bugara i Roma i 5 od Albanaca. Najmanje je politički apatičnih među Srbima a najviše među Albancima i Romima, oko dva puta veća nego kod Srba, od Bugara je veća za 9%.

5. Mesto stanovanja i zainteresovanost za događaje iz političkog života

Na selu živi 151 anketirani (25,39%). Od toga 30 (5,05%) spada u grupu veoma zainteresovanih za političke događaje ili jedna petina seoskih stanovnika, 66 (30,98%) spada u grupu donekle zainteresovanih , ili znatno manje od polovine ovih stanovnika i 51 (11,11%) spada u grupu politički apatičnih, jedna trećina lica koja žive na selu.

Od 75 (12,63%) anketiranih 14 (2,04%) je veoma zainteresovano za politička događanja, oko jedne petine iz prigradskih naselja, 43 (7,06%) je delimično zainteresovano, preko jedne polovine i 16 (2,72% od ukupno anketiranih) je politički apatično, više od jedne petine ovih stanovnika.

U 363 stanovnika grada 67 (11,28% od ukupno anketiranih) su veoma zainteresovani za politička dešavanja, manje od jedne petine stanovnika grada, 184 (30,98% od ukupnog broja) su donekle zainteresovani za političke događaje, jedna polovina stanovnika grada, i 105 (17,1%) su politički apatični, manje od jedne trećine.

Iz ovih podataka proizilazi da su stanovnici svih ovih naselja skoro podjednako veoma zainteresovani za politička događanja. Podjednak broj je donekle zainteresovanih za političke događaje iz prigradskih i soskih sredina a nešto manji iz gradskih. Najveći

procenat politički apatičnih je iz gradskih sredina pa onda iz prigradskih a najmanje iz seoskih.

6. Uticaj profesionalne strukture ispitanika na njihovu zainteresovanost za događaje iz političkog života

Analiza profesionalne strukture anketiranih i njene povezanosti sa zainteresovanošću za politička dešavanja pokazuje da profesionalni status ima uticaja na stepen zainteresovanosti za politička zbivanja. Rezultati ankete pokazuju da su najbrojniji radnici u grupi 11 zanimanja i da od 133 radnika, koji čine 22,39% anketiranih, 25 (3,70%) veoma su zainteresovani za događanja iz političkog života, 62 (10,51%) su donekle zainteresovani a 38 (7,44%) se uopšte ne interesuju za politiku.

Unutar radničke populacije više od jedne petine je veoma zainteresovano za događanja u političkom životu, polovina je donekle zainteresovana a manje od jedne trećine uopšte je nezainteresovano za politiku.

Nezaposlenih radnika bilo je 74 (12,46% od ukupnog broja anketiranih) a među njima je 11 (1,85%) izjavilo da je veoma zainteresovano za politička događanja, 34 (5,2%) da su delimično zainteresovani, a 26 (4,38%) da se uopšte ne interesuju za politička dešavanja. Slično kao i kod zaposlenih radnika nešto manje od polovine se donekle interesuje za događanja u politici, jedna sedmina je veoma zainteresovana a uopšte se ne interesuje za političke događaje oko jedne trećine.

Slede službenici kojih je 69 (11,62%), među kojima su 16 (2,69%) veoma zainteresovani za politički život, oko jedne četvrtine službenika, 37 (6,23%) donekle zainteresovani, više od polovine i 14 (2,36%) koji se uopšte ne interesuju za politiku, oko jedne petine službenika.

Penzioneri predstavljaju grupaciju dosta zainteresovanu za događaje u političkom životu. Od 72 penzionera (12,12% od ukupnog broja anketiranih), 23 (3,87%) penzionera učestvuju u grupi veoma zainteresovanih za politička događanja, što je blizu jedne trećine anketiranih penzionera, 27 (6,23%) su donekle zainteresovani za politička zbivanja, druga trećina od ukupnog broja penzionera a 11 (1,85%) uopšte se ne interesuje za politiku, što čini manje od jedne šestine anketiranih penzionera.

Od 26 stručnjaka, 4,38% od ukupnog broja anketiranih, u grupi veoma zainteresovanih za politička događanja našlo se 9 (1,52%) ili jedna trećina stručnjaka, u grupi donekle zainteresovanih 15 (2,53%) ili više od polovine stručnjaka i samo 2 (0,34%) nezainteresovanih ili jedna trinaestina stručnjaka.

Grupaciju učenika i studenata činilo je 38 (6,40%) a u kategoriji veoma zainteresovanih za politička događanja našlo se 5 (0,84% anketiranih) ili nešto manje od jedne sedmine njih, u kategoriji donekle zainteresovanih bilo je 24 (4,04%) ili oko dve trećine i u grupi politički nezainteresovanih 9 (1,52%) ili oko četvrtine đaka i studenata.

Među 33 privatna preduzetnika (5,56% od ukupnog broja anketiranih) veoma zainteresovanih za političke događaje bilo je 8 (1,06% od broja anketiranih) ili jedna četvrtina, delimičnu zainteresovanost pokazala su 13 (2,33%), više od trećine ovih preduzetnika i opštu nezainteresovanost 12 (2,72%), nešto više od trećine privatnih preduzetnika.

Od 31 poljoprivrednika (5,22% ukupno anketiranih) u klasi veoma zainteresovanih za politička dešavanja našlo se 7 (1,18%), nešto manje od jedne četvrtine, 14 donekle zainteresovanih (2,36%) ili ispod polovine poljoprivrednika i 10 (1,68%) ili oko jedne trećine poljoprivrednika su politički apatični

Od anketirane 84 domaćice koje učestvuju u ukupnom broju anketiranih sa 14,14% samo 4 su veoma zainteresovane za političke događaje (0,67) ili 4,76% anketiranih domaćica, 33 (5,56%) su donekle zainteresovane ili nešto više od jedne trećine ove populacije i 42 (7,07%) su politički apatične, što čini polovinu anketiranih domaćica.

Prema tome, najviše je veoma zainteresovanih za politička događanja među stručnjacima, približno podjednako među službenicima, poljoprivrednicima, privatnim preduzetnicima, đacima i studentima. Delimično zainteresovanih je najviše među zaposlenim radnicima a zatim približno podjednako među nezaposlenim radnicima, službenicima, stručnjacima, poljoprivrednicima i preduzetnicima. Najviše je politički apatičnih među domaćicama a zatim među poljoprivrednicima, stručnjacima penzionerima.

7. Način izražavanja i zainteresovanost za događanje u političkom životu

Analizirana je veza između porekla sticanja sredstava za život i zainteresovanosti za politička dešavanja. Od poljoprivrede u ličnoj svojini živi 29 anketiranih (4,88%). Među njima 4 (0,67%) su veoma zainteresovani za politička dešavanja, jedna sedmina poljoprivrednika, 12 (2,02%) su donekle zainteresovani za politička zbivanja, nešto manje od polovine, i 13 (2,19%) je politički apatično, nešto manje od polovine.

Od 22 (3,70%) sezonskih radnika u poljoprivredi 2 (0,34%) su veoma zainteresovana za političke događaje, jedna jedanaestina sezonaca, 7 (1,18%) je donekle zainteresovan, jedna trećina, a 13 (2,19%) se uopšte ne interesuje za politiku, više od polovine sezonskih radnika.

U državnim preduzećima je stalno zaposleno 109 (18,31%) radnika. Veoma je zainteresovano za događanja u političkom životu 18 (5,05% od ukupnog broja anketiranih), ili šestine ovih radnika. Do izvesne mere je zainteresovano 46 (10,10%), nešto ispod polovine radnika a uopšte nezainteresovano 17 (2,86%) ili manje od šestine radnika.

Stalno zaposlenih u privatnim preduzećima je 93 (15,66%). Veoma je zainteresovano za politička događanja 30 (3,03% anketiranih) ili trećina ovih lica, donekle je zainteresovano 60 (7,74% anketiranih), dve trećine zaposlenih kod privatnika i 28 (4,71%) je politički nezainteresovanih, manje od jedne trećine ovako zaposlenih.

Za život zarađuje "radom na crno" 80 (13,47%). Veoma je zainteresovano za politička zbivanja 10 (1,68% od anketiranih), ili osmina ove grupe, 39 (6,57%) se donekle interesuje za politiku, polovina onih koji "rade na crno" i 27 (4,55%) je politički apatičnih, ili jedna trećina onih koji na takav način zarađuju novac.

Od 33 (5,66%) koji ostvaruju prihode u "sivoj ekonomiji" 6 (1,01% anketiranih) je veoma zainteresovano za političke događaje, petina koji ostvaruju prihode na ovaj način, 18 (3,03%) se do izvesne mere interesuju za političke događaje, ili nešto više od polovine zaposlenih u "sivoj ekonomiji" a 5 (0,84%) su apatični u politici, oko jedne šestine.

Od penzija se izdržava 90 (15,88%) a među veoma zainteresovanim za politička događanja je 29 (4,88% anketiranih) ili trećina koji se izdržavaju od penzija, 45 (7,57%) se donekle interesuju za političke događaje, ili polovina a 15 (2,53%) su politički apatični ili jedna četvrtina izdržavanih od penzija.

Socijalnu pomoć koristi 28 anketiranih (4,71%). Samo 2 (0,34%) se veoma interesuju za politička događanja, jedna četrnaestina uživalaca socijalne pomoći, 13 (2,19%) se delimično interesuje, nešto manje od polovine a 12 (2,02%) se uopšte ne interesuje za političke događaje, nešto manje od polovine korisnika socijalne pomoći.

Izdržavanih lica je 88 (14,88%). Od njih 7 (1,18%) se veoma interesuje za politička dešavanja, nešto više od jedne dvanaestine izdržavanih lica, 45 (7,58%) se

donekle interesuje, nešto više od polovine a 35 (5,89%) se uopšte ne interesuje za politička dešavanja, manje od polovine izdržanih lica.

Izneti podaci pokazuju da je najveći procenat veoma zainteresovanih za dešavanja u političkom životu iz grupa onih koji stiču sredstva za život kao stalno zaposleni u privatnim preduzećima, zatim onih koji žive od penzija i koji stiču zarade u sivoj ekonomiji. U ovim grupama je i najveći procenat onih koji su donekle zainteresovani za politička dešavanja, a onda u grupi radnika "na crno", izdržanih lica, stalno zaposlenih u državnim preduzećima. Najviše politički apatičnih je među sezonskim radnicima, poljoprivrednicima, korisnicima socijalne pomoći.

8. Materijalni položaj porodice i zainteresovanost za događaje iz političkog života

Materijalni položaj svoje porodice ocenila su kao veoma dobar 42 (7,1%) anketirana. Od njih 9 (1,52% od broja anketiranih) je veoma zainteresovano za događaje iz političkog života, oko jedne petine iz veoma dobro materijalno situiranih porodica, 16 (2,69%) je donekle zainteresovano, manje od trećine iz ovih porodica a isto toliko, 16 (2,69%) se uopšte ne interesuje za političke događaje.

Od onih koji su materijalni položaj svoje porodice ocenili kao relativno dobar je najviše, 276 (44,9%) a veoma je zainteresovano za politiku 56 (9,43% od ukupnog broja anketiranih), oko jedne petine iz ovih porodica, donekle je zainteresovano 135 (22,73%), oko jedne polovine iz ovih porodica, a 70 (8,59%) se uopšte ne interesuje za političke događaje, oko jedne četvrtine iz ovih porodica. Nije odgovorilo na pitanje o materijalnom položaju porodice 6 (1,18%).

Relativno lošim materijalnim položajem svoje porodice smatra 194 (32,7%). Veoma se interesuje za političke događaje od njih 33 (5,56% od ukupnog broja anketiranih) oko jedne šestine iz ovih porodica; donekle se interesuje za politička dešavanja 103 (17,34%), oko polovine iz ovih porodica, a 51 (8,59%) uopšte se ne interesuje za takva dešavanja, oko četvrtine iz ovih porodica.

Materijalni položaj svoje porodice ocenjuje kao veoma loš 66 anketiranih (11,1%). Veoma zainteresovanih za politička događanja je 10 (1,68% od ukupno anketiranih), oko šestine iz ovih porodica, donekle se interesuje 30 (5,05%) ili oko polovine i politički je apatično 26 (4,25%) ili oko jedne trećine iz ovih porodica.

Nepodnošljivim materijalni položaj svoje porodice ocenilo je 25 (4,2%). Za političke događaje veoma se interesuje 3 (0,51%), oko jedne osmine, delimično je zainteresovano za politička događanja 11 (1,85%), manje od polovine a uopšte se ne interesuje za političke događaje 10 (1,68%) ili manje od polovine iz ovih porodica.

Iz ovih podataka vidi se da su veoma zainteresovani za politička dešavanja anketirani iz porodica čiji se materijalni položaj ocenjuju veoma dobrim i relativno dobrim pa onda relativno lošim. Donekle su zainteresovani za politička događanja najviše iz porodica sa veoma dobrim materijalnim stanjem, a iz ostalih porodica podjednak procenat. I politički apatičnih je najviše iz porodica sa veoma dobrim materijalnim stanjem i iz porodica sa nepodnošljivim stanjem.

9. Bračno stanje i zainteresovanost za političke događaje u političkom životu

U bračnoj zajednici žive 403 anketirana (67,8%). Veoma je zainteresovano za politička događanja njih 84 (14,14%), oko jedne petine oženjenih/udatih, 186 (31,31%), je donekle zainteresovano za političke događaje, ispod polovine, dok je 119 (20,03%) uopšte

nezainteresovano za politička događanja, nešto više od jedne četvrtine onih koji žive u bračnoj zajednici.

Neoženjenih i neudatih ispitanika je 124 (20,88%). Od toga 19 (3,20%) se veoma interesuju za politička događanja, jedna šestina neoženjenih i neudatih, 70 (11,78%) su donekle zainteresovani, više od polovine a 33 (5,56%) se uopšte ne interesuje za političke događaje, više od četvrtine neoženjenih i neudatih.

Od 13 razvedenih 3 (0,51%) se veoma interesuju za političke događaje, četvrtina razvedenih, 8 (1,35%) se donekle interesuju za političke događaje, dve trećine ove grupe i 2 (0,34%) se uopšte ne interesuje za političke događaje, šestina razvedenih.

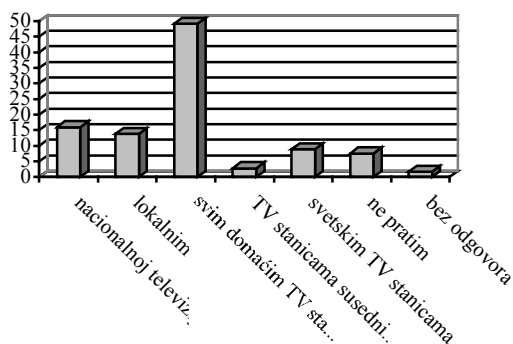
Obudovelih je bilo 48 (8,08%) i 5 (0,84%) se veoma interesuje za političke događaje, jedna devetina udovaca i udovica, 26 (4,38%) se donekle interesuje, manje od jedne polovine obudovenih i 17 (2,86%) se uopšte ne interesuje za političke događaje, nešto više od jedne trećine udovaca i udovica.

Prema ovim nalazima među oženjenim i udatim je najviše veoma zainteresovanih za politička dešavanja pa onda među razvedenim. Najviše je donekle zainteresovanih za političke događaje među razvedenim a u ostalim grupama je podjednak procenat. Najviše je politički apatičnih među obudovelim a zatim među oženjenim i neoženjenim.

NAČIN INFORMISANJA O POLITIČKIM DOGAĐAJIMA

Slika 2

Informativne emisije pratite uglavnom na:

Svoje interesovanje za događaje iz političkog života anketirani najviše zadovoljavaju preko elektronskih medija, televizije i manje radija, jer je dnevna štampa skupa, internet dostupan malom broju ljudi a drugi oblici informisanja su samo povremeni. Polovina njih 292 (49,16%) prati političke događaje na svim domaćim TV stanicama, 95 (15,99%) preko nacionalne televizije, 82 (13,80%) preko lokalnih televizija, 53 (8,92%) preko svetskih TV stanica a 17 (2,86%) informiše se o političkim događajima preko TV stanica susjednih država. Ne prati TV emisije 45 (7,58). Deset nije odgovorilo na pitanje. Anketirani najviše u sredstvima javnog informisanja prate informativne priloge 223 (37,54%), obrazovne priloge 121 (20,37%) pa onda političke priloge 86 (14,31%).

OCENA ANKETIRANIH O DEMOKRATIČNOSTI POLITIČKOG PORETKA U SRBIJI

Od ispitanika je traženo da identifikuju politički sistem u kome žive prema demokratskim odlikama, to jest, da li žive u demokratskom ili nedemokratskom političkom poretku. Najveći broj ispitanika odgovorio je da ne zna da li živi u demokratskom ili nedemokratskom političkom poretku 209 (36,65%). Da živi u nedemokratskom poretku smatra 186 (34,44%) ispitanika a u demokratskom 190 (30,54%). Devet ispitanika nije se izjasnilo o tome (1,36%). Očigledno je da veliki broj, preko jedne trećine, ispitanika nije poznao kriterijume na osnovu kojih bi mogao da percipira vrstu političkog poretka u kome živi, što ukazuje na nedostatak demokratske političke svesti, kao bitnog elementa demokratske političke kulture. Isti toliki broj ispitanika je politički sistem Srbije ocenio kao nedemokratski. Samo nešto manje od jedne trećine ispitanika je ocenilo politički sistem Srbije demokratskim.

1. Ocena demokratičnosti političkog poretka Srbije i pol anketiranih

Anketirani muškog pola 307 (51,68%) dosta ujednačeno su podeljeni na tri dela u oceni političkog poretka u kome žive, 101 (17% od ukupno anketiranih) smatra da živi u demokratskom poretku, jedna trećina muškaraca, 103 (17,34%) da žive u nedemokratskom poretku, druga trećina i 98 (16,50) ne zna da odredi, nešto ispod jedne trećine muškaraca.

Od 286 (48,15%) žena 89 (14,98% od anketiranih) misli da živi u demokratskom poretku, manje od jedne trećine žena, 82 (13,80%) da žive u nedemokratskom poretku, što je nešto manje od jedne četvrtine, a ne zna kakav je naš poredak najveći broj, 111 (18,68%) znatno ispod polovine žena. One su kritičnije prema demokratičnosti našeg društva a i veći je broj žena za 4% nego muškaraca koje ne znaju da ocene da li je naš politički poredak demokratičan ili nije.

2. Ocena demokratičnosti političkog poretka Srbije i uzrast

Rezultati ankete pokazuju da ocena demokratičnosti našeg političkog poretka zavisi od uzrasta ispitanika. Od 138 (23,23%) anketiranih uzrasta 19-29 godina, 64 (10,77%) misli da živi u demokratskom poretku, nešto manje od polovine, 31 (5,22%) da žive u nedemokratskom poretku, nešto manje od jedne četvrtine a ne zna to 41 (6,90%), nešto manje od jedne trećine ovog uzrasta.

Na uzrastu 30-39 godina 139 (23,40%) ispitanih naš politički poredak ocenjuje kao demokratski 37 (6,23%), nešto manje od jedne četvrtine, 45 (7,58%) kao nedemokratski, jedna trećina, i 55 (9,26%) ne zna da oceni, više od jedne trećine ovog uzrasta

U kategoriji starosti 40-49 godina je 138 (23,23%) anketiranih, 42 (7,07%) smatra da živi u demokratskom političkom poretku, nešto manje od jedne trećine, 48 (8,08%) da živi u nedemokratskom poretku, više od jedne trećine i 45 (7,58%) ne zna, trećina ovog uzrasta.

Anketiranih koji imaju 50-59 godina je bilo 78 (13,13%), a 23 (3,87%) smatra da živi u demokratskom političkom poretku, manje od jedne trećine te starosti, 29 (4,88%) da živi u nedemokratskom poretku, oko trećine i 25 (4,21%) ne zna u kakvom poretku živi, manje od trećina te starosti.

Preko šezdeset godina imalo je 99 (16,67%) anketiranih. Da živi u demokratskom poretku izjavilo je 24 (4,04%), oko četvrtine te starosti, da živi u nedemokratskom poretku 32 (5,39%), trećina i ne zna u kakvom poretku živi 42 (7,07%) ispod polovine ove starosti.

Iz ovih podataka proizilazi da je iz kategorije najmlađih najveći procenat onih koji misli da živi u demokratskom političkom poretku, zatim iz treće kategorije, srednje starosti 40-49 godina i približno toliko na uzrastu 50-59 godina. Najmanji je procenat na uzrastu 20-29 godina koji smatraju da žive u nedemokratskom poretku a približno isti deo starosnih grupa smatra da živi u nedemokratskom poretku. Najveći procenat je onih koji ne znaju u kakvom političkom poretku žive iz najstarije generacije, preko 60 godina.

3. Ocena demokratičnosti političkog poretka i obrazovanje anketiranih

U anketiranom uzorku bilo je 53 (8,92%) lica bez škole. Da živi u demokratskom političkom poretku misli 13 (2,19% od broja anketiranih), oko jedne četvrtine lica bez škole, u nedemokratskom poretku 10 (1,68%) oko jedne petine i ne zna o tome 29 (4,88%) preko jedne polovine lica bez škole.

Od 62 anketirana (10,44%) lica sa nepotpunom osnovnom školom naš politički poredak ocenjuje kao demokratski 15 (2,53% anketiranih), oko jedne četvrtine sa nepotpunom osnovnom školom, 18 (3,03%) misli da živi u nedemokratskom poretku, nešto manje od jedne trećine, a 29 (4,88) ne zna da odredi, oko polovine bez potpune osnovne škole.

Sa završenom osnovnom školom učestvovalo je u anketi najviše, 132 (22,22%). Naš politički poredak prepoznalo je kao demokratski 32 (5,39% od broja anketiranih) oko jedne četvrtina lica sa ovom školom, 42 (7,07%) poricalo je demokratičnost našeg poretka, oko jedne trećine a 56 (9,43%), nešto manje od polovine nije ništa znalo o tome.

Među 55 (9,26%) anketiranih sa trogodišnjom stručnom školom onih koji su tvrdili da žive u demokratskom političkom poretku bilo je 24 (4,04% anketiranih), oko polovine sa ovakvim obrazovanjem, da žive u nedemokratskom poretku 20 (3,77%), više od trećine i ne zna da odredi 10 (1,68%), nešto manje od petine sa trogodišnjom stručnom školom.

Srednju školu završilo je 195 (32,83%) anketiranih. Naš politički poredak percipiralo je kao demokratski 70 (11,78% od ukupno anketiranih), više od jedne trećine sa ovim obrazovanjem, 61 (10,27%) kao nedemokratski, nešto manje od trećine a 60 (10,10%) nije znalo da odredi status našeg poretka, takođe nešto manje od trećine sa srednjoškolskim obrazovanjem.

Od 95 (15,99%) sa višim i visokim obrazovanjem naš politički poredak svrstali su u demokratski 36 (6,0% anketiranih), oko jedne trećine sa ovim obrazovanjem, 33 (5,56%) kao nedemokratski, oko jedne trećine i 25 (4,21%) više od jedne četvrtine nije znalo da odredi tip političkog sistema u kome živi.

Procentualno najviše ispitanika koji određuju naš politički poredak kao demokratski imaju završenu trogodišnju stručnu školu a nešto manje višu i visoku školu i srednju školu. Približno jedna trećina svih obrazovnih grupa, sem one bez škole, vide naš politički poredak kao nedemokratski. Najviše onih koji ne znaju kako da odrede naš društveno-politički poredak je bez škole i sa završenim nižim stepenom obrazovanja a najmanje je među licima sa završenom trogodišnjom stručnom školom, zatim sa višim i visokim obrazovanjem i srednjom školom.

4. Ocena demokracije našeg političkog poretka i zanimanje ispitanika

U strukturi anketiranih je 84 (14,14%) domaćica. Od njih 18 (3,03% anketiranih) smatra da je naš politički poredak demokratski, manje od petine domaćica, 20 (3,77%) da je nedemokratski, oko četvrtine i ne zna kakav je 44 (7,41%), više od polovine domaćica.

Među 133 (22,39%) radnika naš poredak ocenjuje kao demokratski 40 (6,73% anketiranih) nešto manje od trećine radnika, kao nedemokratski 35 (5,89%), nešto više od četvrtine i 55 (9,26%), ne zna kako da nazove naš poredak, više od trećine radnika.

Od 74 (12,46%) nezaposlena radnika 26 (4,38% od broja anketiranih) smatra da živi u demokratskom poretku, oko jedne trećine nezaposlenih radnika, 23 (3,87%) u nedemokratskom, nešto manje od jedne trećine i 24 (4,04%) nezaposlenih radnika ne zna da identifikuje vrstu društveno-političkog sistema u kome živi, manje od jedne trećine.

Penzioneri kojih je 72 (12,12%) skoro podjednako se dele na one koje naš poredak vide kao demokratski 25 (4,21 od ukupno anketiranih), oko jedne trećine, kao nedemokratski 24 (4,04%), tačno trećina i ne zna kako da odredi 22 (3,70%), nešto manje od trećine penzionera .

Službenika je bilo 69 (11,62%). Kao demokratski naš politički poredak identifikuje 19 (3,20% anketiranih), nešto manje od 1/3 službenika, kao nedemokratski 29 (4,88%), manje od 1/2 i ne zna kakav je poredak 19 (3,20%) manje od 1/3 službenika.

Među 33 (5,56%) privatna preduzetnika 12 (2,02%) smatra poredak u kome živi demokratskim, oko jedne trećine preduzetnika, 15 (2,53%) nedemokratskim, manje od polovine, a 6 (1,91%) ne zna da odredi u kakvom poretku živi, oko jedne petine preduzetnika.

Od 31 (5,22%) poljoprivrednika 11 (1,85%) vidi naš poredak demokratskim, oko jedne trećine, 9 (1,52%) nedemokratskim, manje od jedne trećine a 11 (1,85%) ne zna da odredi kakav je poredak u kome živi, oko trećine poljoprivrednika.

Učenici i studenti, 38 (6,40%), podelili su se tako da 23 (3,82%) od ukupno anketiranih smatra da živi u demokratskom poretku, više od jedne polovine učenika i studenata, 6 (1,01%) smatra da živi u nedemokratskom poretku, oko jedne šestine, a ne zna da odredi vrstu poretka u kome živi 9 (1,52%), nešto ispod četvrtine učenika i studenata.

Prema tome, da žive u demokratskom političkom poretku smatraju procentualno najviše učenici i studenti, dok je procenat približno svih profesionalnih grupa jednak sem domaćica kod kojih je najmanji. Najveći deo službenika i preduzetnika, ispod polovine, naš poredak smatra nedemokratskim a najmanji je deo među domaćicama i radnicima (oko četvrtine), učenicima i studentima jedna šestina. Najveći deo domaćica (nešto ispod polovine) ne može da odredi u kakvom političkom poretku živi, a najmanji je deo među preduzetnicima, učenicima i studentima.

5. Ocena demokracije našeg političkog poretka i rezidencijalizam

Od 363 (61,11%) anketiranih koji žive u gradu 103 (17,34% od broja anketiranih) misli da živi u demokratskom političkom poretku, znatno manje od trećine onih koji stanuju u gradu, 111 (18,69%) da živi u nedemokratskom poretku, manje od jedne trećine, a 145 (24,41%), više od jedne trećine onih koji žive u gradu ne znaju u kakvom poretku žive.

U seoskim naseljima živi 154 (25,93% od broja anketiranih) a 59 (9,93%) misli da živi u demokratskom političkom poretku, nešto više od trećine onih koji borave na selu, 47 (7,91%) to odriče, manje od trećine a 44 (7,41%), nešto manje od trećine ne zna u kakvom poretku živi.

Među 75 (12,63%) ispitanika koji žive u prigradskim naseljima 28 (4,71% od broja anketiranih) tvrdi da živi u demokratskom političkom poretku, nešto više od trećine stanovnika prigradskih naselja, isto toliko 28 (4,71%) tvrdi da ne živi u demokratskom poretku a 18 (3,03%), ispod četvrtine ovih ispitanika, ne zna u kakvom poretku živi.

Na osnovu iznetog sledi da mesto stanovanja ne utiče na ocenu društveno-političkog poretka u kome anketirani žive, jer se približno po jedna trećina opredeljivala za sve tri vrste ocena izuzev jedne četvrtine stanovnika prigradskih naselja koji nisu znali u kakvom političkom poretku žive.

Slične nedoumice anketirani su imali i kod izjašnjavanja o tome da li se naše društvo kreće od nedemokratskog ka demokratskom društva ili u suprotnom smeru. Manje od polovine, 256 (43,09%) anketiranih, misli da se naše društvo kreće od nedemokratskog ka demokratskom društvu, a 97 (16,32%) smatra da se naše društvo kreće od demokratskog ka nedemokratskom. Ne zna u kom se pravcu kreće naše društvo 230 (36,65%), nešto više od trećine anketiranih.

MIŠLJENJA ANKETIRANIH O VLADAVINI PRAVA

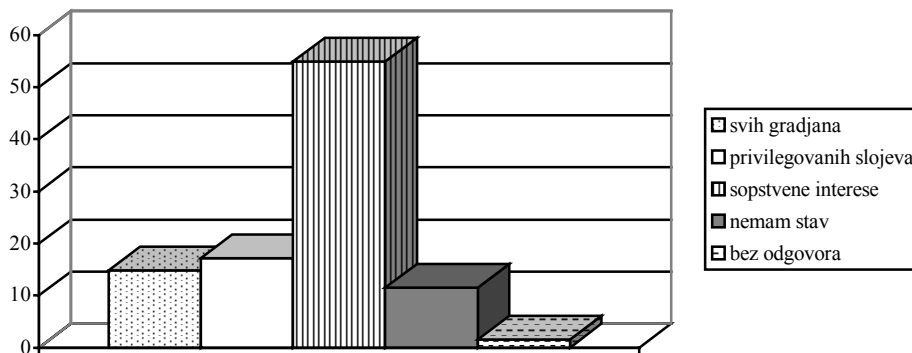
Više od dve trećine ispitanika 400 (67,34%) prihvata princip vladavine prava kao temelj demokratskog društva kroz prihvatanje tvrdnje da ustav i zakon treba da budu iznad svih građana, bez obzira na njihov profesionalni ili politički položaj. Da za najviše političke funkcionere ne mogu da važe neki zakoni i da oni moraju da imaju imunitet izjasnila su se 82 (13,80%) ispitanika. Nema stav prema tome 96 (16,16%), a nije se izjasnilo 16 (2,60%) ispitanika.

ODNOS ANKETIRANIH PREMA POLITIČKIM PARTIJAMA

Političke partije su značajan element demokratskog političkog sistema. One treba da reprezentuju određene društvene slojeve i grupacije i zastupaju njihove interese u političkom sistemu.

Slika 3

Političke partije u našem društvu se bore za interese:

Međutim 326 anketiranih (54,88%) misli da se političke partije bore za sopstvene interese, 102 (17,17%) da se bore za interese privilegovanih grupa, 88 (14,81%) da se bore za interese svih građana, a 68 (11,45%) nema stav prema tome. Nije dalo odgovor na ovo pitanje 10 (1,52%).

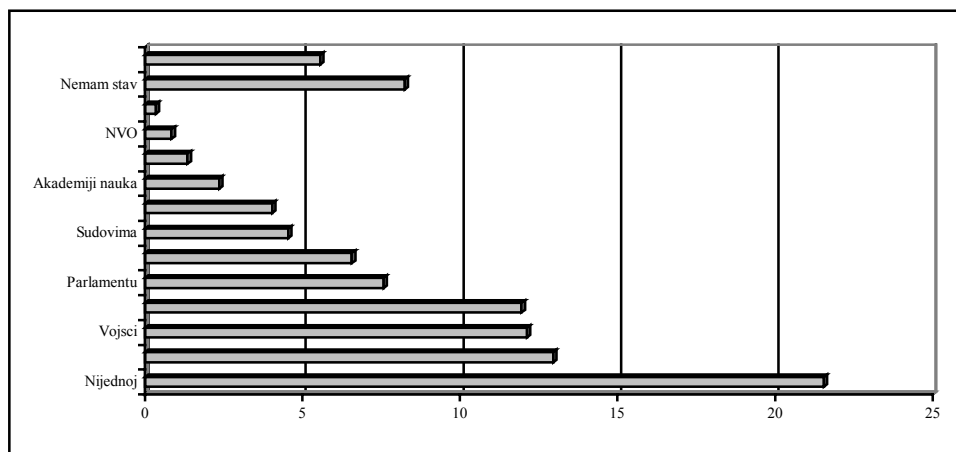
Od 307 muškaraca 163 (48,18%) smatra da se političke partije u našem društvu bore za svoje usko partijske interese, 59 (17,10%) da se bore za interese svih građana a 34 (10,32%) nema stav prema tome. Nije odgovorilo na ovo pitanje 6 (1,88%).

ODNOS ANKETIRANIH PREMA DRUŠTVENO-POLITIČKIM INSTITUCIJAMA

Anketirani građani su izrazili veliko nepoverenje u društvene i političke institucije u Srbiji. Naveći broj 128 (21,55%) je izjavio da ne veruje ni jednoj od 14 ponuđenih institucija ili nekoj drugoj koja se ne nalazi na spisku. Najveći broj onih koji imaju poverenje u neku društvenu ili političku instituciju je 77 (12,96%) onih koji najviše veruju crkvi, a zatim slede 72 (12,12%) koji veruju vojsci; 71 (11,95%) anketiranih veruje predsedniku države (koji u vreme anketiranja nije bio izabran već je postojao vršilac dužnosti predsednika Republike Srbije); 45 (7,58%) veruje parlamentu; 39 (6,57%) univerzitetu; 27 (4,55%) sudovima; 24 (4,04%) vladi; 14 (2,36%) akademiji nauka; 8 (1,35%) policiji; 5 (0,84%) nevladinim organizacijama; 2 (0,34%) političkim partijama. Nema stav o tome 49 (8,25%) a 33 (5,56%) nije se izjasnilo o tome.

Slika 4

Kojim ustanovama najviše verujete:

I ovi podaci kao i nalazi u više drugih istraživanja u Srbiji pokazuju veoma nizak nivo poverenja građana u političke institucije Srbije i njihovu legitimnost. A bez zasluženog poverenja građana u demokratske institucije nema ni demokratije.

Poverenje koje su anketirani pokazali u nevladine organizacije u neskladu je sa ulogom koju su dali nevladinim organizacijama koje realizuju svoje aktivnosti uz pomoć međunarone zajednice. Naime, 182 (27,63%) respondera prihvata ponudenu tvrdnju da ove

organizacije doprinose rešavanju važnih društvenih problema; 135 (21,05%) da služe isključivo interesu svojih članova; 111(22,95%) da promovišu interese stranih zemalja i međunarodnih organizacija. Ne zna njihovu ulogu 155 (26,28%), a 11 (2,02) nije dalo odgovor na ovo pitanje.

MIŠLJENJE ANKETIRANIH O KULTURNOJ POLITICI

O strategiji kulturne politike anketirani građani su izrazili dosta podeljena mišljenja. Najveći broj njih se opredelio za kulturnu politiku orjentisanu ka nacionalnoj kulturi 184 (32,85%); 182 (31,28 %) ka svetskoj kulturnoj baštini; 55 (9,17%) ka balkanskoj kulturi; 30 (6,67%) ka lokalnoj kulturi. Veliki broj, 123 (15,92%) nema stav prema tome, a 20 (4,12%) se nije izjasnio o tome.

STAVOVI ANKETIRANIH O BALKANSKOJ I EVROPSKOJ SARADNJI

Anketirani građani jugoistočne Srbije pokazali su interes za spoljnopolitičke teme i izrazili svoje stavove o njima. U političkoj javnosti dosta se raspravljalo o tome da li Srbija i Crna Gora treba da postane član NATO pakta, imajući u vidu da je taj NATO 87 dana bombardovao ovu zemlju 1999. g, uništio mnogo života i materijalnih dobara. Najveći broj anketiranih 192 (30,71%) je protiv uključivanja Srbije i Crne Gore u NATO; 158 (25,78%) podržava ulazak Srbije i crne Gore u NATO ako je to uslov za ulazak u Evropsku uniju i za razvijanje dobrih odnosa sa Zapadom. Nešto manje, 139 (23,85%) misli da je normalno da Srbija i Crna Gora zauzmu svoje mesto u toj vojnoj organizaciji. Samo dva (0,54%) se nisu izjasnila o tome.

Građani mnogo očekuju od ulaska Srbije i Crne Gore u Evropsku Uniju. Put do Evropske unije može da bude direktnim pregovaranjem sa Unijom ili preko regionalne balkanske integracije. Većina anketiranih 311 (53,70) smatra da balkanske zemlje treba prvo da ostvare međusobnu integraciju i da kao region budu primljene u Evropsku uniju. Drugu grupu čini 272 (45,58%) onih koji su mišljenja da svaka balkanska država pojedinačno treba da bude primljena u Evropsku uniju.

O saradnji balkanskih država anketiranima su postavljene četiri mogućnosti o kojima je trebalo da izraze svoje stavove. Stavovi o tome mereni su Likertovom skalom. Prva moguća strategija saradnje ukazuje da će balkanske zemlje imati više koristi ako ostvare međusobnu saradnju nego ako se orijentišu samo na Evropsku uniju i Sjedinjene Američke Države. Sa ovakvim optimističkim pogledom na saradnju balkanskih zemalja potpuno se slaže 169 (28,5%) anketiranih, uglavnom se slaže 167 (28,1%), neodlučno je 134 (22,6%), uglavnom se ne slaže 66 (11,17%) i uopšte se ne slaže 47 (7,9%). Skoro tri puta je više (56,6%) onih koji veruju u mogućnost neposredne međusobne saradnje balkanskih zemalja od onih koji ne veruju (19%). Druga varijanta optimističkog pogleda na saradnju balkanskih država uvodi posrednika u tu saradnju. Da je takva saradnja mogućna samo ako u njoj posreduju Evropska unija i Sjedinjene Američke Države potpuno se složila 89 (15%) ispitanika, uglavnom se složila 116 (19,5%), neodlučan je 151 (25,4%), uglavnom se ne slaže 107 (18,0%) i uopšte se ne slaže 112 (18,9%). Ovde je nešto više onih koji ne veruju u posredovanu saradnju Zapada između balkanskih država (36,9%) nego onih koji ne veruju u to (34,5%).

Druga dva pesimistička viđenja međusobne saradnje balkanskih zemalja odriču mogućnosti saradnje. Sa stavom da "Saradnja balkanskih zemalja ne može da im donese

mnogo koristi jer su previše male i siromašne” potpuno se slaže 97 (16,3%) anketiranih, uglavnom se slaže 139 (23,4%), neodlučno je 153 (25,8%), uglavnom se ne slaže 119 (17,20%), uopšte se ne slaže 70 (11,8%). Nije se izjasnilo 16 (2,7%). Za 8% je veći broj onih koji ne veruju u mogućnost saradnje među balkanskim zemljama zbog toga što su male i siromašne (39,7%) od onih koji veruju u mogućnost saradnje upkos tome što su male i siromašne (21,8%).

Potpuno je prihvatilo stav “Saradnja balkanskih zemalja nije moguća jer među njima stalno dolazi do sukoba” 85 (14,5 %) anketiranih, uglavnom se slaže sa tom tvrdnjom 111 (18,7%), 133 (22,4%) je bilo neodlučno, uglavnom se nije složilo 168 (28,3%) i uopšte se nije složilo 84 (14,1%). Nije se izjasnilo 13 (1,83%). Manje anketiranih se izjasnilo da je saradnja među balkanskim zemljama nemoguća zbog stalnih sukoba među njima (33,2%) od onih koji su suprotnog mišljenja (43,4%).

Na osnovu ovih podataka može se utvrditi da preovladjuje shvatanje među ispitanicima da je uprkos mnogim preprekama moguća saradnja između balkanskih zemalja bez posrednika ili uz njihovu pomoć, ali se neposrednoj saradnji daje veći značaj

Od anketiranih se tražilo da rangiraju 6 ponuđenih činilaca koji predstavljaju smetnju za saradnju među balkanskim narodima. Nizak nivo ekonomskog razvoja kao smetnju za saradnju među balkanskim narodima stavilo je na prvo mesto 169 (28%) anketiranih, na drugo mesto 94 (15,82%), na treće 59 (9,93%) na četvrto 45 (7,58%), na peto 33 (5,56%) i poslednje, šesto 73 (12,29%).

Drugi činilac, nedostatak bezbednosti, na prvo mesto stavilo je 56 (9,43%) anketiranih, na drugo mesto 77 (12,96%), na treće mesto 94 (15,82%), na četvrto mesto 97 (16,33), na peto 57 (9,60%) i na poslenje 44 (7,41%).

Nepoverenje među balkanskim narodima rangiralo je na prvo mesto 87 (14,65%), na drugo 92 (15,49%), na treće 85 (14,31%), na četvrto 84 (14,14%), na peto 48 (8,08%) i na šesto 33 (5,56%) .

Nerešeno pitanje granica stavilo je na prvo mesto 26 (4,38%), na drugo 66 (11,11%), na treće mesato 73 (12,29%), na četvrto mesto 84 (14,14%), na peto 88 (14,81%) i na često 88 (14,81%).

Nedovoljno poznavanje kulture suseda kao činilac koji ometa saradnju među balkanskim narodima na prvo mesto stavlja 20, (3,37%) anketiranih, na drugo mesto 32 (5,39%), na treće 49 (8,25%), na četvrto 60 (10,10%), na peto 106 (17,85%), na šesto 158 (26,6%).

Nedostatak političke volje i i vizije kao ograničavajući faktor saradnje na prvo mesto stavlja 75 (12,36%), na drugo mesto 67 (11,28%), na teća mesto isto toliki broj, na četvrto mesto 47 (7,91%), na peto 92 (15,49%) i na šesto 78 (13,13%).

Veliki broj ispitanika koji se kreće od 169 do 188 (oko 28%) nije rangirao ove činioce.

Kao najvažnije činioce koji ometaju međusobnu saradnju balkanskih naroda anketirani su izdvojili nizak nivo ekonomskog razvoja pa onda nepoverenje među balkanskim narodima i nedostatak političke volje i vizije.

Kada se izjašnjavaju o sadržaju međusobne saradnje balkanskih zemalja anketirani daju prednost ekonomskoj, saradnji u oblasti industrije, trgovine, turizma i carinske politike 476 (74,33%), izgradnji infrastrukture (puteva i železnica) 61 (12,85%), bezbednosti 31 (5,23%). Za kulturnu saradnju izjasnilo se 21 (4,47%) i saradnju u oblasti zaštite životne sredine 6 (1,6%). Nije se izjasnilo 8 (1,45%).

Od deset ponuđenih aktera međusobne saradnje balkanskih zemalja najveći broj anketiranih je kulturne ustanove prepoznao kao najznačajnije aktere koji podstiču saradnju i najmanje koče tu saradnju. Naime, 531 (86,69%) smatra da ove ustanove podstiču saradnju balkanskih naroda, a samo 45 (9,25%) da koče saradnju, uz 18 (4,59%) apstinenata.

Na drugom mestu su sportisti kao akteri saradnje za koje 527 (84,69%) ispitanih veruje da podstiču saradnju, a samo 50 (11,03) koče saradnju. Nije se izjasnilo 17 (4,28%).

Na trećem mestu su univerziteti i naučne ustanove kojim 522 (85,09%) anketiranih pripisuje kvalifikativ podstrekača saradnje, a 54 (10,82%) kočničara, dok je 18 bilo apstinenata.

Na četvrtom mestu su umetnici, za koje se izjasnilo 513 (81,92%) anketiranih kao podstrekače na saradnju, dok 62 (13,98%) misli da oni koče saradnju. Kod ovog kao i kod drugih pitanja iz ovog seta pitanja broj apstinenata je skoro isti, oko 19.

Na petom mestu su privrednici koje 503 (84,47%) respodenata smatra pokretačima saradnje, a 78 (12,35%) kočničarima saradnje.

Na šestom mestu su naučnici koje 491 (80,37%) uzima kao pokretače, a 75 (15,24%) kao kočničare saradnje.

Na sedmom mestu su nevladine organizacije koje kao pokretače saradnje tretira 434 (70,35%) anketiranih, a 141 (25,60) kao kočničare saradnje.

Na osmom mestu su mediji koje je 349 (60,13%) identifikovalo kao faktore saradnje, a 226 (35,73%) kao kočničare.

Na devetom preposlednjem mestu su predstavnici verskih zajednica koje 310 (54,56%) smatra kao podstrekače, a 276 (41,43%) kao kočničare saradnje.

Na poslednjem mestu su političari, za koje 200 (35,76%) misli da podstiču, a mnogo više 378 (60,42%) da koče saradnju među balkanskim narodima.

Kada se uporede podaci o prioritetnim oblastima međubalkanske saradnje sa akterima ove saradnje, vidi se da su anketirani zadovoljni kulturnom saradnjom (u nauci, obrazovanju, između verskih zajednica) pa ne predlažu njeno inteziviranje. Među privrednicima vide kočničare saradnje (12,35% anketiranih) a smatraju da ekonomska saradnja treba da bude intezivirana. Najviše kočničara saradnje vide među političarima (60,40%), predstavnicima verskih zajednica (41,43%), medijima (35,73%) i nevladinim organizacijama (25,60%). Poznato je da mnoge nevladine organizacije imaju svoje mreže na čitavom balkanskom prostoru i ostvaruju međusobnu saradnju pa bi moglo da se očekuje da one doprinose saradnji balkanskih naroda. O nepovoljnom mišljenju javnosti o radu nevladinih organizacija govore i rezultati istraživanja Agencije "Faktor plus" iz kojih se vidi da samo 19,9% od 1500 anketiranih punoletnih građana ima pozitivan stav prema nevladinim organizacijama, 35,8% negativan a 44,5% neutralan. Veliki broj ispitanika smatra da ove organizacije zastupaju tuđe interese, rade za finasijere iz inostranstva, najčešće multinacionalne kompanije, da se bave politikom i špijunažom ("Politika", 24. 11. 2003).

Na osnovu uvida u navedene rezultate anketiranja može da se zaključi da je većina ispitanika iskazala pozitivan stav prema balkanskoj i evropskoj integraciji, uz negativan ili rezervisan stav prema ulasku naše zemlje u NATO.

ZAKLJUČAK

Empirijski podaci dobijeni na osnovu sprovedene ankete u jugoistočnoj Srbiji, ukazuju da se politička svest građana nalazi u procesu oblikovanja prema modelu

demokratske političke kulture kod jedne polovine građana, što se vidi u zainteresovanosti za političke događaje, u uočavanju demokratskih elemenata u našem društvu, u sagledavanju tendencija dalje demokratizacije i vladavine prava, kao i u shvatanjima o neophodnosti balkanske i evropske saradnje. Time se demokratski politički identitet postepeno formira umesto autoritarnog.

Neodgovorno ponašanje političkih elita i njihova nedemokratska praksa praćena političkom korupcijom, opsednutošću vlašću i bogaćenjem proizvela je veliko nepoverenje ispitanih građana u demokratske institucije, posebno u političke partije. To može da bude velika smetnja u razvijanju tolerantnih i dobrih međuetničkih odnosa i međuetničke kulturne i svake druge saradnje posredovane političkim institucijama.

Već može da se vidi širenje svesti o neophodnosti saradnje balkanskih naroda, o sadržajima i akterima te saradnje.

III

POGLED NA DRUGI ETNOS

A VIEW OF THE OTHER ETHNOS

UDK 323.11(497.11)-054.4(=163.41)+
316.47(497.11)]

Lela Milošević
Filozofski fakultet
Univerzitet u Nišu

SRBI O DRUGIMA **(Društvena udaljenost Srba od pripadnika drugih naroda, nacionalnih manjina i etničkih grupa u jugoistočnoj Srbiji)***

UVOD

Predmet rada je istraživanje etničke distance i stereotipa većinskog, srpskog naroda u jugoistočnoj Srbiji prema pripadnicima drugih naroda, nacionalnih manjina i etničkih grupa: Crnogorcima, Hrvatima, Makedoncima, Srbima, Bošnjacima (Muslimanima), Grcima, Romima, Bugarima, Albancima, Mađarima, Vlasima, Rumunima i Turcima. Rad je zasnovan na podacima dobijenim empirijskim istraživanjem *Kvalitet međuetničkih odnosa, svest o regionalnom identitetu i mogućnosti saradnje i integracije na Balkanu*, sprovedenog 2003. godine na teritoriji jugoistočne Srbije, a u okviru realizacije trogodišnjeg projekta (2002-2004) "Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije".

Postavljena su tri osnovna zadatka:

- Utvrditi kolika je spremnost većinskog stanovništva za određene vrste odnosa sa pripadnicima drugih naroda, nacionalnih manjina i etničkih grupa;
- Utvrditi kako većinski, srpski narod vidi pripadnike drugih naroda, nacionalnih manjina i etničkih grupa, koliko je ta slika pozitivna ili negativna i u kojoj meri se različitim narodima, nacionalnim manjinama i etničkim grupama pridaju različite, specifične karakteristike;
- Utvrditi kakva je veza između pripisanih osobina i prihvaćenih odnosa sa pripadnicima ovih naroda, nacionalnih manjina i etničkih grupa.

OSNOVNI POJMOVI

Pojam socijalne distance prvi je upotrebio sociolog R. Park, ali je taj pojam danas najviše vezan za E. Bogardusa koji je napravio karakterističnu skalu za merenje ove pojave. Pod socijalnom distancom Bogardus je podrazumevao stepen razumevanja i psihološke bliskosti (odnosno udaljenosti) u odnosu na različite pojedince ili grupe. Socijalna distanca se ustvari ispituje kao spremnost za uspostavljanje odnosa različite bliskosti. Da bi se mogla meriti, treba je operacionalizovati preko karakterističnih socijalnih odnosa koji mogu da reprezentuju različite stepene bliskosti ili distance. Statistička analiza može da se

koncentriše na svaku stavku posebno ili se može govoriti o ukupnoj distanci (Kuzmanović, 1994: 226).¹

Pojam (etničkih) stereotipa u nauku je uveo Volter Lipman još 1922. godine. On je u stereotipima video vrstu predstava ili stavova koji omogućavaju lakše snalaženje i orijentaciju pojedinaca u složenom svetu. Nasuprot Lipmanu i njegovim sledbenicima u psihološkoj literaturi izgrađeno je i drugo stanovište prema kojem stereotipi predstavljaju “racionalizaciju postojećih predrasuda” u vezi sa etničkim grupama. To stanovište zastupali su Gordon Olport i Hans Jirgen Ajzenk, a kod nas Nikola Rot, Đorđe Đurić, Bora Kuzmanović, Dragomir Pantić i drugi autori.

Bora Kuzmanović pod stereotipima podrazumeva “šematsku i krutu predstavu o osobinama ličnosti i obrascima ponašanja pripadnika neke grupe (u ovom slučaju etničke), koja se kruto prenosi i primenjuje kao unapred stvorena slika o gotovo svakom pojedincu iz te grupe” (Kuzmanović, 1992: 120).

U svom radu “Changes in Ethnic Stereotypes of Serbs”, Dragan Pantić rezimira shvatanja pojma stereotipa. “U socijalnoj psihologiji pod stereotipom se obično podrazumeva rigidna, uglavnom netačna, pa i predrasudama² obojena percepcija drugih osoba i socijalnih grupa. Stereotipi su pretežno rezultat deformisane percepcije i nekompletne generalizacije, ponekad i sasvim nekorektnog zaključivanja koje je uslovljeno predubedenjima, interesima, emocijama, ali takođe i tendencijom psihičkog ekonomisanja koja se manifestuje simplifikacijom raznovrsne i bogate stvarnosti i njenim redukovanjem na nekoliko kategorija. [...] Stereotipi ipak nisu uvek sasvim netačni, jer pripadnici grupa koji su predmet opažanja i procenjivanja mogu da poseduju neka zajednička obeležja ili barem slične osobine u smislu modalnih tipova” (Pantić, 1996: 562).

U istraživanjima se najveća pažnja poklanja rasnim i etničkim stereotipima jer su veoma rašireni i od značaja za društveni život i odnose među ljudima.

POSTUPAK ISPITIVANJA

Istraživanje je sprovedeno u jugoistočnoj Srbiji na uzorku od 600 ispitanika. Od toga je 258 ispitanika srpske nacionalnosti. Za dobijanje podataka korišćena je

¹ Opširnije o Bogardusovoj skali u: Dejvid Kreč, Ričard S. Kračfild, Igerton L. Balaki (1972): *Pojedinac u društvu*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva; V. Gud i P. Het (1966): *Metodi socijalnog istraživanja*, Beograd: “Vuk Karadžić”; R. Supek (1968): *Ispitivanje javnog mnjenja*, Zagreb: Naprijed.

² *Gordon Olport* definiše predrasudu kao “odbojni ili neprijateljski stav prema nekoj osobi koja pripada određenoj grupi, upravo zbog toga što ona pripada baš toj grupi; na osnovu grupne pripadnosti zaključuje se da pojedinac ima negativne karakteristike koje su inače pripisane datoj grupi” (Mihailović, 1998: 412).

Rudi Supek smatra da je društvena predrasuda “oblik društvene anti(sim)patije koji se očituje u pogrešnoj i nesavitljivoj generalizaciji i pristranom vrednovanju pripadnika drugih društvenih grupa, a koja počiva na dinamičnim grupnim uključivanjima i isključivanjima sa tendencijom ka regresiji u primitivne oblike agresivnosti u slučaju porasta međugrupnih napetosti. Ova tendencija ka regresiji je pravilo kod etničkih predrasuda” (Supek, 1973: 80).

Nikola Rot definiše predrasude (u socijalnoj psihologiji) “kao logički neosnovan, uporno održavan i izrazitim emocijama praćen odnos prema različitim objektima” (Rot, 1975: 367). Rasne i etničke predrasude su prema njegovom mišljenju negativni stavovi prema drugim rasama i etničkim grupama u celini, kao i prema pojedinim pripadnicima ovih rasa i grupa. “Pod etničkim stereotipijama mi podrazumevamo deo kognitivne komponente odnosa prema pojedinim narodima, i to takav deo kognitivnog odnosa koji karakteriše relativno uprošćeno i rigidno shvatanje o karakteristikama pripadnika pojedinih naroda. Ocene o osobinama pojedinih naroda uprošćene su i neadekvatne jer su ishod tendencije ka simplifikaciji a radi lakšeg snalaženja” (Rot, 1975: 378).

modifikovana Bogardusova skala koja sadrži sedam vrsta socijalnih odnosa. Odnosi su poređani od onog sa najmanjim stepenom distance (najveća bliskost) do onog sa najvećim stepenom distance (najmanja bliskost). Formulirani su u obliku tvrdnji, a od ispitanika se zahtevalo da zaokružujući odgovor “da”, “ne” ili “neutralno”, pokažu koji su od ponuđenih odnosa spremni da prihvate ili odbiju sa pripadnicima sledećih naroda, nacionalnih manjina i etničkih grupa: Crnogorcima, Hrvatima, Makedoncima, Srbima, Bošnjacima (Muslimanima), Grcima, Romima, Bugarima, Albancima, Mađarima, Vlasima, Rumunima i Turcima. Ponuđeni odnosi su: 1. Stupio bih u brak, 2. Imao bih za prijatelja, 3. Živeo bih u susedstvu, 4. Radio bih u istoj firmi, 5. Imao bih za pretpostavljenog, 6. Živeo bih u istom gradu i 7. Živeo bih u istoj državi.

Likertovom skalom³ ispitivano je koje se osobine pripisuju kom narodu, nacionalnoj manjini ili etničkoj grupi. Bile su navedene sledeće osobine: vredni, hrabri, pametni, osećajni, iskreni, pošteni, kulturni, čisti, ljubazni, gostoljubivi, miroljubivi, nesebični, civilizovani, vole druge narode, ponosni. Ispitanici su zaokruživanjem jednog od pet podeoka na skali (potpuno se slažem, slažem se, neodlučan sam, ne slažem se, uopšte se ne slažem) označavali u kojoj meri tipični predstavnici ovih naroda, nacionalnih manjina ili etničkih grupa imaju izraženu svaku od navedenih osobina

REZULTATI DOSADAŠNJIH ISTRAŽIVANJA

Istraživanja D. Pantića pokazuju rast etničke distance polovinom osamdesetih. Prema rezultatima iz 1985. godine D. Pantić beleži da 30% Albanaca prihvata Srbe kao moguće bračne partnere, dok bi Srbi sa Albancima stupili u brak u 44% slučajeva. Za Mađare je sklapanje bračne zajednice sa pripadnikom srpske nacionalnosti moguće u 65% slučajeva; u obrnutoj situaciji, sa Mađarima bi rado u bračnu vezu stupilo 58% Srba. Ispitujući 1986. godine nacionalne heterostereotype mladih, isti autor je došao do sledećih rezultata: mladi srpske nacionalnosti iz SR Srbije bez SAP, Albance uglavnom negativno ocenjuju: ne vole druge narode (54%), zaostali (51%), podmukli (34%), zatvoreni (33%), grubi (20%), složni (20%), nagli (16%), lenji (14%), sebični (8%), hrabri (5%). Istraživanja etničke distance iz 1990. i 1993. godine pokazuju još veći rast etničke distance, posebno prema Albancima, Muslimanima i Hrvatima (Mihajlović, 1996: 423; Kuzmanović 1994: 233).

D. B. Đorđević i D. Todorović su u vremenskom rasponu od 1999. do 2002. godine, socioempirijski ispitivali postojeću *etno-religijsku distancu* od strane većinskog naroda (Srba) i drugih nacionalnih manjina (Albanaca i Bugara) prema Romima. Dobijeni podaci potvrđivali su njen kontinuirano visoki intenzitet i kada je bilo reči o odnosu ‘Srbi – Romi’ i kada je odnos razmatran na relaciji ‘pripadnici drugih manjina – Romi’ (Đorđević, Todorović, 2000: 153-178; 2002: 175-186).

Analizirajući empirijske nalaze⁴ o etničkoj distanci, ksenofobiji i etnonacionalističkoj manipulaciji, politikolog Laslo Sekelj (2000) upozoravao je da u SRJ

³ Detaljno o Likertovoj skali videti u literaturi navedenoj u fusnoti 1.

⁴ Istraživanje je obavila agencija “Argument” iz Beograda avgusta 1997. Uzorkom je bilo obuhvaćeno 1007 ispitanika sa teritorije uže Srbije, grada Beograda, Vojvodine i Crne Gore. Ispitanicima je ponuđena mogućnost izbora jednog odgovora između sledećih šest opcija: jedna negativna (“Ne želim nikakav kontakt”) – na osnovu koje se u ovoj interpretaciji određuje numerička vrednost etničke distance – i sedam pozitivnih: 1) “Da bude stalno nastanjen u SRJ” (prihvatanje najmanjeg intenziteta), 2) “Da bira i bude biran”, 3) “Da mi bude sused”, 4) “Da mi bude saradnik na poslu”, 5) “Da mi bude pretpostavljeni na poslu”, 6) “Da mi bude blizak prijatelj” i 7) “Da sklopimo brak”.

najmanje jednu trećinu, a možda i skoro dve petine stanovništva čine pripadnici nacionalnih manjina, uključujući i raspadom SFRJ novostvorene manjine Hrvata i Bošnjaka. Veoma raspostranjenu etničku distancu smatrao je empirijskom manifestacijom dominantne političke matrice u Srbiji i SRJ.⁵

Ispitujući etničke autostereotipe i heterostereotipe na Kosovu⁶ Srećko Mihailović (1998: 411) utvrdio je da i Srbi i Albanci o sebi misle “sve najbolje” (gostoljubivi, hrabri, miroljubivi, čisti...). Albanci o Srbima misle da oni u prvom redu mrze druge narode, da su podmukli, da su sebični, da su grubi... Za opis Srba Albanci koriste samo 7% pozitivnih osobina i čak 93% negativnih osobina. Srbi o Albancima misle da su složni, da mrze druge narode, da su zaostali, grubi, vredni... Pripisuju im 32% pozitivnih i 68% negativnih osobina⁷.

U ispitivanju javnog mnjenja⁸, Popadić i Biro (1999) uočili su da su stereotipi o Muslimanima i Albancima zasićeni negativnim osobinama. Muslimani se opisuju kao primitivni, neiskreni, ne vole druge narode, prljavi, nekulturni, svadljivi, glupi, kukavice, lenji, a Albanci kao primitivni, ne vole druge narode, prljavi, nekulturni, drski, neiskreni, svadljivi, sebični, glupi, hladni, kukavice. Stereotip o Mađarima izgrađen je od pozitivnih atributa. Oni se opisuju kao čisti, kulturni, vredni, civilizovani, pametni, dok je stereotip o Hrvatima izgrađen i od pozitivnih i od negativnih osobina. Hrvati se opisuju kao neiskreni, ne vole druge narode, hladni, sebični, svadljivi, nepošteni, ali i kao čisti, vredni, kulturni, civilizovani. Slovencima se pripisuju sve osobine koje su izražene i kod Mađara, s tim što im je pridodat i niz negativnih osobina. Opisuju se kao čisti, vredni, civilizovani, kulturni, pametni, ali i kao hladni, sebični, ne vole druge narode, neiskreni. Autostereotip o Srbima

⁵ “Rezimirajući ranija istraživanja o etničkoj distanci i međunacionalnim odnosima rađenim na teritoriji SFRJ, Ljiljana Bačević konstatuje da je distanca bila veoma niska, naročito u Vojvodini i Bosni i Hercegovini – dve nacionalno najheterogenije sredine – što potvrđuje i činjenica velikog broja međuetničkih brakova. Rezultati istraživanja iz sedamdesetih godinama pokazuju porast etničke distance, ali je ona još uvek relativno niska. Pozivajući se na istraživanje Dragana Pantića iz 1987, Lj. Bačević ističe rast etničke distance polovinom osamdesetih i njenu stabilnost u smislu prostorne, slojne i generacijske raspoređenosti i dominantne uloge kulturnog i religijskog faktora, istorijskog nasleđa, nacionalnih stereotipa i predrasuda. Empirijski se to manifestovalo kao visok stepen uzajmnog prihvatanja Južnih Slovena, neprihvatanja Albanaca (i obrnuto), relativne bliskosti Muslimana i Albanaca i visokog stepena uzajmnog prihvatanja Srba i Crnogoraca. (Bačević, 1996). Četiri godine kasnije Pantić (Pantić, 1991) konstatuje drastičan rast etničke distance u SFRJ. Iz podataka koje objavljuje, evidentno je da etnička distanca raste srazmerno etnonacionalnoj manipulaciji koju sprovode nacionalne oligarhije u borbi za vlast (podaci iz ovog istraživanja o etničkoj distanci kod Srba i Crnogoraca prikazani su u odeljku “Etnička distanca u SRJ”) (...) U našem istraživanju, gde se etnička distanca određuje na mnogo nižem nivou intenziteta – ne kao potencijalno prihvatanje bračnog partnera već kao prihvatanje da se sa anonimnim pripadnikom druge nacionalnosti živi, odnosno ne živi u istoj zemlji – 45,2% ispitanika u uzorku gde je preko 4/5 ispitanika srpske i crnogorske nacionalnosti – ne želi nikakav kontakt sa pripadnicima hrvatske nacionalnosti. Kao i uzajamno dvostruko veća etnička distanca 1990. godine na relaciji Srbi (Crnogorci) - Slovenci nego na relaciji Srbi (Crnogorci) - Hrvati (i obrnuto), tako i drastično uvećanje etničke distance između Srba i Hrvata, konstatovano 1993. (...) politički je proizvedeno” (Sekelj, 2000).

⁶ Reč je o istraživanju javnog mnjenja Kosova i Metohije iz 1997. godine, koje je realizovao Forum za etničke odnose iz Beograda u saradnji sa Institutom za filozofiju i sociologiju u Prištini (Dušan Janjić, Đerd Rapi, Srećko Mihailović i drugi).

⁷ Sažet prikaz nekoliko istraživanja etničke distance Srba prema Albancima može se naći u: Popović, 1990: 133-141).

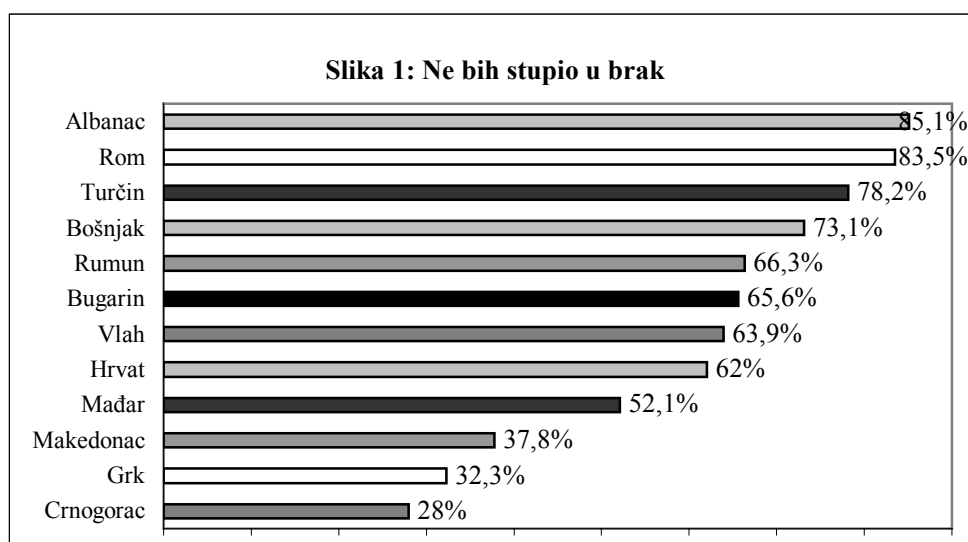
⁸ Analizu rezultata istraživanja, sprovedenog oktobra 1997. godine na kvotnom uzorku ispitanika srpske nacionalnosti iz Srbije (bez Kosova) starijih od 18 godina, pod nazivom “Autostereotipi i heterostereotipi Srba u Srbiji” uradili Dragan Popadić i Mikoš Biro.

je sastavljen isključivo od pozitivnih osobina. Srbi su gostoljubivi, ponosni, osećajni, hrabri, vole druge narode, iskreni, nesebični, pametni, pošteni, čisti, ljubazni, civilizovani. Jedine osobine koje su nešto manje izražene su: vredni, kulturni i miroljubivi. Stereotip za Crnogorce je blizak autostereotipu Srba.

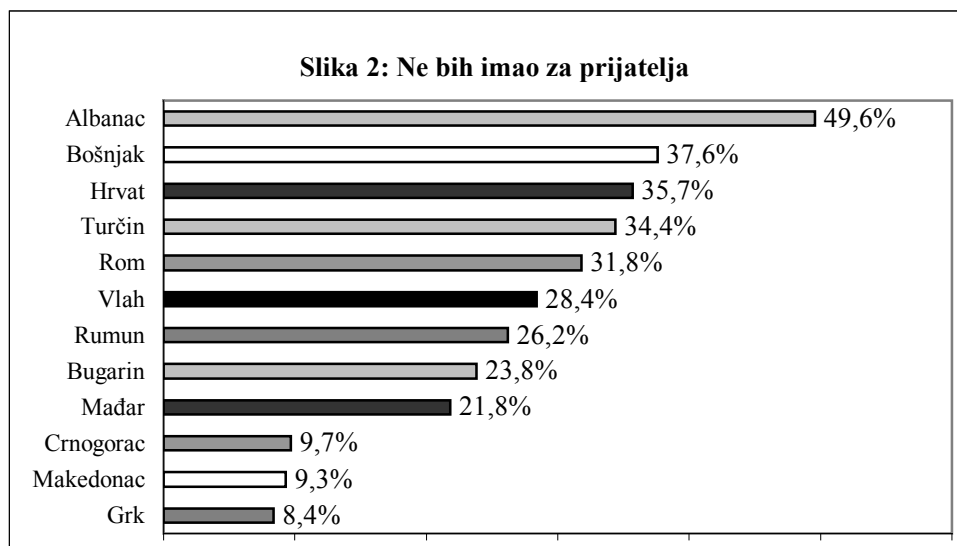
REZULTATI EMPIRIJSKOG ISTRAŽIVANJA U JUGOISTOČNOJ SRBIJI

Rezultati empirijskog istraživanja u jugoistočnoj Srbiji, sprovedenog 2003. godine, pokazali su da najveću distancu Srbi pokazuju prema Albancima, Bošnjacima (Muslimanima), Romima, Hrvatima i Turcima.

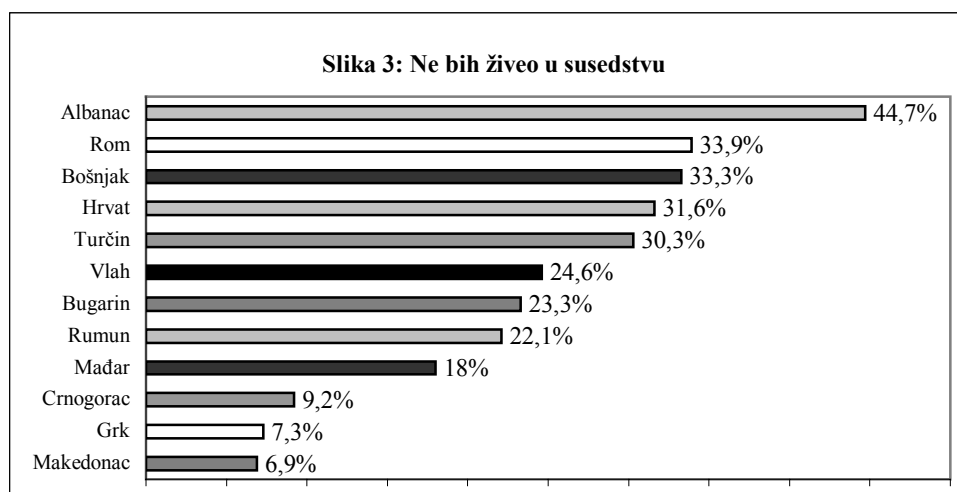
Nakon obrade dobijenih podataka posebno je analiziran svaki nivo bliskosti na Bogardusovoj skali. Na slikama od 1 do 7 prikazani su negativni odgovori, odnosno odbijanje stupanja u odgovarajuće odnose.

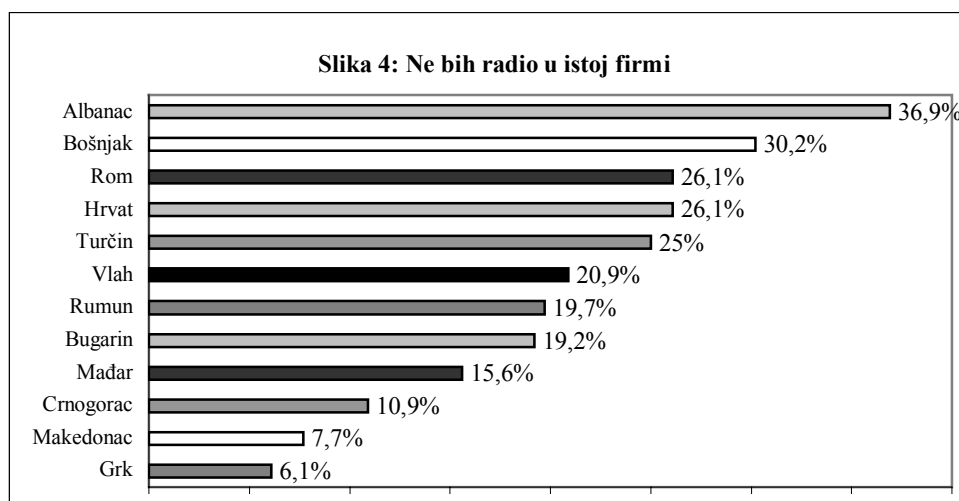
Distanca je najveća kada je reč o sklapanju braka (što je i razumljivo jer je to najveći stepen bliskosti), i o tome koga bi imali za pretpostavljenog. Tako na primer, sa Albancem ne bi stupilo u brak 85,1% Srba, 83,5% ne bi sa Romom, 78,2% sa Turčinom, a 73,1% ne bi stupilo u brak sa Bošnjakom (slika 1). Da im Albanac bude pretpostavljeni ne bi se složilo 68,4% Srba, da to bude Rom ne bi se složilo 62,4%, Turčin 56,1%, Bošnjak 52,7%, a da to bude Hrvat ne bi se složilo 51,8% (slika 5).

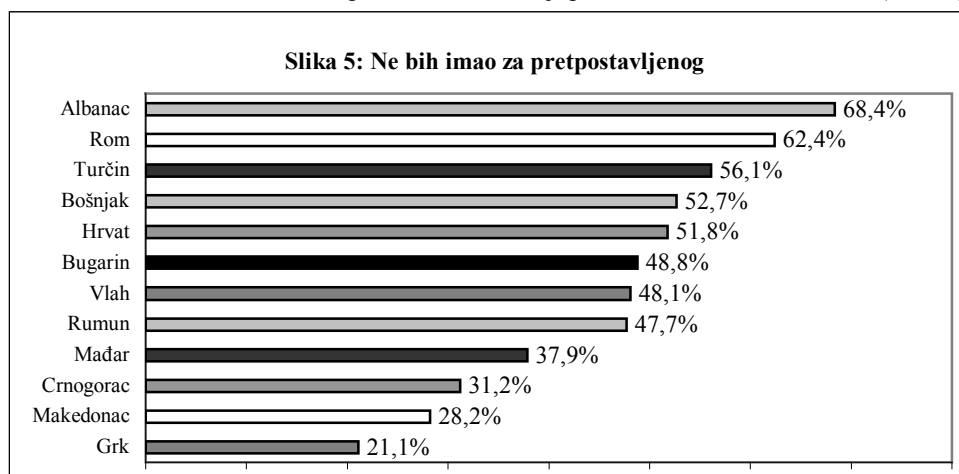
Kod drugog nivoa skale ('Imao bih za prijatelja') odbijanje je procentualno znatno manje zastupljeno nego odbijanje stupanja u brak, ipak, taj procenat je i dalje visok. Skoro polovina ispitanika srpske nacionalnosti ne želi Albanca za prijatelja, 37,6% ne želi Bošnjaka, a 35,7% ne želi Hrvata za prijatelja. Romi su u ovom slučaju prihvaćeniji od Hrvata i Turaka. Kao i kod prvog nivoa na skali, najprihvaćeniji su Grci, Makedonci i Crnogorci, s tim što su u prvom slučaju Crnogorci bili na prvom mestu, a zatim Grci i Makedonci (slika 2).

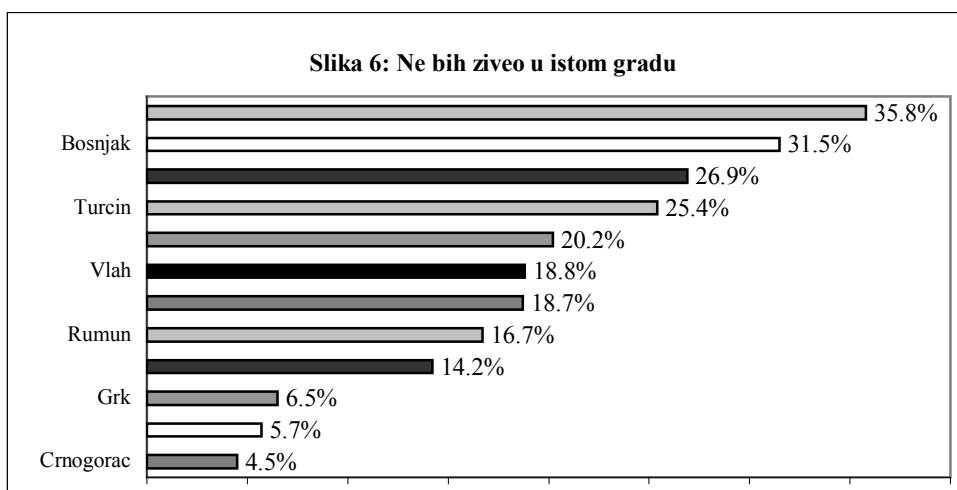
Kada je reč o susedima 44,7% Srba ne bi želelo da im Albanci budu susedi, 33,9% ne bi da to budu Romi, a 33,3% ispitanika ne bi želelo da to budu Bošnjaci (Muslimani). U odnosu na drugi nivo Bogardusove skale postoji razlika u pogledu Roma. Ispitanici srpske nacionalnosti bi za prijatelje prihvatili Rome pre nego Albance, Bošnjake (Muslimane), Hrvate i Turke, ali kada je reč o susedima radije biraju Turke, Hrvate i Bošnjake (Muslimane), a nakon toga Rome. Ipak, razlika u procentima nije velika (slika 3).

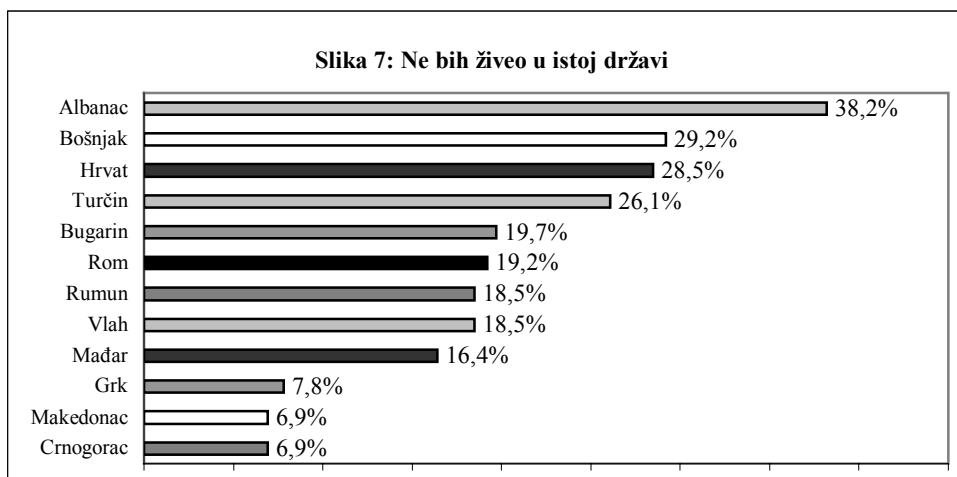
Najbolji saradnici na poslu prema mišljenju većinskog naroda bili bi Grci, Makedonci i Crnogorci. Kao i u prethodnim slučajevima oni su najprihvaćeniji, s tim što ponegde postoji razlika u redosledu. Da im Albanac bude kolega na poslu ne bi želelo 36,9% Srba, a kolegu Bošnjaka ne želi 30,2% Srba. Potpuno je isti procenat odbijanja Roma i Hrvata kao saradnika na poslu, a nešto manji procenat se odnosi na Turke (slika 4).

Upoređivanjem dobijenih rezultata utvrđilo se da ljudi teže prihvataju predstavnika druge nacije ili etničke grupe kao rukovodioca na poslu nego kao prijatelja. Kao što je primetio Bora Kuzmanović u svom istraživanju socijalne distance, neki oficijelni odnosi teže se prihvataju nego privatni, možda zbog toga što se ovde pojedinac ne vidi kao pojedinac već kao predstavnik čitave nacije ili zbog toga što je takve odnose teže prekinuti nego privatne odnose koje sami biramo (Kuzmanović, 1994: 235).

Rezultati istraživanja pokazuju da u istom gradu sa Albancem ne bi živeo 35,8% Srba, a da Bošnjake (Muslimane) za sugrađane ne želi 31,5% Srba. U nešto manjem broju su Hrvati i Turci nepoželjni kao sugrađani, a nakon njih Romi. Crnogorci, Makedonci i Grci su i dalje najprihvaćeniji (slika 6).

Život u istoj državi sa Albancem ne želi 38,2% Srba, a sa Bošnjakom (Muslimanom) i Hrvatom oko 29% (slika 7). Međutim, ako posmatramo rezultate koji pokazuju prihvatanje pojedinih odnosa, možemo da vidimo da ispitanici srpske nacionalnosti ipak žele Albance za prijatelje, živeli bi u susedstvu sa njima, radili bi u istoj firmi i živeli u istom gradu i državi (oko 50%). Taj broj je nešto veći za Bošnjake, zatim za Rome, Turke i Hrvate.

***

U skladu sa drugim zadatkom istraživanja (utvrditi kako većinski, srpski narod vidi pripadnike drugih naroda, nacionalnih manjina i etničkih grupa, koliko je ta slika pozitivna ili negativna i u kojoj meri se različitim narodima, nacionalnim manjinama i etničkim grupama pridaju različite, specifične karakteristike) analizirano je kakve se osobine pripisuju pojedinim narodima, nacionalnim manjinama i etničkim grupama. Rezultati istraživanja pokazali su da su stereotipne predstave većinskog naroda zasićene negativnim atributima. Stereotipi prema Romima i Albancima su najnegativniji, što se i moglo očekivati s obzirom na rezultate dobijene Bogardusovom skalom. Prema mišljenju ispitanika srpske nacionalnosti Romi nisu čisti (77,8%), nisu kulturni (73%), necivilizovani su (69,3%), nisu hrabri (63,9%), nepošteni su (59,7%), nisu vredni (59,2%) i nisu iskreni (55,4%), a Albanci su necivilizovani (65,4%), nisu miroljubivi (64%), ne vole druge narode (62%), nisu kulturni (59,2%) i nisu čisti (52,6%). Nasuprot ovako velikom broju negativnih osobina Albancima se pripisuju osobine da su vredni (51,2%), ponosni (50,4%) i gostoljubivi (44%), a Romima da su osećajni (43,5%), miroljubivi (43,5%) i gostoljubivi (42,5%).

Što se tiče Bošnjaka, Srbi smatraju da oni nisu miroljubivi (46,1%), da nisu civilizovani (39,8%), ali da su ponosni 45,2% i da su gostoljubivi 41,4%. Slika o Hrvatima izgrađena je od pozitivnih osobina da su čisti 61,1%, kulturni 53,2%, ali i negativnih, da nisu miroljubivi 57,3% i da ne vole druge narode 52,7%. Turcima se pripisuju osobine da nisu miroljubivi 36,3% i da nisu čisti 35,6%, ali da su vredni 47,5%, hrabri 46,7% i ponosni 46,6%. Bugari se opisuju kao nekulturni 44,8%, nepošteni 42,3% i da nisu miroljubivi 40,4%. Od pozitivnih osobina pripisuje im se da su ponosni 40,9%.

Kada je reč o Rumunima i Vlasima procenat zastupljenih odgovora, kako u pogledu pozitivnih, tako i u pogledu negativnih osobina, ne prelazi 30%. Rumuni se opisuju kao nepošteni, nekulturni, necivilizovani, prljavi i neljubazni, a Vlasi da nisu hrabri, nisu čisti, da su nepošteni, neiskreni i nekulturni. Od pozitivnih osobina Rumunima se pripisuje da su ponosni, a Vlasima da su vredni.

Na osnovu analiziranih podataka može se zaključiti da stereotipne predstave većinskog naroda nisu jednostrane jer se drugim narodima, nacionalnim manjinama i etničkim grupama pripisuju kako pozitivne, tako i negativne osobine. Međutim, negativne preovlađuju.

Prikazani rezultati potvrđuju da postoji direktna veza između pripisanih osobina i prihvaćenih odnosa sa pripadnicima drugih naroda, nacionalnih manjina i etničkih grupa. Najviše pozitivnih osobina ispitanici srpske nacionalnosti pripisuju upravo onima prema kojima ispoljavaju najmanji stepen distance i obrnuto.

***

Radi dobijanja detaljnijih podataka ukrštena je ukupna mera distance sa nezavisnim varijablama – pol, godine starosti, školska sprema, mesto stanovanja, zanimanje.

Do ukupne mere distance došlo se tako što je svako odbijanje nekog odnosa bodovano jednim poenom a prihvatanje nulom (dakle merena je distanca a ne bliskost). Ukupan rezultat se kretao od 0 (bez distance, što ne znači i potpuno prihvatanje jer su ispitanici mogli da odgovore i “neutralno” i to treba imati u vidu prilikom analize), do 7 (jer je bilo 7 odnosa) koji označava potpunu distancu. Svi ispitanici su podeljeni prema rezultatima na skali distance u 4 grupe:

- bez distance i “neutralno” (0 poena)
- mala distanca (1-2 poena)
- umerena distanca (3-5 poena)
- velika distanca (6-7)⁹

Zbog obima rada tabelarno su prikazani podaci samo za Albance, Bošnjake (Muslimane) i Rome, jer je prema njima najveća distanca od strane većinskog naroda.

Tabela 1: Distanca prema Albancima, Bošnjacima (Muslimanima), Romima / Pol (%)

Pol	Albanci		Bošnjaci (Muslimani)		Romi	
	M	Ž	M	Ž	M	Ž
Bez distance i “neutralno”	13,1	11,3	28,7	20,0	18,0	12,7
Mala distanca	37,7	29,8	37,7	32,8	45,9	42,9
Umerena distanca	25,4	17,7	11,5	16,8	22,1	26,2
Velika distanca	23,8	41,1	22,1	30,4	13,9	18,3
Ukupan broj ispitanika (100%)	122	124	122	125	122	126

U tabeli broj 1 prikazani su rezultati distanciranja u vezi sa polom. Može se videti da je velika distanca u većem procentu izražena kod žena nego kod muškaraca, a kada je reč o maloj ili umerenoj distanci postoji razlika u zavisnosti od toga da li je reč o Albancima, Bošnjacima (Muslimanima) i Romima.

⁹ Prema B. Kuzmanoviću (1994), str. 236.

Tabela 2: Distanca prema Albancima, Bošnjacima (Muslimanima), Romima /
Godine starosti (%)

	Godine starosti	Bez distance i "neutralno"	Mala distanca	Umerena distanca	Velika distanca	Ukupan broj ispitanika (100%)
Albanci	19-29	9,7	33,9	25,8	30,6	62
	30-39	17,0	29,8	25,5	27,7	47
	40-49	14,3	40,8	16,3	28,6	49
	50-59	10,5	34,2	10,5	44,7	38
	preko 60 god	10,0	30,0	26,0	34,0	50
Bošnjaci/ Muslimani	19-29	24,2	33,9	17,7	24,2	62
	30-39	34,0	27,7	14,9	23,4	47
	40-49	24,5	38,8	14,3	22,4	49
	50-59	21,1	36,8	5,3	36,8	38
	preko 60 god	17,6	39,2	15,7	27,5	51
Romi	19-29	12,9	41,9	22,6	22,6	62
	30-39	20,8	52,1	14,6	12,5	48
	40-49	16,3	53,1	24,5	6,1	49
	50-59	13,2	44,7	18,4	23,7	38
	preko 60 god	13,7	31,4	39,2	15,7	51

Ako pogledamo podatke za ukupnu meru distance u vezi sa godinama starosti (tabela 2), jasno se vidi da je velika distanca najzastupljenija kod ispitanika od 50 do 59 godina starosti, zatim kod ispitanika preko 60 godina, a potom kod ispitanika od 19 do 29 godina, izuzimajući Rome gde je situacija nešto drugačija. Veliku distancu prema Romima u većem broju pokazuju ispitanici od 19 do 29 godina nego ispitanici preko 60 godina starosti.

Tabela 3: Distanca prema Albancima, Bošnjacima (Muslimanima), Romima / Školska sprema (%)

	Školska sprema	Bez distance i "neutralno"	Mala distanca	Umerena distanca	Velika distanca	Ukupan broj ispitanika (100%)
Albanci	Bez škole	-	33,3	11,1	55,6	9
	Nezavršena OŠ	20,8	12,5	25,0	41,7	24
	Osnovna škola	17,9	23,1	28,2	30,8	39
	Trogodišnja stručna škola	5,3	26,3	42,1	26,3	19
	Srednja škola	10,8	41,2	17,6	30,4	102
	Viša škola, fakultet ili akademija	11,3	39,6	17,0	32,1	53
Bošnjaci/ Muslimani	Bez škole	11,1	22,2	11,1	55,6	9
	Nezavršena OŠ	28,0	32,0	16,0	24,0	25
	Osnovna škola	20,5	33,3	15,4	30,8	39
	Trogodišnja stručna škola	21,1	36,8	15,8	26,3	19
	Srednja škola	28,4	34,3	14,7	22,5	102
	Viša škola, fakultet ili akademija	20,8	41,5	11,3	26,4	53
Romi	Bez škole	-	33,3	33,3	33,3	9
	Nezavršena OŠ	28,0	12,0	40,0	20,0	25
	Osnovna škola	17,5	40,0	30,0	12,5	40
	Trogodišnja stručna škola	10,5	47,4	36,8	5,3	19
	Srednja škola	15,7	51,0	15,7	17,6	102
	Viša škola, fakultet ili akademija	11,3	50,9	22,6	15,1	53

Gledano prema školskoj spreml, rezultati za ukupnu meru distance se veoma razlikuju (tabela 3). Naime, velika distanca prema Albancima najmanje je zastupljena kod ispitanika sa završenom trogodišnjom stručnom školom, a zatim kod ispitanika sa završenom srednjom školom. Kada se radi o Bošnjacima (Muslimanima), velika distanca je najmanje zastupljena kod ispitanika sa završenom srednjom školom, a zatim kod ispitanika sa nezavršenom osnovnom školom. Za razliku od njih prema Romima veliku distancu najmanje pokazuju ispitanici sa završenom trogodišnjom stručnom školom, a zatim ispitanici sa završenom osnovnom školom.

Nakon analize dobijenih rezultata za ukupnu meru distance u vezi sa školskom spremom ne možemo da zaključimo da procenat zastupljenosti velike distance opada sa višom školskom spremom. Visok stepen distance ispoljavaju i ispitanici sa višom i visokom školskom spremom.

Tabela 4: Distanca prema Albancima, Bošnjacima (Muslimanima), Romima / Mesto stanovanja (%)

	Mesto stanovanja	Bez distance i "neutralno"	Mala distanca	Umerena distanca	Velika distanca	Ukupan broj ispitanika (100%)
Albanci	Selo	8,0	48,0	30,0	14,0	50
	Prigradsko naselje	25,0	25,0	18,8	31,3	32
	Grad	11,0	31,1	19,5	38,4	164
Bošnjaci/ Muslimani	Selo	16,0	44,0	20,0	20,0	50
	Prigradsko naselje	34,4	25,0	12,5	28,1	32
	Grad	24,8	34,5	12,7	27,9	165
Romi	Selo	15,7	60,8	15,7	7,8	51
	Prigradsko naselje	31,3	34,4	18,8	15,6	32
	Grad	12,1	41,2	27,9	18,8	165

Zanimljivi su i podaci prema mestu stanovanja (tabela 4). Kod ispitanika sa sela veoma je izražena mala distanca, dok je velika distanca kod njih znatno manja nego kod ispitanika iz prigradskih naselja i iz grada. Prema Albancima i Romima veliku distancu najčešće pokazuju ispitanici iz grada, zatim iz prigradskih naselja, a potom iz sela, dok je nešto drugačije kod Bošnjaka (Muslimana). Veliku distancu prema njima najčešće pokazuju ispitanici iz prigradskih naselja, a zatim iz grada i sela. Međutim, kao što se vidi iz tabele, razlika je mala.

Tabela 5: Distanca prema Albancima, Bošnjacima (Muslimanima), Romima / Zanimanje (%)

	Zanimanje	Bez distance i "neutralno"	Mala distanca	Umerena distanca	Velika distanca	Ukupan broj ispitanika (100%)
Albanci	Poljoprivrednik	7,7	30,8	30,8	30,8	13
	Radnik	16,3	32,6	18,6	32,6	43
	Službenik	5,1	41,0	7,7	46,2	39
	Stručnjak	15,0	55,0	20,0	10,0	20
	Privatni preduzetnik	20,0	46,7	13,3	20,0	15
	Nezaposlen	12,1	42,4	27,3	18,2	33
	Učenik/student	18,2	31,8	22,7	27,3	22
	Domaćica	8,7	8,7	30,4	52,2	23
Bošnjaci/ Muslimani	Penzioner	11,1	19,4	27,8	41,7	36
	Poljoprivrednik	15,4	23,1	23,1	38,5	13
	Radnik	30,2	27,9	14,0	27,9	43
	Službenik	23,1	28,2	10,3	38,5	39
	Stručnjak	35,0	55,0	10,0	-	20
Privatni preduzetnik	40,0	46,7	-	13,3	15	

	Nezaposlen	24,2	45,5	12,1	18,2	33
	Učenik/student	27,3	36,4	27,3	9,1	22
	Domaćica	16,7	20,8	25,0	37,5	24
	Penzioner	13,9	36,1	11,1	38,9	36
Romni	Poljoprivrednik	7,7	46,2	23,1	23,1	13
	Radnik	18,6	51,2	14,0	16,3	43
	Službenik	10,3	51,3	23,1	15,4	39
	Stručnjak	10,0	75,0	10,0	5,0	20
	Privatni preduzetnik	20,0	46,7	26,7	6,7	15
	Nezaposlen	18,2	28,5	15,2	18,2	33
	Učenik/student	22,7	31,8	31,8	13,6	22
	Domaćica	12,0	24,0	48,0	16,0	25
Penzioner	16,7	25,0	33,3	25,0	36	

Gledano prema zanimanju, velika etnička distanca najmanje je izražena kod stručnjaka, a zatim kod privatnih preduzetnika, učenika/studenata i kod nezaposlenih (tabela 5).

Najveću distancu prema Albancima pokazuju službenici i penzioneri, prema Bošnjacima (Muslimanima) penzioneri, službenici i poljoprivrednici, a prema Romima penzioneri i poljoprivrednici.

Prikazani rezultati kao i analiza ostalih podataka, upućuju na zaključak da pol, godine starosti, školska sprema, mesto stanovanja i zanimanje utiču na razmere etničkog distanciranja. Ipak, ne postoji uvek statistički značajna veza. Najveća statistička značajnost može se primetiti u vezi sa mestom stanovanja, zanimanjem i školskom spremom.

ZAKLJUČAK

Rezultati empirijskog istraživanja, sprovedenog 2003. godine u jugoistočnoj Srbiji, pokazali su da je stepen etničke distance visok i da su stereotipne predstave većinskog naroda uglavnom zasićene negativnim atributima. Takođe je potvrđeno da postoji direktna veza između pripisanih osobina i prihvaćenih odnosa sa pripadnicima drugih naroda, nacionalnih manjina i etničkih grupa, a da pol, godine starosti, školska sprema, mesto stanovanja i zanimanje utiču na razmere etničkog distanciranja, s tim što se najveća statistička značajnost može primetiti u vezi sa mestom stanovanja, zanimanjem i školskom spremom.

Istraživanjem je utvrđena najveća distanca prema Albancima, Bošnjacima (Muslimanima) i Romima, zatim prema Hrvatima i Turcima, a najmanja prema Makedoncima, Grcima i Crnogorcima. Rezultati su pokazali da su stereotipi prema Romima i Albancima najnegativniji. Međutim, iako su u stereotipnim predstavama većinskog naroda veoma zastupljene negativne osobine, utvrđeno je da one ipak nisu jednostrane jer se drugim narodima, nacionalnim manjinama i etničkim grupama pripisuju kako negativne, tako i pozitivne osobine.

Nepoverenje i etnička distanca nisu jednaki prema drugim narodima, nacionalnim manjinama i etničkim grupama. To, naravno, zavisi od istorijskih okolnosti, od kulturalnih i jezičkih razlika. Međutim, aktuelna etnička distanca može se donekle objasniti i aktuelnom društveno-političkom situacijom. Velika distanca prema albanskoj nacionalnoj manjini rezultat je i političke atmosfere, odnosno problema Kosova. Takođe, znatno manja distanca

prema Hrvatima nego što pokazuju prethodna istraživanja, rezultat je otvaranja granica i normalizovanja ekonomskih odnosa. Uspostavljanje mira, otvaranje granica i normalizovanje ekonomskih odnosa između država važan je korak ka smanjivanju distance.

Kao što su pokazala mnogobrojna istraživanja, politika izolacije i ignorisanja drugih stvari barijere i povećava stereotipe. Stereotipi, kako pozitivni tako i negativni, posledica su neznanja i straha od nepoznatog, drugačijeg.

Neophodno je nastaviti započeti proces prevladavanja govora mrznje i etničke netrpeljivosti kroz obrazovne, socijalne i političke programe. Nepoverenje treba smanjiti a strahove eliminisati. Važnu ulogu u tome svakako imaju i mediji¹⁰, jer je u svakom društvu, bilo da govorimo o onim sa razvijenom demokratijom, ili o onim gde je demokratija tek u povoju, uticaj medija veoma veliki.

Literatura

1. Bačević, Lj. (1990): "Nacionalna svest omladine", u: *Deca krize: omladina Jugoslavije krajem osamdesetih*, Beograd: IDN.
2. Đorđević, D. B. (2000): Religijska većina o religijskoj manjini: Stavovi Srba o Romima kao vernicima, u: Vukomanović, M. i M. Vučinić (ed.), *Interreligijski dijalog kao vid pomirenja u jugoistočnoj Evropi*, Beograd: BOŠ.
3. Đorđević, D. B. (2002): Burying of Roma: A Test of Ethnic and Religious Tolerance, u: *Kulturni i etnički identiteti u procesu globalizacije i regionalizacije Balkana*, Niš: CBS/JUNIR/Punta.
4. Golubović, Z., B. Kuzmanović i M. Vasović (1995): *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju i "Filip Višnjić".
5. Kuzmanović, B. (1994): "Socijalna distanca prema pojedinim nacijama (etnička distanca)", u: Lazić, M. (ur.): *Razaranje društva: jugoslovensko društvo u krizi 90-tih*, Beograd: "Filip Višnjić".
6. Milošević, L. i Atanasov Stojić G. (2003): "Predstavljanje nacionalnih manjina: analiza sadržaja tiskanih medija u Srbiji", *Međunarodne studije (časopis za međunarodne odnose, vanjsku politiku i diplomaciju)* god. III, br. 3/2003, Zagreb: Centar za međunarodne studije Hrvatske udruge za međunarodne studije; Politička kultura.
7. Mihailović, S. (1996): Predstave o nacionalnim manjinama u javnom mnjenju Srbije, u: *Položaj manjina u Saveznoj Republici Jugoslaviji*, Beograd: SANU – Odeljenje društvenih nauka.
8. Mihailović, S. (1998): "Etnički stereotipi i heterostereotipi na Kosovu". *Sociologija*, LX, 3.
9. Pantić, D. (1987): *Nacionalna svest mladih u SR Srbiji bez SAP*, Beograd: IIC SSO Srbije.
10. Pantić, D. (1990): "Vrednosti mladih u vreme krize", u: Mihajlović et al. (eds.): *Deca krize*, Beograd: IDN i Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje.
11. Pantić, D. (1991): Nacionalna distanca građana Jugoslavije. Jugoslavija na kriznoj prekretnici, Beograd: IDN.

¹⁰ Brojni su primeri da mediji negativno ili neadekvatno tretiraju druge narode, nacionalne manjine i etničke grupe. Analiza izveštavanja pisanih medija o nacionalnim manjinama u Srbiji pokazala je da proces demokratizacije, koji je u toku, ne dovodi automatski do ravnopravnog tretmana nacionalnih manjina. Nedostatak objavljenih tekstova o tradiciji, obicajima, kulturnom i umetničkom stvaralaštvu onemogućava bolje upoznavanje manjina. Umesto da svojim načinom izveštavanja smanjuju distancu prema manjinama, mediji, naglaskom na sukobima i incidentima i isticanjem negativnih primera, utiču na većinski narod da obnavlja negativne stereotipe o manjinama (L. Milošević, G. Stojić Atanasov, 2003: 60-78).

12. Pantić, D. (1996): "Changes in ethnic stereotypes of Serbs". *Sociologija*, XXXVIII, 4.
13. Popadić, D. i Biro B. (1999), Autostereotipi i heterostereotipi srba u Srbiji, *Nova srpska politička misao*, VI, 1-2.
14. Popović, S., Janković, I., pešić, V., Kandić, N. i Slapšak, S. (1990): *Kosovski čvor: drešiti ili seći*, Beograd: Hronos.
15. Ristović, M. (1996): "Slika neprijatelja: Srpske teme u berlinskom satiričnom časopisu 'Kladderadatsch' 1914-1915. godine". *Godišnjak za društvenu istoriju*, god. 3, br. 1-2.
16. Rot, N. (1975): *Osnovi socijalne psihologije*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
17. Sekelj, L. (2000): Etnička distanca, ksenofobija i etnonacionalistička manipulacija, *Sociologija*, XLII, 1.
18. Supek, R. (1973): *Društvene predrasude*, Beograd: Radnička štampa.
19. Vasović, M. (1998): "Karakteristike grupnih identifikacija i odnos prema drugim etničkim grupama", u: Mihailović, Srećko: *Između osporavanja i podrške: javno mnjenje o legitimitetu Treće Jugoslavije*, Beograd: IDN.

PRILOG

Tabela 1: Distanciranje Srba od Crnogoraca (%)

Odnos	Da	Ne	Neutralno
Stupio bih u brak	56,4	28,0	15,6
Imao bih za prijatelja	83,1	9,7	7,3
Živeo bih u susedstvu	83,5	9,2	7,2
Radio bih u istoj firmi	81,9	10,9	7,3
Imao bih za pretpostavljenog	58,7	31,2	10,1
Živeo bih u istom gradu	87,8	4,5	7,7
Živeo bih u istoj državi	87,0	6,9	6,1

Tabela 2: Distanciranje Srba od Hrvata (%)

Odnos	Da	Ne	Neutralno
Stupio bih u brak	24,4	62,0	13,6
Imao bih za prijatelja	52,0	35,7	12,3
Živeo bih u susedstvu	58,2	31,6	10,2
Radio bih u istoj firmi	64,5	26,1	9,4
Imao bih za pretpostavljenog	33,9	51,8	14,3
Živeo bih u istom gradu	64,0	26,9	9,1
Živeo bih u istoj državi	63,2	28,5	8,4

Tabela 3: Distanciranje Srba od Makedonaca (%)

Odnos	Da	Ne	Neutralno
Stupio bih u brak	45,8	37,8	16,5
Imao bih za prijatelja	78,6	9,3	12,1
Živeo bih u susedstvu	82,7	6,9	10,5
Radio bih u istoj firmi	80,9	7,7	11,4
Imao bih za pretpostavljenog	57,7	28,2	14,1
Živeo bih u istom gradu	85,0	5,7	9,3
Živeo bih u istoj državi	83,3	6,9	9,8

Tabela 4: Distanciranje Srba od Muslimana/Bošnjaka (%)

Odnos	Da	Ne	Neutralno
Stupio bih u brak	14,5	73,1	12,4
Imao bih za prijatelja	52,2	37,6	10,2
Živeo bih u susedstvu	57,3	33,3	9,3
Radio bih u istoj firmi	59,2	30,2	10,6
Imao bih za pretpostavljenog	35,5	52,7	11,8
Živeo bih u istom gradu	59,8	31,5	8,7
Živeo bih u istoj državi	61,7	29,2	9,2

Tabela 5: Distanciranje Srba od Grka (%)

Odnos	Da	Ne	Neutralno
Stupio bih u brak	50,8	32,3	16,9
Imao bih za prijatelja	82,7	8,4	8,8
Živeo bih u susedstvu	83,1	7,3	9,7
Radio bih u istoj firmi	83,0	6,1	10,9
Imao bih za pretpostavljenog	66,8	21,1	12,1
Živeo bih u istom gradu	84,6	6,5	8,9
Živeo bih u istoj državi	83,6	7,8	8,6

Tabela 6: Distanciranje Srba od Roma (%)

Odnos	Da	Ne	Neutralno
Stupio bih u brak	6,2	83,5	10,3
Imao bih za prijatelja	53,9	31,8	14,3
Živeo bih u susedstvu	52,2	33,9	13,9
Radio bih u istoj firmi	60,4	26,1	13,5
Imao bih za pretpostavljenog	26,9	62,4	10,7
Živeo bih u istom gradu	67,8	20,2	12,0
Živeo bih u istoj državi	68,8	19,2	12,1

Tabela 7: Distanciranje Srba od Bugara (%)

Odnos	Da	Ne	Neutralno
Stupio bih u brak	21,2	65,6	13,3
Imao bih za prijatelja	63,9	23,8	12,3
Živeo bih u susedstvu	62,4	23,3	14,3
Radio bih u istoj firmi	68,2	19,2	12,7
Imao bih za pretpostavljenog	35,2	48,8	16,0
Živeo bih u istom gradu	70,1	18,7	11,2
Živeo bih u istoj državi	67,8	19,7	12,6

Tabela 8: Distanciranje Srba od Albanaca (%)

Odnos	Da	Ne	Neutralno
Stupio bih u brak	6,2	85,1	8,7
Imao bih za prijatelja	41,4	49,6	9,0
Živeo bih u susedstvu	43,4	44,7	11,9
Radio bih u istoj firmi	52,9	36,9	10,2
Imao bih za pretpostavljenog	23,4	68,4	8,2
Živeo bih u istom gradu	56,3	35,8	7,9
Živeo bih u istoj državi	54,2	38,2	7,6

Tabela 9: Distanciranje Srba od Mađara (%)

Odnos	Da	Ne	Neutralno
Stupio bih u brak	29,6	52,1	18,3
Imao bih za prijatelja	62,6	21,8	15,6
Živeo bih u susedstvu	66,4	18,0	15,6
Radio bih u istoj firmi	68,4	15,6	16,0
Imao bih za pretpostavljenog	44,0	37,9	18,1
Živeo bih u istom gradu	72,9	14,2	12,9
Živeo bih u istoj državi	69,7	16,4	13,9

Tabela 10: Distanciranje Srba od Vlaha (%)

Odnos	Da	Ne	Neutralno
Stupio bih u brak	16,6	63,9	19,5
Imao bih za prijatelja	55,1	28,4	16,5
Živeo bih u susedstvu	60,2	24,6	15,2
Radio bih u istoj firmi	62,7	20,9	16,4
Imao bih za pretpostavljenog	35,4	48,1	16,5
Živeo bih u istom gradu	67,5	18,8	13,8
Živeo bih u istoj državi	66,4	18,5	15,1

Tabela 11: Distanciranje Srba od Rumuna (%)

Odnos	Da	Ne	Neutralno
Stupio bih u brak	16,3	66,3	17,5
Imao bih za prijatelja	56,1	26,2	17,6
Živeo bih u susedstvu	62,3	22,1	15,6
Radio bih u istoj firmi	67,2	19,7	13,1
Imao bih za pretpostavljenog	35,0	47,7	17,3
Živeo bih u istom gradu	69,2	16,7	14,2
Živeo bih u istoj državi	67,2	18,5	14,3

Tabela 12: Distanciranje Srba od Turaka (%)

Odnos	Da	Ne	Neutralno
Stupio bih u brak	10,7	78,2	11,1
Imao bih za prijatelja	51,2	34,4	14,3
Živeo bih u susedstvu	50,4	30,3	19,3
Radio bih u istoj firmi	59,8	25,0	15,2
Imao bih za pretpostavljenog	32,0	56,1	11,9
Živeo bih u istom gradu	61,7	25,4	12,9
Živeo bih u istoj državi	60,9	26,1	13,0

UDK 323.15(497.11)(=214.58)+
316.47(497.11)]

Dragan Todorović
Faculty of Philosophy
University of Niš

ROMAS ABOUT OTHER (Social Distance of the Romas from Southeast Serbia from Serbs, Bulgarians and Albanians)*

INTRODUCTION

The paper presents an analysis of some of the data obtained by the empirical research *Quality of the Inter-ethnic Relationships, the Awareness about the Regional Identity and the Possibilities of Cooperation and Integration at the Balkans* carried out in the summer of 2003 on the territory of Southeast Serbia. It represents a part of the three year (2002-2004) project *Cultural and Ethnic Relations at the Balkans - Possibilities of Regional and European Integration* of the Institute for Sociology of the Faculty of Philosophy in Niš. Within the sample of 600 examined, stratified with respect to gender, age and schooling, there were 109 members of Roma nationality questioned.

The social and ethnic distance towards the Roma has been a frequent topic of research in Serbia; this time we present mostly the results of the empirical research projects that dealt with the assumption that the greater the assumed social closeness is, the greater the social distance towards the Romas is. Yet, the opposite process inevitably imposed itself, that is, the formation of certain attitudes of the Roma national minority members towards members of other nations.¹ The same theme will also be dealt with in this paper by analyzing the answers of the examined Romas to the questions from the so-called Bogardus² and Luckert's scales³ that project a Roma view of others, that is, more precisely, of Serbs, Bulgarians and Albanians in Southeast Serbia.

---

* The Paper done within the project (1310), *Cultural and Ethnic Relations at the Balkans – Possibilities of Regional and European Integration* carried out at the Faculty of Philosophy, Nis, and financed by the Ministry for Science and Technology of the Republic of Serbia.

¹ See summary representation of the Romas' attitudes towards other peoples on the Bogardus exploration scale in the research project "The Religious Life of the Orthodox and Muslim Romas in Southwest and Southeast Serbia" carried out in the summer of 2001 as presented in the paper: Todorović, D., Milošević, L. and D. B. Đorđević (2002), "Social Distance of Romas of Southeastern and Southwestern Serbia towards Members of Other Nations and National Minorities", in: *Globalizacija, akulturacija i identiteti na Balkanu (Globalization, Acculturation and Identities at the Balkans)* (p. 267-273), Niš, Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta, Niš.

² Social distance scale in which 7 characteristic relations are stated, namely: 1. close kinship through marriage, 2. close friendship, 3. living in the neighbourhood, 4. employment in the same company, 5. acceptance as superior at job, 6. living in the same town, and 7. living in the same state. The examined should give "yes" or "no" answers and thus they should say if they are ready to accept each of the given relations with members of some groups.

SOCIAL DISTANCE TOWARDS SERBS, BULGARIANS AND
ALBANIANS

Social Distance towards Serbs

Table 1

ETHNIC DISTANCE TOWARDS SERBS
in %

<i>Relationship</i>	Yes	No	Neutral
Get married to	68,6	25,7	5,7
Have him/her as a friend	98,1	1,9	-
Live in his/her neighborhood	97,1	2,9	-
Work in the same company	97,1	2,9	-
Have him/her as a boss	89,3	5,8	4,9
Live in the same city	98,1	1,9	-
Live in the same state	98,0	2,0	-

Table 2

ETHNIC STEREOTYPES TOWARDS SERBS
in %

Modality	Completely agree	Agree	Indecisive	Disagree	Completely disagree
Industrious	14,3	69,5	12,4	1,9	1,9
Brave	22,9	61,0	13,3	2,9	-
Intelligent	15,1	67,0	13,2	3,8	0,9
Sensitive	18,9	54,7	18,9	4,7	2,8
Sincere	8,6	41,9	38,1	10,5	1,0
Honest	7,7	41,3	32,7	16,3	1,9
Cultured	11,4	68,6	15,2	4,8	-
Clean	13,3	71,4	11,4	2,9	1,0
Kind	13,3	56,2	24,8	5,7	-
Hospitable	21,0	62,9	10,5	4,8	1,0
Peaceful	10,5	53,3	29,5	6,7	-
Unselfish	9,5	48,6	30,5	11,4	-
Civilized	14,3	64,8	15,2	5,7	-
Like other nations	10,5	56,2	23,8	7,6	1,9
Proud	32,4	59,0	8,6	-	-

³ With every nation there would be a list of 15 attributes (industrious, brave, intelligent, sensitive, sincere, honest, cultured, clean, kind, hospitable, peaceful, unselfish, civilized, like other nations, proud). The examined are expected to encircle one of the five marks on the scale thus indicating to what extent the typical representatives of these nations have each of these 15 attributes clearly manifested.

More than 4/5 of the Romas think that the Serbs are industrious, courageous, intelligent, well mannered, clean, hospitable and proud. A somewhat smaller number of them (and yet over 2/3) ascribed to the Serbs that they are sensitive, kind, civilized and that they love other peoples. There is no complete agreement regarding other characteristics such as being candid, honest, peace-loving and unselfish but even the number of those who are unwilling to ascribe these things to the Serbs does not drop below half of the examined.

About the Serbs as the majority nation that is their most frequent neighbor in Southeast Serbia, the Romas have an exceptionally positive opinion. As many as 68,6% of the examined are even ready to get married with a neighbor of Serbian nationality which is the highest degree of social closeness. Also, the other values on the scale, except for acceptance of Serbs as superiors at job, are approximating hundred percent.

Social Distance towards Bulgarians

Table 3

ETHNIC DISTANCE TOWARDS BULGARIANS
in %

<i>Relationship</i>	Yes	No	Neutral
Get married to	32,7	51,9	15,4
Have him/her as a friend	76,7	12,6	10,7
Live in his/her neighborhood	79,6	13,6	6,8
Work in the same company	84,5	9,7	5,8
Have him/her as a boss	62,1	23,3	14,6
Live in the same city	87,3	7,8	4,9
Live in the same state	87,3	7,8	4,9

Only every third Roma would get married to a member of the Bulgarian national minority while less than two-thirds Romas would not accept any of their fellow citizens of Bulgarian nationality as their superior at work. Other forms of co-existence are also positively characterized and move around 80%.

Table 4

ETHNIC STEREOTYPES TOWARDS BULGARIANS
in %

Modality	Completely agree	Agree	Indecisive	Disagree	Completely disagree
Industrious	4,8	52,9	35,6	6,7	-
Brave	3,8	44,2	42,3	9,6	-
Intelligent	4,8	46,2	42,3	6,7	-
Sensitive	1,9	34,0	43,7	13,6	6,8
Sincere	1,9	31,1	48,5	16,5	1,9
Honest	1,0	27,5	44,1	26,5	1,0
Cultured	2,9	35,0	42,7	18,4	1,0
Clean	5,8	35,0	48,5	10,7	-

ROMAS ABOUT OTHER

Kind	3,9	33,3	46,1	13,7	2,9
Hospitable	5,8	36,9	44,7	8,7	3,9
Peaceful	2,9	38,8	41,7	15,5	1,0
Unselfish	3,9	26,2	54,4	14,6	1,0
Civilized	3,9	35,0	52,4	8,7	-
Like other nations	4,9	28,2	54,4	10,7	1,9
Proud	9,7	40,8	45,6	3,9	-

The Romas do not ascribe to the Bulgarians positive characteristics as they do to the Serbs; we have made such a conclusion on the basis of a high degree of indecision that ranges, in all the proposed solutions, from 42,3% to 54,4%. More than a half of positive answers are obtained when it comes to the characteristics such as “industrious”, “intelligent” and “proud” while the highest indecision is noticed with such traits as “unselfish”, “civilized” and “love other peoples”. Of all the characteristics that can be ascribed to a nation, the Romas most doubt Bulgarian honesty.

Social Distance towards Albanians

Table 5

*ETHNIC DISTANCE TOWARDS ALBANIANS
in %*

<i>Relationship</i>	Yes	No	Neutral
Get married to	16,5	66,0	17,5
Have him/her as a friend	51,0	36,5	12,5
Live in his/her neighborhood	60,6	32,7	6,7
Work in the same company	66,0	29,1	4,9
Have him/her as a boss	45,6	41,7	12,6
Live in the same city	66,0	29,1	4,9
Live in the same state	63,7	29,4	6,9

The highest degree of social distance and of the stereotypes about other peoples the Romas exhibited towards the Albanians which makes them no different from the Serbs regarding the answers given in some former research projects. As many as 66% of the examined would not get married to the national minority; only half of them would have them as friends while 45,6% would have them as superior in the factory. The percentage of those who would work together with them in a company or live in the neighborhood, town and state is about 60%.

Table 6

*ETHNIC STEREOTYPES TOWARDS ALBANIANS**in %*

Modality	Completely agree	Agree	Indecisive	Disagree	Completely disagree
Industrious	23,8	41,9	20,0	13,3	1,0
Brave	10,5	37,1	23,8	22,9	5,7
Intelligent	7,6	38,1	28,6	21,0	4,8
Sensitive	4,8	41,3	21,2	23,1	9,6
Sincere	9,6	30,8	33,7	19,2	6,7
Honest	13,6	42,7	25,2	11,7	6,8
Cultured	2,9	28,8	41,3	17,3	9,6
Clean	4,8	21,2	34,6	28,8	10,6
Kind	7,7	41,3	26,0	20,2	4,8
Hospitable	15,4	33,7	23,1	20,2	7,7
Peaceful	4,8	24,0	37,5	23,1	10,6
Unselfish	5,8	23,1	44,2	20,2	6,7
Civilized	4,8	23,1	42,3	21,2	8,7
Like other nations	3,8	17,3	45,2	20,2	13,5
Proud	26,9	30,8	23,1	18,3	1,0

More than a half of the examined recognize the fact that they are industrious, honest and proud while the other values do not exceed 50% (it is interesting that the lowest values are obtained when it comes to such traits as “clean,” “peace-loving”, “unselfish,” “civilized” and “love other peoples”).

* * *

An insight into the answers given by the examined Romas on the Bogardus scale enables us to conclude that the least social distance the Romas have towards the Serbs, that it is somewhat more expressed towards the members of the Bulgarian national minority and that it is convincingly largest towards the Albanians. As much as their openness towards their Serbian and Bulgarian neighbors is (not) surprising, so is evident their reserve towards the Albanian environment.

While as many as 68,6% of the examined accept marriage with the Serbs, as many of them, along with 17,5% of the neutral ones, refuse it if the partner would be an Albanian man or woman. The other values of the Bogardus scale range from about two-third majority on the part of positive answers.

Towards one form of social life, however, the Romas express continual reserve, namely, when it comes to the superior at job. In the case of the Serbs, it drops below 90%, hardly sixty percent of positive answers remain when the Bulgarians are at issue while negative answers exceed positive ones in the case of the Albanians. It is obvious that such answers are consequence of the traditional, “socialist” understanding of the place of the worker in the production process in state and social companies that has not yet undergone any change under the influence of the transition. After the inevitable process of privatization of the ownership when the working culture of the employed will change, a

different view of one's own role as well as those of other actors in the production process will be formed.

As for Serbs, Bulgarians and Albanians, the Romas have exhibited absolute agreement about only two of their traits, namely that they are "industrious" and "proud." The Serbs fared best: 15 characteristics offered as options on the Luckert scale are ascribed to this nation always with more than a half of positive answers. As for their being "sensitive," "kind", "love other peoples" and "civilized", there is somewhat less agreement comparing to the former character traits while the greatest hesitancy is shown when it comes to honesty, sincerity, love of peace and unselfishness of Serbian nation.

With surety the Romas would, when it comes to the Bulgarians, in addition to the already listed traits, add that they are also "brave" and "intelligent." Yet, regarding the subsequent traits, resoluteness is suppressed by uncertainty in ascribing some concrete features to the Bulgarian people that ranges between 42,3% and 54,4%. It is exceptionally expressed in judging whether the Bulgarian people are "unselfish", "civilized" and that they "love other peoples". We also register disagreement that is almost as high in percentage as agreement about "honesty" as the Bulgarian characteristics.

One character trait is especially ascribed to the Albanian people that the Romas least put their trust in. While in the case of Serbs, the Romas are in two minds about judging them as honest while in the case of Bulgarians they openly express the doubt that they are gifted with such a character trait, the Roma people, to an important percentage, agree that the Albanians are "honest." As for all other positive traits, the positive answers ("I completely agree" and "I agree") do not exceed the sum of indecisive and negative answers. The Romas would say, to a slightly higher percentage, that the Albanian people are "brave," "intelligent," "kind" and "hospitable" but, on the other hand, they would also refuse to accept the assertion that they are clean, peace-loving, unselfish, civilized and that they love other peoples. These traits are not ascribed to the Serbian and Bulgarian peoples, either.

FREQUENCY OF ROMAS' DISTANCE

For the sake of further analysis, the overall distance measure is intersected with the invariable factors (gender, age, schooling, profession, habitation, marriage status, religious and confessional identification). The overall distance measure is achieved by giving one point to each refusal of some relationship while acceptance was marked with zero (that is, distance is measured instead of closeness). The overall result ranged from 0 (meaning no distance without implying complete acceptance since the examined could also give "neutral" answers and this is something that should be kept in mind in doing the analysis) to 7 (since there are 7 relationships tested) which marks complete distance. All the examined are divided, with respect to the distance scale results, into 4 groups, namely:

- no distance and "neutral" (0 points)
- small distance (1-2 points)
- moderate distance (3-5 points)
- large distance (6-7)⁴

---

⁴ See Kuzmanović, B. (1994), *Socijalna distanca prema pojedinim nacijama (etnička distanca) (Social Distance Towards Particular Nations (Ethnic Distance))*, in: M. Lazić i saradnici, *Razaranje društva* 118

Table 7

FREQUENCY OF ROMAS' DISTANCE

in %

<i>Social Distance</i>	Serbs	Bulgarians	Albanians
No distance and "neutral"	67,0	38,5	26,6
Small distance	26,6	41,3	32,1
Moderate distance	-	9,2	10,1
Large distance	1,8	5,5	25,7
No answer	4,6	5,5	5,5
TOTAL	100,0	100,0	100,0

Frequency of Romas' Distance towards Serbs

Only slightly more than the fourth of the Romas in our research manifest negative distance towards Serbs and this even being the smallest one.

Among those who manifested it, in one of the three varieties, the number of women is more prominent (43,4%) than that of men (16,1%). The examined are between 50 and 59 years of age (40%) (it is the least present among those who are older than 60 /21,1%/ and in the age group of 40-49 years /24,1%/). The negative distance declines with the increase of schooling (no schooling /35%/, three-year school /22,2%/, high and university/no such schooling at all, though more than 20% of high school students did not want to give any answer /). The most prominent distance is among housewives (48,4%) while the least is among workers (22,2%). It is higher in the town (31,1%) than in the village (21,4%). It is exhibited by 27,7% of the married women and men who were otherwise the most numerous in the sample (76,1%). It declines with the increase of religiosity (non-religious /35,3%/, indifferent to religion /34,7%/, religious /23,1%/). It is most expressed by the members of the Protestant religious communities (36,7%) and those who do not accept confessional identification (27,8% – 22,2% small and 5,6% high). It is less present among the followers of Islam (23,1%) and the least by the Orthodox (9,1%, though as many as 18,2% Orthodox Romas did not want to give any answer).

Frequency of Romas' Distance towards Bulgarians

More than half of the questioned Romas exert a negative distance towards Bulgarians, small, moderate or high. Taken as a whole, in percentage, this distance is twice as large as the one expressed towards Serbs though it is still within the category of the "small distance."

Even in the case of a negative distance towards members of the Bulgarian national minority the Roma women are ahead (67,9%) of Roma men (44,6%). The distance is the least in the age group between 40 and 49 years (41,3% though including 17,2% of those who avoided giving an answer) while it is the largest between 19 and 29 (68%). It declines with the increase of the achieved education and it is once again recorded among housewives (77,4%) (though it is not smaller among workers – 48,1%). This time it is more present in the rural (71,4%) than in the urban population (54,5%). It is present among more

than a half of the questioned married people, single and widowed ones. Again, it is least liable to occur among religious people (49,3%) comparing to those indifferent to religion (60,8%) and non-religious ones (70,6%). It is expressed by 61,2% of confessionally indecisive people, every other Muslim (56,4%) and Protestant (53,4%) while it is far less expressed by Orthodox (36,4% though again there were even 27,3% of those who avoided giving an answer to the question).

Frequency of Romas' Distance towards Albanians

We have stated that the negative distance that the Romas manifest towards their "neighbors" of different nationality is by far the largest towards Albanians. It is worrying that a fourth of them do not express it but yet it is far more worrying that there is another fourth of those who expressed to the utmost degree as a "large one." Due to such results, we shall schematically present the frequencies of intersection of the negative distance with some independent variables.

Table 8

FREQUENCY OF DISTANCE TOWARDS ALBANIANS (Distribution with Respect to Gender in %)

<i>Gender</i>	Small	Moderate	Large	Examined total
Male	21,4	12,5	23,2	56
Female	43,4	7,5	28,3	53

There are clearly more Roma women (79,2%) than Roma men (57,1%) who manifest a negative distance towards Albanians. Yet, the intensity of the manifested distance is stronger among Romas: there is approximately twice of those whose distance is moderate or large than those whose distance is small. With Roma women a small distance is prevailing.

Table 9

FREQUENCY OF DISTANCE TOWARDS ALBANIANS (Distribution with Respect to Age Group in %)

<i>Age Group</i>	Small	Moderate	Large	Examined total
19 – 29	28,0	8,0	24,0	25
30 – 39	46,2	3,8	26,9	26
40 – 49	34,5	6,9	17,2	29
50 – 59	20,0	20,0	30,0	10
over 60	21,1	21,1	36,8	19

In the overall score, the negative distance is the smallest with age groups 19-29 (60%) and 40-49 (58,6%) while it is the largest with the oldest population (79%). It is exactly the last two age categories of population, that is, the population older than 50 years of age, that express an otherwise high negative distance as moderate and large. There are

even twice as many of them comparing to those who express a small distance. Young Romas between 30 and 39 years of age should not be neglected, either; almost a half of them exert a small negative distance while more than a quarter of them express the highest intensity one.

Table 10

*FREQUENCY OF DISTANCE TOWARDS ALBANIANS
(Distribution with Respect to Schooling in %)*

<i>Schooling</i>	Small	Moderate	Large	Examined total
No schooling	20,0	15,0	50,0	20
Incomplete Elementary School	37,5	12,5	16,7	24
Elementary School	41,2	8,8	23,5	34
Three Years of Professional School	-	11,1	55,6	9
Completed Secondary School	41,2	-	5,9	17
High and University Education	20,0	20,0	-	5

A negative distance towards members of the Albanian national minority is also expressed by uneducated and educated alike. Since the acquisition of the institutionally acknowledged education has never been an imperative for the Romas, the most worrying are high values of the negative distance among common, uneducated and poorly educated Roma people, namely 85% among those with no education, 66,7% of those with incomplete elementary school and 73,5% with elementary school. Not even among those with completed secondary, high or university education does the negative distance drop below 2/5 though they are present, in percentage, much less in the total sample.

Table 11

*FREQUENCY OF DISTANCE TOWARDS ALBANIANS
(Distribution with Respect to Profession in %)*

<i>Profession</i>	Small	Moderate	Large	Examined total
Worker	33,3	7,4	18,5	27
Unemployed	26,3	5,3	31,6	19
Housewife	41,9	12,9	35,5	31

We have singled out three professions that the examined in our sample are mostly engaged in and that are otherwise most spread in Roma population. While it is among workers and unemployed workers about 3/5 (though it is of stronger intensity among unemployed) only 10% of Roma housewives do not manifest it towards Albanians.

Table 12

*FREQUENCY OF DISTANCE AMONG ALBANIANS
(Distribution with Respect to Habitation in %)*

<i>Habitation</i>	Small	Moderate	Large	Examined total
Village	64,3	-	-	14
City	27,8	11,1	30,0	90

A negative attitude towards Albanians is present only to a small percentage within the total score, less in the village than in the city. But, on the other hand, the urban Romas are much more characterized by a large and moderate distance while among the rural people it is located in the category of a small negative distance.

Table 13

*FREQUENCY OF DISTANCE TOWARDS ALBANIANS
(Distribution with Respect to the Marriage Status in %)*

<i>Marriage Status</i>	Small	Moderate	Large	Examined total
Married	30,1	12,0	24,1	83
Single	41,7	-	16,7	12
Widow/widower	25,0	8,3	50,0	12

Though they are not significantly present in the total score, the information is still alarming that there are 83,3% of widows/widowers who have a negative attitude towards Albanians while it is of noticeable intensity in every other one. Not even the married ones are lagging behind them (66,2%) though their distance is of lower order.

Table 14

*FREQUENCY OF DISTANCE TOWARDS ALBANIANS
(Distribution with Respect to Religion in %)*

<i>Attitude to Religion</i>	Small	Moderate	Large	Examined total
Religious	33,8	3,1	32,3	65
Indifferent to Religion	21,7	26,1	17,4	23
Not Religious	41,2	11,8	11,8	17

Though there are no drastically prominent differences in percentage, the case of a negative attitude towards Albanians takes a new turn when it comes to the religious identification of the questioned Romas, namely, the least tolerant are religious Romas (69,2%) while the most tolerant are non-religious ones (64,8%). The religious ones almost without exception fall into the category of a large negative distance comparing to those indifferent to religion and non -religious ones.

Table 15

*FREQUENCY OF DISTANCE TOWARDS ALBANIANS
(Distribution with Respect to Confessional Affiliation in %)*

<i>Confessional Affiliation</i>	Small	Moderate	Large	Examined total
Orthodox	27,3	9,1	18,2	11
Muslim	33,3	12,8	17,9	39
Protestant	20,0	6,7	60,0	30
I don't want to declare myself	44,4	5,6	-	18

At all the modalities on the confessional affiliation scale the Romas' negative distance towards Albanians exceeds 50%. While it is relatively uniform among Orthodox and Muslims, it shows that Protestants and those who do not want to declare themselves as members of any confessions are quite prominent. In the former case, the situation is almost alarming, namely 86,7% of Protestant Romas do not want any contact with the Albanian national minority while with 2/3 of those who declared their confession within that percentage threaten to turn into open enemies. A group of the examined that refuse confessional identification is an example of the lowest extent of the negative distance.

* * *

It has been shown that the Roma women are more susceptible to the social distance than the Roma men, least towards Serbs (43,4%) and most towards Albanians (79,2%).

The most tolerant turned out to be the examined in the category of 40 to 49 years of age. They have manifested the smallest distance towards the majority Serbian and minority Bulgarian and Albanian population. The contradictory data, however, are obtained for the youngest and the oldest Roma population. While the youngest clearly show resistance towards Bulgarian that is lacking when it comes to Albanians, the oldest are openly more in favor of Serbs but not of Albanians.

When we speak about the smallest (in the case of Serbs) and the largest negative distance (in the case of Albanians), we can see that it is always most present among the uneducated and poorly educated Roma population (with no schooling, with incomplete or complete elementary school). They are dominant in the sample of our research as much as in real, everyday life since for centuries the Romas have not been given any genuine help in the acquisition of the institutional education.

Roma housewives are most liable to the negative influence of the stereotypes. They are followed by unemployed workers while the stereotypes are least effective among employed working population. Such a result could have been expected regarding the registered negative distance among women and uneducated and insufficiently educated population. The Roma woman, most often without any single day of work and permanently preoccupied with child rearing and household chores, has always remained on the margin of social developments and under devastating influence of the traditional views of the immediate surroundings.

The Roma urban population has a larger negative distance towards Serbs and Albanians while it is larger towards Bulgarians in the rural population.

The greatest number of the questioned Romas are married (83 of 109 of the examined). The distance, when there is one, is the least towards Serbs followed by Bulgarians and Albanians (a manifested negative distance towards members of other nations and minorities is, in percentage, concentrated in the category of "a small distance"). The most unfavorable data are only in the case of the distance towards Albanians as manifested by widows and widowers: though they make up only ten percent in the sample, half of those who show it describe it as prominent.

Religious persons are more tolerant than those indifferent to religion and non-religious ones as shown by the data about the distance with respect to confessional adherence. Such an expected result, however, is missing in the case of the negative distance towards Romas. The religious persons share the same attitudes as those of non-religious nature or are even more prominent in their negative attitudes towards the national "otherness": about 2/3 of the religious persons show a distance; in half of them it is small while in the other half it is prominent.

Three kinds of conclusions impose themselves while considering the confessional identification of the examined Romas. The Orthodox Romas have the smallest distance but this result is as a rule clouded up by a high percentage of those among the Orthodox believers who have avoided giving concrete answers (18,2% towards Serbs and 27,3% towards Bulgarians, that is, Albanians) so that we do not know what group they would have belonged to if they had given the required answers. Not to accept confessional adherence is a legitimate answer on the scale used to examine religious affiliation. It is exactly this category of the examined Romas (they make up slightly less than 20% in the overall sample) that gave contradictory answers; while, on one hand, they are ahead of those distancing from Serbian and Bulgarians, they are, on the other hand, together with the Orthodox believers, an example of a peace-loving attitude towards Albanians. It is somewhat strange to notice a negative distance among the Romas of Protestant affiliation. They are at the very top regarding their negative attitudes towards their surrounding peoples; at the same time, while in the case of Serbs and Bulgarians, their attitudes are within the limit of a small distance, in the case of the Albanian nation, their attitudes take on the characteristics of an open hostility: as many as 86,7% Protestant Romas manifest a distance; of them all, 60% Romas describe it as large.

INSTEAD OF CONCLUSION

The problems of the Balkans depend to a large extent on the historical development. That is why the contemporary political and economic moment of the Balkans is so firmly determined by it. In addition, being what it is, it represents a new challenge to the Balkan traditional spirit of small and permanently jeopardized peoples. The centuries-old attempts directed to integration and state-forming organization have not changed what remained constant, namely, the feeling of jeopardy shared by the small peoples as well as by common man. Are jeopardy and antagonism, lack of tolerance and sufferings really a Balkan doom?

The nineties of the previous centuries gave rise, at the Balkans, to a high degree of intolerance as well as tragic conflicts among members of different nations, especially on the territory of former SFRY. Without any special wish to penetrate more deeply the social and economic causes of the conflict, in the eyes of the common citizens they were simplified and reduced to religious animosity. This was largely encouraged by the widely-spread

“Balkan” identification of religious and national adherence and (ab)use of religion by the militant political and religious leaders. The leaders have skillfully used the mobilizing role of religion and that is how they succeeded in giving legitimacy to the actions they undertook. Even after the passions calmed down, very little was done by the warring parties to expose the difference between the genuine religious tradition and the use of religion for the sake of justifying violence.

In the era of globalization, it is of crucial importance for the national communities at the Balkans to develop cooperation. This goal makes it important to identify the differences; yet, it is even more indispensable to identify the common values and similarities as well as the common interests in the sphere of security and peace, culture and economic development.

Unlike many European states, Serbia is economically underdeveloped but it is a nationally, culturally and religiously diversified country. It shares the fate of the controversial Balkan space in which - not rarely and without any true reason - these differences are punctuated and experienced as barriers on the path of general prosperity. On the other hand, the transition wave that has spread throughout most of the Balkan societies has imposed entirely specific dynamics of development and changes in the national and global framework. A multicultural Serbian society, after decades of stumbling upon so many barriers, is in the process of critical re-questioning itself and its adjustment to the spirit of the times, namely, the idea of pluralism, civil democracy, human rights and tolerance. These ideas are yet to take roots here.

Thus tolerance, that is, acceptance and respect for differences becomes a fundamental need of individuals, ethnic groups and the whole social community.⁵ The disturbed interpersonal and inter-national relations in Serbia were mainly fostered by the already-mentioned unfortunate happenings in the last decade of the previous century as well as the opening-up of the new points of conflicts (Kosovo and Metohija). But, this is not all. The lack of a better grounded democratic tradition, along with deeply-rooted patriotism, authoritarianism, exclusiveness and populism, have given rise to the fact that the so far prevailing dominant patterns of behavior on the political scene (such as party single-mindedness, condemnation of differences in opinion, instrumentalization of differences, inability to overcome differences through dialogue), accompanied with uncritical publicity in mass media, have been easily transferred to people *en masse*. That is why, in addition to the lack of information, the old stereotypes have been publicly or interpersonally encouraged just as the new stereotypes and prejudices about members of other nations and ethnic communities have been promoted. Such a (non)cultural pattern has been supported and implanted by primary socialization in the family and extended socialization in the educational institutions.

Regarding all this, a very conspicuous example is that of the Roma position in Serbian society. Though the last year's *Act on the Protection of Rights and Freedoms of*

⁵ In the survey “Religious, Cultural and Civil Tolerance” carried out in September, 2002, by the Center for Media and Communication of the Institute for Political Studies and the Yugoslav Society for Religious Freedoms, Belgrade, on the random sample of 1004 examined (741 in Serbia and 263 in Montenegro), to the question “Are there in Serbia/Montenegro good and tolerant interpersonal and social relations?”, a negative answer was given by 67% of the examined in Serbia and 55% of the examined in Montenegro. More about it in Popović, N. A. (2001), *Da li smo tolerantni (Anketno istraživanje o pitanjima i problemima tolerancije u Srbiji i Crnoj Gori)? (Are We Tolerant? A Survey of The Issues and Problems of Tolerance in Serbia and Montenegro)*, Belgrade, Jugoslovensko udruženje za verske slobode.

National Minorities represented the first instance of a state act acknowledging the status of the national minority, though for the first time the interest of the general public in the real state in which the minorities find themselves became evident to everyone, there are still so many things to be done in order to improve the legal-political position, social and economic and cultural position of this nation. In addition to poverty and lack of education, the main “arbiter” of the Roma's social status are prejudice and stereotypes of the environment in which they live. Both the members of the majority as well as those of other minority nations regard them as lazy and dirty, liable to frauds, alcoholism and violence. Under the above-mentioned pressure of their surroundings, and partly because of their specific mentality, they are most often dwellers of isolated, closed and non-hygienic settlements. They are, in fact, *a culturally closed* nation, with a specific historical fate and a rich cultural treasury based upon oral tradition, folk legacy, myths and legends.

On the basis of examining the Roma answers on the Bogardus and Luckert's scales, it is difficult to conclude if their attitudes are a result of the culturally implanted views or just impressions created by personal contacts. It is known that tolerance is primarily an individual attitude towards someone different but it is also the attitude that is to be adopted through the process of upbringing and education, that is, socialization process. It is upon the society to find, with respect to its own potentials, adequate means for cherishing a tolerant attitude among the members of different national communities and ethnic groups.

References

1. Фотев, Г. (1997), “Други” етнос и конституисање етничке толеранције (The “Other” Ethnos and Constitution of Ethnic Tolerance), *Градина*, XXXII (12): 202-213.
2. Канев, К. (1997), Динамика међуетничких тензија у Бугарској и на Балкану (Dynamics of Interethnic Tensions in Bulgaria and at the Balkans”), *Градина*, XXXII (12): 171-201.
3. Kuzmanović, B. (1994), *Socijalna distanca prema pojedinim nacijama (etnička distanca) (Social Distance Towards Particular Nations /Ethnic Distance/)*, in: M. Lazić i saradnici, *Razaranje društva (Jugoslovensko društvo u krizi 90-ih) (Destruction of the Society) (Yugoslav Society in the Crisis of the Nineties)*, Belgrade, Filip Višnjić.
4. Milošević, L. and D. Todorović (2002a), Ethnic Autostereotypes and Heterostereotypes and Ethnic Distance at the Balkans, in: *Globalizacija, akulturacija i identiteti na Balkanu (Globalization, Acculturation and Identities at the Balkans)* (p. 79-90), Niš, Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta, Niš.
5. Popović, N. A. (2001), *Da li smo tolerantni (Anketno istraživanje o pitanjima i problemima tolerancije u Srbiji i Crnoj Gori)? (Are We Tolerant? A Survey of Issues and Problems of Tolerance in Serbia and Montenegro)*, Belgrade, Jugoslovensko udruženje za verske slobode.
6. Sekelj, L. (2000), Etnička distanca, ksenofobija i etnonacionalistička manipulacija (Ethnic Distance, Xenophobia and Ethno-national Manipulation), *Sociologija*, XLII, 1.
7. Todorović, D., Milošević, L. and D. B. Đorđević (2002), Social Distance of Romas of Southeastern and Southwestern Serbia towards Members of other Nations and National Minorities, in: *Globalizacija, akulturacija i identiteti na Balkanu (Globalization, Acculturation and Identities at the Balkans)* (p. 267-273), Niš, Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta, Niš.
8. Валитова, Р. Р. (1998), Толерантност: мана или врлина? (Tolerance: A Drawback or a Virtue?), *Градина*, XXXIII (10-11): 59-63.

UDK 323.15(497.11-12)(=214.58)

Dragoljub B. Đorđević
Mechanical Engineering Faculty
University of Nis

THE ROMA FROM THE SOUTHEASTERN SERBIA AND “THE OTHERS”*

*“We – ‘the whites’ – know what we think, but
Those – ‘sooty’ – boys, what do they think of us?”*

INTRODUCTION

Today, at the crossing of centuries, for many reasons among which are not only scientific ones, interest for sociological study of the Roma has increased. This is why Romology, as a synthetic discipline about Roma, has been developing and spreading fast, embracing many areas: from studying social poverty, through the analysis of Romani intellectuals, to the research of religion and customs. It is thus reasonable to expect the directing of attention towards having a detailed and valid picture of social distance towards the Roma. As it has been noticed before, that picture represents a precise indicator of the general spread of nationalism and chauvinism, xenophobia and racism among populations (Đorđević, 2002b:257). The so-called Romology School of Niš was mostly occupied by this task, especially while undertaking a series of empirical research projects and working on standardization of a number of methodological tools (Đorđević, 2001, 2002, 2002a, 2002b, 2003a; Đurović, 2003; Milošević and Todorović, 2002, Milošević and Stojić-Atanasov, 2003). On the other hand, it is very surprising that, although Sociology of Roma is progressing, there has been almost no research done about social distance of the Roma towards non-Roma. Apart from the article *Social Distance of Roma of Southeastern and Southwestern Serbia towards Members of Other Nations and National Minorities* (Todorović, Milošević, Đorđević, 2002), written again by members of the above mentioned school, we could hardly find another bibliographical unit with the same topic in the domestic literature.

We would like to say that Serbs, Macedonians, Albanians, Bulgarians... have always been asked about their opinion of Roma, while the reverse was very rare. Well, the time came for the things to change, following the formulation of the motto: “*We – ‘the whites’ – know what we think, but those – ‘sooty’ – boys, what do they think of us?*” Since at least among Serbs there are positive stereotypes about Roma’s opinion of them. We will first present religious-confessional and religious panorama of the Roma from the Southeastern Serbia (further in the text SES), since it is considered to be significant background determinant of attitudes towards “the others” and “different”. After that we will analyze their willingness practice religious rituals with non-Roma and accept blood from

---

* The Paper done within the project (1310), *Cultural and Ethnic Relations at the Balkans – Possibilities of Regional and European Integration* carried out at the Faculty of Philosophy, Nis, and financed by the Ministry for Science and Technology of the Republic of Serbia.

them, as well as the issues of burial of Roma and general attitude towards non-Romani population.

Background for this will represent results from empirical research *Quality of Interethnic Relations, Consciousness about Regional Identity and Possibilities of Cooperation and Integration in the Balkans*, undertaken in 2003 in SES, under my management and as a part of the project "Cultural and Ethnic Relationships in the Balkans – Possibilities of Regional and European Integration" (Faculty of Philosophy in Niš, 2002-2004). There were 600 respondents in the sample, which was also formed in respect to national affiliation (Serbs, Roma, Bulgarians, and Albanians), whereas there were 108 Roma, that is 109¹, distributed in the following places: Niš and Merošina, Prokuplje and Žitorađa, Leskovac and Bojnik, Preševo and Bujanovac (see Table 1). In very comprehensive questionnaire (82 questions), only Roma answered 78-82 battery of questions, the one here interpreted, while they did not answer 68-77 group of questions. Roma have been interviewed by highly qualified interviewers, among which there were Roma too.

Having in mind until now undertaken research projects, that we by chance partially or totally coordinated, we have very nice opportunity to reveal results, compare data and state valid conclusions.

Table 1

DISTRIBUTION OF ROMA BY PLACE OF RESIDENCE

COUNTY-MUNICIPALITY	N Roma
<i>County of Niš (in total)</i>	34
Niš	30
Merošina	4
<i>County of Toplica</i>	20
Prokuplje	10
Žitorađa	10
<i>County of Jablanica</i>	42
Leskovac	32
Bojnik	10
<i>County of Pčinja</i>	12
Preševo	6
Bujanovac	6
TOTAL	108

INTERPRETATION OF RESULTS

1. Denomination of the Roma

Traditionally, the Roma from this area belong to Christian (since Stevan Nemanja – XII century) and Islamic religious culture. In Serbia in general and in SES in particular

¹ One of the interviewers unilaterally decided to add one more Romani respondent.

Christian Orthodox Roma and Muslim Sunni Roma make majority. The former have primacy in past and present, although there were reversals during certain periods in history and migration movements. Namely, as we explained in the recent article (Đorđević, 2003a:93-94), the first immigrants belonged to Coptic Church, a confession close to East Christianity; these immigrants then traversed to Christian Orthodoxy and painlessly fitted into the new community. Not before XV century, the second, much more numerous wave of Roma plashed Serbia. These Roma accompanied Ottomans – Turkish invaders, who ruled over Serbian lands for five centuries, until XIX century – and as members of Islam had some small but still privileges. In those times even Christian Orthodox Serbs converted to Islam. After the Ottomans had left, the natural process took place – forcefully or not, Muslim Romani population returned to Christian Orthodoxy or it was converted to it – East Christian Roma gained numerical victory.

Again referring to the above mentioned article (2003a:94), we emphasize that “this historical destiny is so deeply cut into the sub consciousness of the populations, especially in SES and other regions, that even today Roma, not only by surrounding people (Serbs, Bulgarians, Macedonians and Albanians) but also by themselves are divided into two groups: 1) *Gadžikano Roma* /Christian Orthodox, domicile, aboriginal; Serbian Gypsies, that is for those nobody knows when they arrived or they arrived long time ago/; and 2) *Korane – Xoraxano Roma* (Turkish, Muslim, Koran Gypsies, for whom people remember when they came to Serbia”.

Academics warn that in SES, thanks to breach of *Christian-Protestants*, this Romani twofold religious-confessional scheme – Christian Orthodox and Muslim Sunni – is being violated and transformed to threefold one. What lies behind this phenomenon?

Table 2

CONFESSONAL AFFILIATION OF ROMA

“What is your confessional affiliation?”

MODALITY	N	%
Serbian Orthodoxy	11	10,1
Muslim (member of Islam)	39	35,8
Protestant	29	26,6
Roman Catholic	1	0,9
Something else, what?	1	0,9
I do not recognize any confessional affiliation	4	3,7
I do not know what is my confessional affiliation	6	5,5
I do not want to say	18	16,5
TOTAL	109	100,0

N of tabulated = 109

No answer = 0

This year’s research project supports the hint of *protestantization of Southern Roma*: what would be the other way of interpreting the data that witness that Roma Protestants are the second largest group in SES, which 26.6 % confirm – right after Muslim Roma but before Christian Orthodox Roma. Although the data are exclusive, since this trend is noted for the first time in the short history of studying religious culture of Roma,

they are not so unexpected for members of Romology School of Niš, unlike other sociologists of religion.

Protestantization of Roma takes place in the whole of Serbia, but not in the same extent and intensity as it is the case in SES to be statistically relevant; for example among population of the Republic of Serbia without Kosovo and Metohija (Table 2a) or Bujanovac and Preševo, region with majority Muslim population (Table 2b); *protestantization of Roma is immediate future*. Until then Christian Orthodoxy will still prevail among total Romani population, whereas Muslim Roma will prevail in traditionally Islamic regions.

Table 2a (Đorđević and others, Research Project 1999)²

CONFESSONAL AFFILIATION OF ROMA IN SERBIA WITHOUT KOSOVO
 "What is your confessional affiliation?"

MODALITY	N	%
Serbian Orthodoxy	437	66,2
Muslim (member of Islam)	102	15,5
Something else/I do not recognize any confessional affiliation/I do not want to say	63	9,6
I do not know what is my confessional affiliation	58	8,8
TOTAL	660	100,0

Table 2b (Đorđević and others, Research Project 2001 I)³

CONFESSONAL AFFILIATION OF ROMA IN THE "PREŠEVO VALLEY"
 "What is your confessional affiliation?"

MODALITY	N	%
Serbian Orthodoxy	9	6,1
Muslim (member of Islam)	100	68,0
Something else	18	12,2
I do not recognize any confessional affiliation	8	5,4
I do not know what is my confessional affiliation	9	6,1
I do not want to say	3	2,0
TOTAL	147	100,0

There is no more *urgent* job for sociologists of religion than to study protestantization of Roma, since the phenomenon is current and "alive", still taking place and boiling, it should be encircled before it stops, "dies out" and "stones", becomes

² Research project SOCIOCULTURAL ADAPTATION OF THE ROMANIES IN SERBIA IN THE TRANSITION PROCESSES – INTEGRATION, ASSIMILATION OR SEGREGATION? (1998-2000) supported by Research Support Scheme (Prague). Members of the research team were Dragoljub B. Đorđević – coordinator, Dragana R. Mašović and Bogdan Đurović, researchers.

³ Research Project THE ROMANIES BETWEEN THE SERBS AND ALBANIANS IN BUJANOVAC AND PREŠEVO (Political and Cultural Causes of Conflict) (2001), supported by Program on Global Security and Cooperation Social Science Research Council (Washington). Members of the research team were Dragoljub B. Đorđević – coordinator, Jovan Živković and Vladimir Jovanović, researchers.

institutionalized and part of the routine. There is no more *appreciative* job for sociologists of religion than researching protestantization of Roma since the phenomenon is so complex, far reaching and determining that involves in itself everything that Sociology of religion should investigate. They should start with solving the riddle: “*What is protestantization of Roma – evangelization, conversion or pure proselytism?*” Or maybe a little bit from everything.⁴

2. Religiosity of the Roma

A couple of months ago a fruitful methodological discussion decisively recommended study of *religiosity of Roma* (Đorđević and Todorović, 2003). The problem was that some ethnologists and sociologists recklessly and often mixing them used a couple of terms: “religion of Roma” and “religiosity of Roma”. In the same time ethno-linguists objected to sociologists’ usage of methodology for research of Romany religiosity. Standing point is now clear: it is difficult, if not even inadmissible, to talk about some genuine religion of Roma, whereas it is justifiable to use notion “religion” only when we have in mind Romani belonging to a specific religion and confession. Sociologists easily dismissed the second objection, since if it is allowed to talk about religiosity of Roma, as members of a specific religion, then there is no reason not to use the same approach in the research, the one which is being used during empirical research of religiosity of Serbs, Bulgarians, Albanians...

A number of our researches of religiosity of population in general, and Romani in particular – which was a flywheel and the object of methodological discussion – confirmed that this time we should measure religiosity of Roma by using personal religious identification (Table 3). It is clear that the scale does not state the quality of non/religiosity; nevertheless, the instrument has been checked a number of times and it gives very precise information of the spread of the phenomenon among population.

Table 3

RELIGIOSITY OF ROMA “What is your relation towards religion? Are you personally:”

MODALITY	N	%
Religious	65	60,7
Indifferent towards religion	23	21,5
Not religious	17	15,9
Atheist	2	1,9
TOTAL	107	100,0

N tabulated = 109

No answer = 2

Personally 60.7% of Roma declared as religious. This was expected and it complies with already observed results. As it says in the Table 3a, Romani religiosity varies from 50 to 80 %. An average for five researches, undertaken in five years time (1999-2003), on different samples and territories, is 64% and if for the purposes of this analysis

⁴ We have tried to answer the question in the followings articles too: Đorđević, 2003, 2003b, 2003g; Đorđević and Todorović, 2003; Todorović, 2002.

we remove the data which stands out (81.6%), then the average is 59.7%. The average for SES is 65%. *It would be necessary to make correlation between confessional and personal religious identification and analyze influence of Protestant and Islamic background in respect to Christian Orthodoxy.*

Whatever the case is, and whatever the essence of the confession is, *Roma constantly show strong religiosity*, which is not a characteristic that majority peoples in surrounding – Serbs, Albanians, and Bulgarians – have.

Table 3a

RELIGIOSITY OF ROMA
 “What is your relation towards religion? Are you personally:”

RESEARCH	Modality: RELIGIOUS	
	N	%
Socio-cultural adaptation of the Romanies in Serbia in the transition processes – integration, assimilation or segregation? (1999)	440	66,7
Religious life of Orthodox and Muslim Romanies in western-southeast Serbia (2001) ⁵	259	52,9
The Romanies between the Serbs and Albanians in Bujanovac and Preševo (Political and cultural causes of conflicts) (2001)	86	58,5
Social consciousness, human rights, and activism of citizens in south and east Serbia (2002) ⁶	71	81,6

3. The Roma and performing of religious ceremonies with non-Roma

We have analyzed the attitude of non-Roma towards Roma as believers many times. Since Roma from this area are *minority in two senses – ethnically and religiously* – it seems that the main principle of that attitude is to be found in readiness to practice rituals together. That readiness, as well as the general acceptance of Roma as “good” believers, is not equally spread among surrounding peoples. For example, Hungarians are in respect to that more tolerant than Serbs are, while Serbs are more tolerant than Muslims/Bosniaks (Đorđević, 2003).

We are now making a step forward and asking Roma if they apt for conducting religious rituals with non-Roma, having in mind that this readiness represent an extreme characteristic of majorities (Table 4).

⁵ Research project RELIGIOUS LIFE OF ORTHODOX AND MUSLIM ROMANIES IN WESTERN-SOUTHEAST SERBIA (2000-2002), funded by Research Support Scheme (Prague). Dragoljub B. Đorđević was a coordinator and research team consisted of Jovan Živković, Dragan Todorović and Vladimir Jovanović.

⁶ Research project SOCIAL CONSCIOUSNESS, HUMAN RIGHTS AND ACTIVISM OF CITIZENS IN SOUTH AND EAST SERBIA (2001-2002), funded by European Commission (Strasbourg), and conducted by OGI. Dragoljub B. Đorđević was coordinator for Roma section.

Table 4

BEING TOGETHER IN RELIGION WITH NON-ROMA

“Would you, together with non-Roma coreligionists, take part in religious rituals and celebrations (communion, prayers, bowing, circumcision, patron’s days...)?”

MODALITY	N	%
Yes, certainly	85	78,7
I doubt it, I would have second thoughts	16	14,8
No, never	7	6,5
Something else, what?	-	-
TOTAL	108	100,0

N tabulated = 109

No answer = 1

Prediction appeared to be true: big majority of Roma (78.7%) is religiously tolerant and ready to take part in rituals and rites together with non-Roma coreligionists, which is far from declarations of “white” boys. *Here “sooty” boys send positive signals about “the other” as well as readiness for religious interaction, which represents spine of any social traffic and intercultural practice.*

Some may argue that it is so because Roma belong to religious minority and thus one should hold the conclusion and see what will be the attitude towards religious minorities in their, pure Romani religious communities. Until now this exclusivity is to be found only among so-called small religious Protestant communities, which again states protestantization of Roma as very important and urgent research field.

4. Burying of the Roma

By introducing the topic of burying of Roma, that is, Romani graveyards, in realms of national Sociology of religion and Romology, we suggested fourfold typology, since they really bury in the following places: A) *in their own, so-called Gypsy cemetery which is physically separated from cemeteries of majority people*; B) *in their own, so-called Gypsy cemetery which is physically connected with cemetery of majority people*; C) *in the majority people’s cemetery*; D) *in some other cemetery outside domicile place*. While interpreting so far collected empirical data, we firmly argue that burying of Roma represent unique test of ethnic and religious distance (Đorđević, 2002). This test surely has to be combined with other instruments for measurement of ethnic-religious distance.

What does testing of SES show (Table 5)?

Table 5

BURIAL OF THE ROMA FROM THE SOUTHEASTERN SERBIA
 "When a member of your family dies, where do you bury that person?"

MODALITY	N	%
At the local cemetery, together with non-Roma	5	4,8
At the local cemetery, separately from non-Roma	11	10,5
At the special Romani cemetery	89	84,8
At some other cemetery, outside of the place of living	-	-
TOTAL	105	100,0

N tabulated = 109

No answer = 4

Check on the representative sample confirms that southern people did not pass the test: in as much as 84.8% of cases Roma are buried in Romani cemetery, the one which is physically separated from "eternal homes" of surrounding peoples. Only pure Albanian regions could be "praised" because of the fact that Roma are sent to "the other world" exclusively in the separated place (Table 5a). *However, it is comforting that there was not any racist example in the sample, like for example, burying "in some other cemetery, outside of the domicile place".*

Table 5a

BURIAL OF THE ROMA
 "When a member of your family dies, where do you bury that person?"

RESEARCH PROJECT	Modality: ROMANI CEMETERY	
	N	%
Socio-cultural adaptation of the Romanies in Serbia in the transition processes – integration, assimilation or segregation? (1999)	190	28,8
Religious life of Orthodox and Muslim Romanies in western-southeast Serbia (2001)	229	34,5
The Romanies between the Serbs and Albanians in Bujanovac and Preševo (Political and cultural causes of conflicts) (2001)	150	100,0
Romani settlements, life conditions and possibilities of integration of Roma in Serbia (2002) ⁷	256	36,6

For the sake of honesty the truth, visible in the Table 5 and confirmed in the territory of Serbia (without Kosovo and Metohija), should be stressed: completely separate burial of Roma happens in one third of the cases.

⁷ Research project ROMANI SETTLEMENTS, LIVING CONDITIONS AND POSSIBILITIES OF INTEGRATION OF ROMA IN SERBIA (2002), funded by OXFAM GB and Federal Ministry for National and Ethnic Communities, and conducted by Ethnicity Research Center. Božidar Jakšić was team coordinator, whereas Dragoljub B. Đorđević, Miloš Marjanović, Đokica Jovanović and Goran Bašić were team members.

5. Distance from non-Roma

Distance between people usually rests in social, ethnic, religious and racial otherness. For example, "I", being: rich, a Serb, Christian Orthodox and white, and the one over there – "the other", who is: poor, a Rom, Muslim and black, the two of us are very distant and our contacts should be rear and accidental; I have nothing against "the other" living in the same state and town, here beside me and in the next street, but there is no way I will accept him to be my boss, to marry his daughter or to save my life with his blood.

What "the other" one says; is there any doubts, that is, why there wouldn't be doubts!? Can life be jeopardized because of extreme social distance (Table 6)?

Table 6

DISTANCE TOWARDS NON-ROMA
"Would you agree to direct transfusion of blood (from arm to arm) from non-Roma?"

MODALITY	N	%
Yes, in every case	65	60,2
Maybe, I am not sure	24	22,2
Only if I am in a life threatening situation	16	14,8
No, not in any case	2	1,9
TOTAL	108	100,0

N tabulated = 109

No answer = 1

One could have assumed that Roma were not so distant from "the others", since 60.2% of them would always accept blood. If we add to this 22.2% of those who are not completely sure and have doubts, then more than 80% of Roma have positive attitude. *These data are also significant because compared with those from Table 6a, they demonstrate much weaker social distance of Roma towards "the others" than vice versa.* What would be the other way of interpreting the fact that no more than one third of non-Roma, only in life threatening situations, would accept direct blood transfusion from a Rom's arm (26.4%; 14.8% of Roma), and one tenth (10.1%; 1.9% of Roma) decisively refuses this exchange of "life liquid".

Table 6a (Đorđević, Research project 2002)

DISTANCE TOWARDS ROMA
"Would you accept direct blood transfusion (from arm to arm) from a Rom?"

MODALITY	N	%
Yes, in every case	865	41,6
Maybe, I am not sure	455	21,9
Only if I am in a life threatening situation	548	26,4
No, not in any case	211	10,1
TOTAL	2079	100,0

6. The Roma and non-Romani population

If we asked Roma about performing rituals together with others, about being buried together and exchange blood with non-Roma, then, in the end, it is logical to ask them to evaluate their general relationships with non-Romani population. Many will see this question as a trap, which cannot be avoided in questionnaires and shows respondents' consistency, since if somebody advocates such and such attitude about specific relationships with others, then his/hers general evaluation of the relations should comply with it. Let us see how Romani community, renowned as closed, evaluates relationships with Gadjé; and more than that, if it declares consequently (Table 7).

Table 7

THE ROMA AND NON-ROMA
"How would you assess your relationships with non-Romani population?"

MODALITY	N	%
Very good	29	27,6
Satisfactory	69	65,7
Bad	4	3,8
Very bad	1	1,0
I do not have contacts with non-Roma	-	-
TOTAL	105	100,0

N tabulated = 109

No answer = 4

Results are socially promising: big majority of Roma (93.3%) thinks that relationships with non-Roma are very good (27.6%) or satisfactory (65.7%). (This is the second time the instrument was used in empirical research projects. A research, undertaken in 2002 on the territory of Serbia without Kosovo, brought about almost the same results – see table 7a.) Big majority of Roma is also consistent in stating the opinions, which can be seen from the Table 7b.

Table 7a (Jakšić et al., Research project 2002)

RELATIONSHIPS WITH NON-ROMANI POPULATION
 OF SERBIA WITHOUT KOSOVO
"How would you assess your relationships with non-Romani population?"

MODALITY	N	%
Very good	315	45,0
Satisfactory	306	43,7
Bad	60	8,6
Very bad	14	2,0
I do not have contacts with non-Roma	5	0,7
TOTAL	700	100,0

Table 7b

THE ROMA FROM THE SOUTHEASTERN SERBIA
AND “THE OTHERS” (POSITIVE ATTITUDES)

MODALITY	N	%
Performing religious ceremonies together with non-Roma (“Yes, certainly” + “I doubt it, I would have second thoughts”)	101	93,5
Blood transfusion (“Yes, in every case” + “Maybe, I am not sure”)	89	82,4
Relationship with Gadje (“Very good” + “Satisfactory”)	98	93,3

CONCLUSIONS

Modest and preliminary analysis of the results obtained during empirical part of the research project *Quality of Multiethnic Relationships, Consciousness about Regional Identity and Possibilities of Cooperation and Integration in the Balkans*, undertaken in 2003 in Southeastern Serbia, allows stating six specific and a general conclusion:

1. *Protestantization of Roma from Southeast Serbia has started and it represents near future. Until then Christian Orthodox Roma will prevail in the general Romani population, while Muslim Roma will prevail in traditionally Islamic regions.*
2. *Roma from Southeast Serbia constantly show strong religiosity, which is not a characteristic that majority peoples in surrounding – Serbs, Albanians, and Bulgarians – have.*
3. *Roma from Southeast Serbia are very religiously tolerant and ready for collective practice of religious celebrations with non-Roma coreligionists, which is far from attitudes of “white” boys. Here “sooty” boys send positive signals about “the other” as well as readiness to interact in religious sense, which is the spine of any social traffic and intercultural practice.*
4. *Roma from Southeast Serbia are mainly buried in Romani cemetery, the one which is physically separated from “eternal homes” of surrounding peoples. However, it is comforting that there was not any racist example in the sample, like for example, burying “in some other cemetery, outside of the domicile place”.*
5. *Roma from Southeast Serbia are not so distant from “the others” since more than half of them would take blood from non-Roma.*
6. *Big majority of Southeast Serbia believes that relationships with non-Roma are very good or satisfactory.*
7. *Results are socially promising: Roma from Southeast Serbia are not socially distant from Gadje – unlike they are – and are ready for interaction and intercultural practice.*

Of course, conclusions will be checked during detailed analysis of overall results of the research project undertaken in SES, North West Macedonia and Bulgaria (V. Trnovo, Šumen). Only then the results will become essential too.

Bibliography:

1. Bašić, G. (2003), Role of Religion, Language and Other Factors in the Process of the Building of the Roma National Identity. In: Đorđević, D. B. (ed.) (2003), *Roma Religious Culture* (pp. 55-63), JUNIR/YURom centar/Punta, Niš.
2. Đorđević, D. B. (2001), Klasična religioznost Roma. U: *Vere manjina i manjinske vere* (str. 179-198), JUNIR/Zograf, Niš.
3. - (2002), Burying of Roma: A Test of Ethnic and Religious Tolerance. U: *Kulturni i etnički identiteti u procesu globalizacije i regionalizacije Balkana* (str. 209-217), JUNIR/CBS/Punta, Niš.
4. - (2002a), Roma as a Trans-border Ethnic and Cultural Group. U: *Globalizacija, akulturacija i identiteti na Balkanu* (str. 67-78), FF/Punta, Niš.
5. - (2002b), Social, Ethnic and Religious Distance towards Roma of Serbia (Empirical report for 1999-2002). U: *Globalizacija, akulturacija i identiteti na Balkanu* (str. 257-266), FF/Punta, Niš.
6. - (2003), *Roma Religious Culture*, JUNIR/YURom centar/Punta, Niš.
7. - (2003a), Roma in Serbien – Vergangenheit, Gegenwart, Zukunft, *Ost-West. Europäische Perspektiven*, Freising, 2, 93-102.
8. - (2003b), Протестантнизација Рома. У: Ђорђевић, Д. Б. и Д. Тодоровић *Религија и верски обичаји Рома* (стр. 100-102), ЈУНИР/Свен, Ниш.
9. - (2003v), Serbian Roma Sufferings in the Second World War: Religiological Indications and Smaller Romological Precious Contribution. In: *Culture in the Processes of Development, Regionalization and Euro-Integration of the Balkans* (pp. 351-361), FF/Sven, Niš.
10. - (2003g), Manjinske vere i vere manjina na Balkanu. U: *Demokratija i multikulturalnost u jugoistočnoj Evropi* (str. 209-219), Centar za istraživanje etniciteta, Beograd.
11. Đorđević, D. B. i D. Todorović (2002), Religijska svest Roma muslimana (i pravoslavaca), *Habitus*, Novi Sad, avgust, 147-167.
12. (при.) (2003), *Религија и верски обичаји Рома*, ЈУНИР/Свен, Ниш.
13. Đurović, B. (2002), Social and Ethnic Distance towards Roma in Serbia, *Facta Universitates: Series: Philosophy, Sociology and Psychology*, 2 (9): 667-681.
14. Zirojević, O. (2003), *Islamizacija na južnoslovenskom prostoru (Dvoverje)*, Srpski genealoski centar, Beograd.
15. *Kvalitet međuetničkih odnosa, svest o regionalnom identitetu i mogućnosti saradnje i integracije na Balkanu: preliminarni rezultati empirijskog istraživanja u jugoistočnoj Srbij – Zbornik proširenih rezimea* (2003), FF/Sven, Niš.
16. Milošević, L. i G. Stojić-Atanasov (2003), Predstavljanje nacionalnih manjina: analiza sadržaja tiskanih medija u Srbiji, *Međunarodne studije*, 3 (3): 60-78.
17. Milošević, L. and D. Todorović (2002), Ethnic Autostereotypes and Heterostereotypes and Ethnic Distance at the Balkans. U: *Globalizacija, akulturacija i identiteti na Balkanu* (str. 79-90), FF/Punta, Niš.
18. Todorović, D. (2002), On the Phenomenon of Roma Conversion – An Empirical Experience, u: *Kulturni i etnički identiteti u procesu globalizacije i regionalizacije Balkana* (str. 175-186), JUNIR/CBS/Punta, Niš.
19. Todorović, D., Milošević, L. and D. B. Đorđević (2002), Social Distance of Romas of Southeastern and Southwestern Serbia towards Members of Other Nations and National Minorities. U: *Globalizacija, akulturacija i identiteti na Balkanu* (str. 267-273), FF/Punta, Niš.

UDK 327.58(4-12)

Goran Bašić

Institut za filozofiju i društvenu teoriju

Beograd

POVLAŠĆENI STATUS ETNIČKIH MANJINA OD STRANE MATIČNIH DRŽAVA U JUGOISTOČNOJ EVROPI*

Među brojnim izazovima sa kojima su se tokom demokratske tranzicije suočile države u jugoistočnoj Evropi jesu i pitanja zaštite ljudskih prava i zaštite prava nacionalnih manjina. U vezi sa tim usvojene su mere i preduzete aktivnosti na multilateralnom, bilateralnom, nacionalnom i lokalnom nivou. Zahvaljujući najviše naporima koje su preduzele evropske međunarodne institucije države u regionu su usvojile posebne zakone i usvojile strategije unapređenja položaja i zaštite etno-kulturnog, jezičkog i verskog identiteta manjinskih zajednica.¹ Međutim, većina država u regionu, ali i u drugim delovima centralne i istočne Evrope preduzela je mere u vezi sa pomoći svojim manjinama u dijaspori. Motive takve politike država trebalo bi tražiti u ideji da su sunarodnici koji žive izvan granica matice najbolji ambasadori nacionalnih kultura i najjače karike jačanja dobrosusedskih odnosa. Pored toga, u savremenom dobu intenzivnih komunikacija, sve izraženije pokretljivosti stanovništva, sve je više manjinskih etničkih zajednica koje ne mogu da se odupru procesu spontane, tihe asimilacije. Uostalom, nad sudbinom i potrebama dijaspore, uoči Drugog svetskog rata lamentirao je temišvarski prota Slobodan Kostić: "Težnja je svake manjine da se nacionalno, privredno, ekonomski, prosvetno i verski održi. Dužnost svake nacionalne celine je da svoju manjinu, ma gde bila, pomogne da se održi. Da bi se to ostvarilo potrebna je dobra volja većine i staranje nacionalne celine".²

Većina postkomunističkih država je brigu za položaj sunarodnika u dijaspori, pored odredbi sadržanih u bilateralnim ugovorima³, pravno institucionalizovala i drugim nivoima zaštite. Suprotno politici koju su u ovim državama zastupali komunistički režimi, a koji su nacionalna pitanja zamagljivali floskulama o jedinstvu međunarodnog radničkog pokreta, prodemokratske vlasti su naglasile značaj etničkog, nacionalnog identiteta koji se često rasprostire izvan državnih međa. U tom smislu u ustave ili posebne zakone unete su odredbe kojima se ističe obaveza država da vode računa o položaju svojih manjina.

U članu 6 Ustava Republike Mađarske, koji je poslednji put dopunjen 1989. godine, izražena je odgovornost države za "sudbinu Mađara koji žive van njenih granica i razvija i neguje njihove veze sa Mađarskom". Sličnog sadržaja je i član 7 rumunskog

---

* Rad sa projekta *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo za nauku, tehnologije i razvoj Republike Srbije.

¹ Goran Bašić, *Zaštita prava nacionalnih manjina u SRJ prema standardima Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina Saveta Evrope*, Centar za antiratnu akciju, Beograd, 2002.

² Kostić, Slobodan, *Srbi u rumunskom Banatu*, Temišvar 1940.

³ Goran Bašić, *Bilateralni ugovori i zaštita nacionalnih manjina*, u Vučina Vasović, Vukašin Pavlović, *Postkomunizam i demokratske promena*, Jugoslovensko udruženje za političke nauke, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2002. str 335-355.

Ustava iz 1991. godine: “Država podržava jačanje veza sa Rumunima koji žive u inostranstvu i postupa shodno tome da bi se sačuvalo, razvijao i izražavao njihov etnički, kulturni, jezički i verski identitet na osnovu poštovanja zakona države čije su građani”. Član 12 Ustava Ukrajine predviđa da država “obezbeđuje zadovoljenje nacionalnih, kulturnih, jezičkih potreba Ukrajinaca koji stalno borave van granica države”. Republika Slovačka (član 7a Ustava) “podržava nacionalnu svest i kulturni identitet Slovaka koji žive u inostranstvu i njihove institucije za ostvarivanje ovih ciljeva i njihove veze sa domovinom”. Poljska u Ustavu iz 1997. godine predviđa “pomoć Poljacima koji žive u inostranstvu u održavanju njihovih veza sa nacionalnim i kulturnim nasleđem”. Albanija je članom 8 Ustava jasno izrazila spremnost da štiti nacionalna prava Albanaca koji žive van granica.

Većina država nastalih na prostoru SFR Jugoslavije takođe izražava spremnost da brigu za svoje manjine institucionalizuje. U članu 5 Ustava Republike Slovenije naglašeno je da: “Slovenija vodi brigu o autohtonim slovenačkim nacionalnim manjinama u susednim zemljama i neguje njihove veze sa domovinom. (...) Slovenci koji nemaju slovenačko državljanstvo mogu da uživaju posebna prava i privilegije u Sloveniji. Priroda i obim takvih privilegija regulisaće se posebnim zakonom”. Članom 49 Ustava Makedonije iz 1991. godine predviđeno je da se “Republika brine o statusu i pravima onih osoba koje pripadaju makedonskom narodu u susednim zemljama (...) pomaže njihov kulturni razvoj i podstiče veze sa njima”. Najzad i Hrvatska u Ustavu iz 1991. godine član 10 posvećuje garancijama koje je država obavezna da pruži svojim državljanima u inostranstvu. S obzirom na to da je neposredno po sticanju suverenosti Hrvatska liberalizovala režim dvojnog državljanstva etničkih Hrvata u susednim i drugim državama garancije i povlastice koje je država pružala odnosile su se uglavnom na hrvatsku dijasporu koja je imala biračko pravo glasa i obezbeđena zastupnička mesta u Saboru. Međutim, demokratizacija države i proširivanje prava državljanstva na izbegla lica i lica drugih nacionalnosti koja su rođena u Hrvatskoj stvorile su se mogućnosti da ova prava ostvaruju svi hrvatski državljani bez obzira na etničko poreklo.

Pored ustavnih obaveza većina država je donela posebne zakone kojima se pripadnicima svojih manjina u rasejanju priznaju posebna prava i beneficije⁴. Ovaj vid zaštite nacionalnih manjina, koji je relativno skoro uveden u praksu, za sada se ne smatra sastavnim delom međunarodnog prava, ali svakako da može unaprediti položaj lica koja pripadaju nacionalnim manjinama i doprineti efikasnijoj zaštiti njihovih prava. Reč je o izuzetno osetljivom pitanju koje u područjima kakva su JIE i CE može izazvati podozrivosti i sumnje u pogledu narušavanja suverenosti susednih i drugih država u regionu, iako na osnovu Okvirne konvencije i drugih međunarodnih akata države imaju nedvosmisleno pravo da aktivno održavaju veze sa sunarodnicima u inostranstvu i vode brigu o njima. Ukoliko pribegnu institucionalizaciji moraju to činiti pažljivo, vodeći računa da ne povrede principe teritorijalne suverenosti država, dobrosusedskih odnosa, nenarušavanja ljudskih prava i sloboda i zabrane diskriminacije.

⁴ Zakon o jednakosti južnih Tirolaca sa austrijskim građanima, od 25. januara 1979; Zakon o Slovacima koji žive u inostranstvu, od 14. februara 1997; Zakon o podršci rumunskim zajednicama u svetu, od 15. jula 1998; Savezni zakon o državnoj politici Ruske Federacije prema sunarodnicima u inostranstvu, od 12 marta 1999; Zakon o Bugarima koji žive van Bugarske, od 11. aprila 2000; Zakon o merama u korist italijanske manjine u Sloveniji i Hrvatskoj, od 21. marta 2001; Zakon o Mađarima koji žive u susednim zemljama, od 1. januara 2002.

Povlastice koje manjine mogu ostvarivati na osnovu ovih sporazuma najčešće se odnose na kulturu i obrazovanje, socijalnu i zdravstvenu zaštitu, oslobađanje od pribavljanja viza i boravišnih dozvola i taksi, izdavanje radnih dozvola, smanjenje troškova putovanja u matičnim državama i pogodnosti za sticanje državljanstva država matica. Države različito tretiraju obim prava koja priznaju sunarodnicima u inostranstvu. Tako su u pojedinim ugovorima priznate samo neke od navedenih povlastica, dok su u drugim, kao, u Zakonu o Mađarima u susjednim zemljama one kompleksno zastupljene.

Briga za sunarodnike u inostranstvu od strane matičnih država nije izazivala naročitu pozornost sve do usvajanja mađarskog zakona o sunarodnicima u susjednim zemljama. Još tokom priprema za donošenje ovog zakona, a posebno u vremenskom vakuumu koji je nastao u periodu od njegovog izglasavanja u Parlamentu 19. juna 2001. do 1. januara 2002. godine, od kada je počeo da se primenjuje, uskomešale su se strasti među susjedima. U vezi sa rezervama na sadržinu zakona, njegovu usklađenost sa međunarodnim standardima, načinom donošenja i najzad, primeni Slovačka je već 6. jula 2001. godine uputila vladi Republike Mađarske Promemoriju, a nekoliko dana ranije, 28. juna, poslanik Rumunije u Parlamenranoj skupštini Saveta Evrope podneo je predlog rezolucije o ovom zakonu. Obe države su insistirale na mišljenju Komisije za demokratiju putem prava⁵ (Venecijanska komisija), da je zakon pripremljen, a da države na čije građane se primenjuje nisu konsultovane, da su ingerencije zakona eksteritorijalne i da je njima narušena suverenost država, posebno u odredbama koje pretpostavljaju da identifikacione kartice, neophodne za ostvarivanje povlastica izdaju mađarske nacionalne organizacije u susjednim zemljama, da proširivanje povlastica i na supružnike nemađarskog porekla podstiče tihu, posrednu asimilaciju⁶, te da primena Zakona van granica Mađarske može da izazove diskriminaciju građana nemađarskog porekla u susjednim zemljama.⁷

Mišljenje koje je iznela Venecijanska komisija 19. oktobra 2001. godine⁸ države su različito tumačile, ali su kroz postojeće mehanizme bilateralnog sporazumevanju počele sa dogovorima u vezi sa odgovarajućim rešenjima.⁹ Najzad, spor je okončan izjavom mađarske vlade o spremnosti da sa susjednim državama razmotre odredbe Zakona. U tom smislu vlade Rumunije i Mađarske su zaključile Memorandum o saglasnosti u kojem su uskladile sporna pitanja: izmenjene su odredbe koje su mogle da izazovu diskriminaciju

⁵ Rumunski premijer A. Nastase je 21. juna 2001. godine zatražio mišljenje Venecijanske komisije o usklađenosti Zakona o Mađarima u susjednim zemljama sa međunarodnim standardima zaštite manjina, u kontekstu uporednog međunarodnog javnog prava.

⁶ Na osetljivost problema ukazuje bojazan da će se pripadnici romske nacionalnosti, koji u regionu žive u teškim socijalnim uslovima zbog ostvarivanja pojedinih povlastica izjašnjavati kao Mađari. Uz poštovanje prava na nacionalno izjašnjavanje to bi svakako doprinelo pojačavanju etničke mimikrije i usporavanju procesa nacionalne artikulacije Roma u Evropi.

⁷ Jedan od mogućih vidova diskriminacije mogao bi da nastupi prilikom pristupanja Mađarske EU, odnosno šengenskom viznom režimu. U skladu sa takozvanim Statusnim zakonom Mađari u susjednim državama bi u odnosu na druge građane uživali znatne olakšice za dobijanje viza.

⁸ *Report on the Preferential Treatment of National Minorities by their Kin-states*, usvojen na 48 plenarnom sastanku Venecijanske komisije. (www.romanothan.ro/documente/reports/venice_commission.htm)

⁹ Istoga dana kada je Venecijanska komisija saopštila svoje mišljenje predstavnici Mađarske i Rumunije u Specijalnom komitetu za saradnju u oblasti manjinskih poslova Međuvladinog mešovitog komiteta za aktivnu saradnju i partnerstvo republika Mađarske i Rumunije izjavili su da "pozdravljaju sve mere svojih vlada koje, u duhu Mađarsko-rumunskog bilateralnog ugovora i uz poštovanje dobrosusedskih odnosa podržavaju očuvanje etničkog, kulturnog, jezičkog i verskog identiteta manjina koje žive na teritoriji druge strane ugovornice".

rumunskih građana nemađarskog porekla u pogledu dobijanja radnih dozvola i zapošljavanja u Mađarskoj; utvrđeno je da rumunski građani nemađarskog etničkog porekla ne mogu koristiti nikakve povlastice predviđene Zakonom; procedura izdavanja sertifikata obavlja se isključivo na teritoriji Republike Mađarske i u njenim diplomatskim predstavništvima; organizacije mađarske manjine u Rumuniji ne mogu izdavati nikakve sertifikate u vezi sa etničkim poreklom; neophodni kriteriji za dobijanje sertifikata su podnošenje odgovarajućeg zahteva, slobodna izjava pripadnika mađarske manjine o svom mađarskom poreklu/identitetu, znanje mađarskog jezika ili da je lice registrovano u nekoj od mađarskih organizacija ili da je registrovano kao etnički Mađar u crkvi. Mađarska se takođe obavezala da neće pružati pomoć mađarskim političkim organizacijama u Rumuniji pre nego što za to pribavi pristanak rumunskih vlasti, te da će pristupiti postupku usvajanja amandmana na Statusni zakon.

Potonja praksa i događaji koji su pratili burnu međudržavnu raspravu u mnogome su devastirali značaj ovog problema. Ipak, zabrinjavajuće je da u trenutku kada Mađarska ulazi u Evropsku uniju, a Rumunija je veoma blizu ostvarivanja procesa pridruživanja oživljavaju Trijanonske strasti. Kao što je već rečeno većina država u regionu je donela zakone ili druge pravne akte u vezi sa pomoći sunarodnicima u susjednim zemljama, međunarodni instrumenti, jasno predviđaju pravo i obavezu matičnih država o staranju za dijasporu,¹⁰ a u tom duhu je i član 15 Ugovora koje su Mađarska i Rumunija potpisale u vezi sa saradnjom i dobrosusedskim odnosima¹¹. Oživljavanje strasti i kampanja koja je bila pokrenuta u medijima i akademskim krugovima pojedinih centralnoevropskih država protiv sprovođenja Zakona o Mađarima u susjednim zemljama ukazali su na to da su u ovom i susjednom jugoistočnom regionu još jake podozrivosti i tenzije u vezi sa saradnjom matičnih država i manjina. Istini za volju, neosporno je da su u prošlosti iz matičnih država podstrekivana separatistička stremljenja manjina, ali i da su pojedine manjine uticale na političke promene u matičnim državama.¹²

Loša međusobna iskustva država oživljavaju strahove koje bi savremena Evropa rado da zaboravi. Međutim, da je reč o kompleksnom procesu koji će se ubuduće rešavati u okviru mehanizama evropske unije svedoče i nedavne odluke koje je doneo nacionalni savet transilvanijskih Mađara koji je pokrenuo inicijativu u vezi sa proglašavanjem autonomije Sekujskih (Sekeljskih, Székelyé¹³) oblasti u Rumuniji. Reč je o konceptu autonomije na etničkom principu koja se odnosi na pripadnike mađarske manjine nastanjene u županijama Hargita, Kovasna i Mureš. Jedino u ovim županijama pripadnici

¹⁰ Član 17 Okvirne konvencije, Dokument KEBS iz Kopenhagena 1990, član 32.4 i 32.6. i drugi.

¹¹ *Treaty between the Republic of Hungary and Romania on Understanding, Cooperation and Good Neighborhood*

¹² Uspostavljanju vlade predsednika Salija Beriše u Albaniji pomogla je dijaspora sa Kosova (videti: Predrag Simić, *Albansko pitanje*, u Miranda Vickers, Džejms Petifer, *Albanija*, NEA, Beograd, 1998), takođe, uspostavljanju vlasti Hrvatske demokratske zajednice 1990. godine i jačanju hrvatskog separatističkog pokreta od jugoslovenske države, bitno je doprinela prvo prekomorska i zapadno-evropska dijaspora, a po uspostavljanju samostalne države i Hrvati iz Bosne i Hercegovine. Najzad neosporno je da su, iako su tada živeli u zajedničkoj državi sa sunarodnicima u Srbiji, Srbi iz Hrvatske i Bosne uvučeni u međuetnički konflikt isključivo zbog loše političke procene srbijanskog establišmenta u vezi sa sudbinom srpskog naroda u bivšim jugoslovenskim republikama.

¹³ Sekuji, Sekelji su etnička grupa Mađara koji imaju predanje o svom poreklu od Huna (Mile Nedeljković, *Leksikon naroda sveta*, SKZ, 2001). Po rumunskom istoričaru Mirči Dogaru Sekei su avarskog porekla, jezički srodni sa Hunima, Pečenezima i Kumanima koji su tokom vekova pomadareni.

mađarske nacionalne manjine ostvaruju relativnu ili apsolutnu većinu u stanovništvu¹⁴, a inspiracija zagovornika etničke autonomije oblasti poreklo ima u srednjem veku, odnosno XII i XIII veku kada je na ovom prostoru postojala *Terra Sicolarum* (Sekujaska zemlja) koja je okupljala osam sedišta (stolica) Sekuja koje su imale sopstvenu administraciju i upravu¹⁵.

Sledeći seni predaka savremeni sekujski lideri zagovaraju stvaranje sopstvenog parlamenta, vlade, javne uprave, policije, predsednika, koji će pored ostalog predstavljati interese oblasti pred rumunskom državom i drugim državama u regiji. Predviđeno je da priznavanje svojih intencija zatraže pred Evropskim parlamentom sa zahtevom da u budući Ustav EU uvrsti odredbe koje bi priznale pravo nacionalnih manjina na samoupravu i samoadministriranje. Razvijajući ovu ideju u Statutu autonomne regije, sekujski lideri koje predvodi episkop Laslo Tekaš, predviđaju da će Rumuni u oblasti imati status nacionalne manjine, a da će za posao u javnoj upravi konkurisati isključivo lica koja govore mađarski.

Na ovaj program koji je nedavno predstavljen u javnosti reagovali su predstavnici Vlade u Bukureštu koji su najavili istragu protiv separatističkih nostalgicara i zaštitu suvereniteta države, a strasti je raspirila izjava episkopa Tekaša koja je probudila duhove Trijanona: "promena granica je naša jedina alternativa, a korigovanje Trijanona odgovornost koju smo preduzeli."¹⁶ Iako su ovu ideju kritikovali predstavnici Evropske komisije u Rumuniji, a izostala je i podrška javnog mnjenja iz Mađarske, zabeležena je izjava jednog od visokih funkcionera iz Vlade Viktora Orbana, koji je analizirajući događaje u prethodnoj deceniji u jugoistočnoj Evropi zaključio da su: "oni koji su u ruke uzeli oružje stigli do cilja za kraće vreme"¹⁷.

Iako se događaji u vezi sa intencijom za samoupravu sekejskog kraja mogu posmatrati sa više aspekata i otkrivaju izvesne slabosti kako koncepta zaštite nacionalnih manjina u Rumuniji, tako i evropske politike prema ovim pitanjima, činjenica je da otvoreno bolno pitanje koje je mnogo puta od 1921. godine bilo jabuka razdora između Rumunije i Mađarske. Verovatno je, da će nastojanja obe države da zauzmu svoja mesta u Evropskom parlamentu doprineti da se strasti stišaju, ali u izmenjenim okolnostima i uz podršku centara moći lako bi se obnovili događaji iz Trgu Mureša koji su 1990. godine nagoveštavali napete međuetničke odnose u Transilvaniji. Oni su, srećom sprečeni zahvaljujući ponajviše racionalnoj politici koje su Rumunija i Mađarska vodile u odnosu na zaštitu nacionalnih manjina kako u okviru svojih teritorijalnih međa, tako i u odnosu na dijasporu.

Uloga matičnih država za očuvanje identiteta svojih manjina od neospornog je značaja. U tom smislu jačanje kulturnih, ekonomskih, političkih veza između dijaspore i matica trebalo bi podsticati i osmišljavati na način koji je primeren savremenim evropskim

¹⁴ U županiji Hargita 84,6% stanovništva su etnički Mađari; u Kovašni ih je 75,2%, a u županiji Mureš 41,3%.

¹⁵ László Makkai, *The Formation of Székely and Saxon Settlements*, in *History of Transilvania*, Akadémia Kiadó, Budapest, 1994, str. 178 – 189.

¹⁶ Milan Petrović, *Sekujске (stolice) iz naftalina*, *Politika*, sreda, 21. januar. 2004. str. A3

¹⁷ Milan Petrović, *Ibid.*

tokovima. Prostor jugoistočne Evrope, iako bremenit grehovima predaka i istorijskim nepravdama, nosi upečatljiva obeležja limitrofnih areala i kulturnih prožimanja. Čini se da su tačke uzajamnih dodira osnova za osmišljavanje ako ne jedinstvenih, a ono bliskih kulturnih i obrazovnih politika na ovim prostorima. U tom procesu koji bi trebalo trajno da premosti međudržavne međe, i doprinese stabilizaciji regiona poznavanje kulture, običaja ili jezika suseda ne bi trebalo da bude uslov, već prednost.

IV

EKONOMSKO-DEMOGRAFSKI POGLED

AN ECONOMIC-DEMOGRAPHIC VIEW

UDK 316.422:338.242.2(4-12)
338.2:316.422(4-12)

Milorad Božić
Srđan Golubović
Pravni fakultet
Univerzitet u Nišu

RAZVOJ INSTITUCIJA TRŽIŠNE PRIVREDE U ZEMLJAMA JUGOISTOČNE EVROPE*

UVOD

Unutar neoklasične paradigme, nizak nivo ekonomske razvijenosti i rastuće siromaštvo u nekim delovima sveta do skoro su objašnjavani pre svega oskudnošću kapitala. Ljudski kapital je uglavnom zanemarivan. Iako je pretendovao da objasni ritam i obrazac ekonomskog rasta, neoklasični model je pokazao brojne nedostatke sa analitičke, empirijske i ekonomsko-političke tačke gledišta. Iskustvo zemalja u tranziciji pokazuje da ekonomska politika zasnovana na neoklasičnoj paradigmi ne daje očekivane rezultate. U radu se sagledava proces razvoja institucija tržišne privrede u zemljama jugoistočne Evrope. U prvom delu rada analizira se važnost institucionalnog poretka za izgradnju i funkcionisanje tržišne privrede, odnos formalnih i neformalnih institucija, kao i sadržaj institucionalnih promena u ovim zemljama. U drugom delu rada iznose se rezultati terenskog istraživanja na teritoriji jugoistočne Srbije o ključnim pitanjima izgradnje tržišne privrede. Na kraju, ukazuje se na puteve prevladavanja prepreka u izgradnji tržišne privrede.

INSTITUCIJE I NJIHOVA ULOGA U PROCESU TRANZICIJE

Neoklasični model karakteriše neosporan optimizam. Privrede konvergiraju ka njihovoj zajedničkoj dugoročnoj trajektoriji rasta i samo barijere mogu omesti to kretanje, posebno one nametnute privatnim preduzetnicima. Unutar takvog analitičkog okvira, centralne tačke ekonomske politike usmerene na eliminaciju tih barijera u tranzicionim privredama bile su: liberalizacija, privatizacija i demokratizacija (tzv. "tranziciono trojstvo"), podržane politikom "Vašingtonskog konsenzusa" (stabilizacija cena, zaoštavanje budžetskog ograničenja, uravnoteženje budžeta, uspostavljanje makroekonomske kontrole putem monetarne politike, i stabilan, ali slobodan, devizni kurs). Iako na kratak rok mogu da se jave poteškoće i značajni socijalni troškovi, primena ove politike neizostavno vodi održivom rastu. Veza je potpuno jasna: rast započinje i konvergencija je zagarantovana.

Iskustvo tranzicionih privreda ne uklapa se u ovaj model. Sa stanovišta uspeha u procesu transformacije ove zemlje možemo razvrstati u tri grupe:¹

---

* Rad sa projekta *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo za nauku, tehnologije i razvoj Republike Srbije.

- prvu grupu čine zemlje kod kojih je ekonomski rast imao oblik J-krive. Ove zemlje (Poljska, Slovenija) su nakon početnog, relativno kratkog ekonomskog opadanja uspostavile stabilnu putanju rasta premašujući nivo proizvodnje iz 1989. godine;

- drugu grupu čine zemlje kod kojih su performanse rasta imale oblik U-krive. Kod ovih zemalja (Slovačka, Mađarska, Češka) inicijalni ekonomski pad bio je mnogo više izražen ali krajem poslednje dekade dvadesetog veka dolazi do potpunog ekonomskog oporavka i dostizanja nivoa društvenog proizvoda pre tranzicionog procesa;

- i najzad, treću grupu čine zemlje kod kojih ekonomski rast prati putanju L-krive. Kod ovih zemalja pad proizvodnje u inicijalnoj fazi tranzicije bio je praćen sporim i to samo delimičnim oporavkom. Prema raspoloživim podacima ovoj grupi, između ostalog, pripadaju i zemlje jugoistočne Evrope. Pad proizvodnje u ovim zemljama bio je veliki i do 2000. godine ove zemlje nisu uspele da dostignu nivo proizvodnje iz 1989.

Sve zemlje u tranziciji uključujući i one najuspešnije (poput Poljske i Slovenije) u inicijalnoj fazi suočile su se sa neočekivanim ali izuzetno snažnim padom društvenog proizvoda. Trajanje i dubina recesije sa kojom su se suočile zemlje u tranziciji doveli su u pitanje svrsihodnost ekonomske politike koncipirane u skladu sa principima tzv. Vašingtonskog konsenzusa. Kao najčešći argumenti protiv primene ovakvog koncepta u literaturi se navodi²:

- da ovaj pristup u potpunosti zanemaruje inicijalne uslove;
- da ne poklanja dovoljno pažnje činjenici da metod kojim se tržište uvodi determiniše način njegovog funkcionisanja u budućnosti (*path dependency*);
- da zanemaruje kompleksnost ekonomskog sistema, tj. povezanost ekonomije, politike i kulture;
- da u potpunosti zanemaruje važnost institucija, formalnih i neformalnih pravila i mehanizama njihove realizacije;
- da neoklasična teorija koja se nalazi u osnovi Vašingtonskog konsenzusa preneglašava važnost tržišta a zanemaruje prisutnost tržišnih grešaka;
- i na kraju, kao važan prigovor ističe se da ništa ne govori o socijalnim troškovima njegove primene.

Iznenadjujući rezultat u procesu tranzicije doprineo je jačanju teorijskog pristupa koji naglašava važnost institucija za uspešno funkcionisanje tržišne privrede. Pod institucijama se podrazumevaju raznorodni psihološki, pravni, moralno-etički fenomeni i njima određene različite društvene, socijalne i ekonomske kategorije³. One se tiču društvenih odnosa i mogu se definisati kao pravila igre u društvu, odnosno kao skup ograničenja koja strukturišu političku, ekonomsku i socijalnu interakciju. Institucionalni poredak u društvu obuhvata formalne i neformalne institucije čiji je glavni zadatak da olakšaju odvijanje društvenog života. U formalna pravila ubrajaju se ustavi, statuti, običajno pravo, zakonski i drugi propisi. Formalne institucije određuju politički sistem

---

¹ Više o performansama rasta u zemljama u tranziciji vidi: L. Cernat, *Institutions and Economic Growth: Which Model of Capitalism for Central and Eastern Europe*, Journal for Institutional Innovation, Development and Transition, Institute for Macroeconomic Analysis and Development Ljubljana, Vol. 6/2002, str. 18-20.

² Vidi opširnije: H.J. Wagener, *On the Relationship Between State and Economy in Transformation*, Frankfurt institute for Transformation Studies Discussion Paper, No.14/2000, str. 2-4.

³ G. Rikalović, *Institucionalna infrastruktura, tranzicija ka tržišnoj privredi i privatizacija*, "Institucionalna infrastruktura u tranziciji ka tržišnoj ekonomiji", Institut društvenih nauka – Centar za ekonomska istraživanja, red. D. Šuković, Beograd, 1994, str. 63.

(strukturu vlasti, građanska prava, upravljačku strukturu), ekonomsku strukturu (svojinjska prava, ugovore), mehanizam i sistem prinude, odnosno institucije koje obezbeđuju njihovo poštovanje (sudstvo, policija). Tranzicioni proces podrazumeva napuštanje formalnih institucija socijalističkog sistema i uvođenje novih, potpuno prilagođenih potrebama tržišne privrede. Razvoj institucija tržišne privrede, međutim, ne iscrpljuje se samo u promeni formalnih pravila. Nova formalna pravila suočavaju se sa neformalnim institucijama koje su rezultat starih vrednosti i navika i odraz prošlosti. To znači da promena formalnih pravila neće biti dovoljna za ostvarivanje željenog cilja ukoliko nije praćena adekvatnom promenom u modelima ponašanja ekonomskih aktera. To nameće potrebu da kreatori promena uvažavaju činjenicu da neformalna ograničenja oblikuju ponašanje ekonomskih subjekata i da je za njihovo usklađivanje potreban znatno duži vremenski period. U teoriji je gotovo jednodušno prihvaćeno mišljenje da koliko god je teško promeniti ili izgraditi nove formalne institucije, još je mnogo teže promeniti i izgraditi neformalne institucije koje se odnose na norme, običaje odnosno spontano usvojena pravila ponašanja. Nasledene navike ponašanja koje su se formirale kroz razdoblje od skoro pola veka stvorile su specifičnu kulturu ponašanja koja je rezistentna na brze i nagle promene. Formalna pravila mogu se promeniti samo pod uslovom da su institucionalne promene konzistentne. Recimo, sprovođenje programa privatizacije preduzeća bez verodostojne zaštite svojinskih prava predstavlja primer nekonzistentne promene formalnih pravila. Za otklanjanje nesklada između formalnih i neformalnih institucija izuzetnu važnost ima dostupnost informacija o izvršenim promenama i naročito jačanje podsticaja u cilju privikavanja na nova pravila. U procesu tranzicije država ima posebnu odgovornost za promovisanje novog institucionalnog poretka. Ukoliko vladajuća elita koristi političku moć za ostvarivanje svojih ciljeva, uz opstrukciju načela vladavine prava, umesto konzistentne institucionalne infrastrukture stvara se arbitrarno stanje koje pojačava nepoverenje ekonomskih subjekata u svrsishodnost ovih promena. Predvidiva posledica ovog stanja je pojava sive ekonomije, korupcije, gubitak entuzijazma i sl. Relativan uspeh programa transformacije u zemljama centralne Evrope u poređenju sa iskustvom zemalja jugoistočne Evrope može se objasniti nasleđenom strukturom neformalnih pravila. U ovim zemljama, sa znatno dužim periodom centralno-planskog upravljanja privredom i oskudnim iskustvom u razvoju tržišne privrede, mnogo je izraženiji sukob formalnih i neformalnih pravila.

KREDIBILITET INSTITUCIJA I INSTITUCIONALNIH PROMENA

U najširem smislu reči institucije su trajni obrasci ponašanja koji se ponavljaju pri određenim uslovima i prema kojima se odvijaju određeni društveni procesi. Kao što je već rečeno ovi "obrasci mogu biti zasnovani na običajima, moralu, verskim zapovestima, pravnim zapovestima, dogovorima, ugovorima, a mogu čak i na sujeverju, pretpostavkama ili predrasudama".⁴ Tu dolazimo do korelacije između ekonomije i kulture kao osnove društvenog života. Kultura preko društvenih institucija "nevidljivo i nemejlivo" utiče na ekonomski život. Ona opredeljuje sadržaj, značenje i uticaj institucija na materijalnu osnovu društva. U tranzicionom procesu taj uticaj može biti od posebnog značaja za globalna kretanja u konkretnoj zemlji ili regionu. Ekonomske probleme, njihove uzroke i rešenja za njih često treba tražiti u institucionalnoj strukturi društva. Nepostojanje određenih institucija i/ili njihovo nefunkcionisanje ili neadekvatno delovanje uzrokuje

⁴ Navedeno prema: V. Stanovčić, *Kako rehabilitovati društvene institucije*, Prizma CLDS, Beograd, maj 2002, str. 19-20.

teškoće u savladavanju čisto ekonomskih problema kakvi su rast proizvodnje, rast zaposlenosti, rast obima investicija i dr. Zato odgovori na pitanja koja se odnose na politiku, demografiju, obrazovanje, pravni sistem, komunikacije, toleranciju i sl., u tim zemljama imaju naročito ekonomsko značenje. Promene u njima predstavljaju značajan deo tranzicionih procesa kojima se stvara posve novi društveni ambijent koji ubrzava i olakšava ekonomske procese i promene.

Način na koji institucije oblikuju društvene procese ispoljava se kao ključna determinanta razvoja svakog društva. U sferi ekonomije način na koji institucije utiču na akumulaciju ekonomski relevantnog znanja i implementaciju inovacija, tj. difuziju novih tehnologija, proizvoda i procesa, objašnjava dobar deo razlika u stopama rasta među zemljama. Institucije koje podstiču inovacije i rast znanja predstavljaju jedan od najsnažnijih pokretača razvoja, a institucionalni podsticaji koji omogućuju brzi tehnološki napredak predstavljaju ključnu komponentu dinamičke efikasnosti. Obrnuto, blokiranje institucionalnih mogućnosti stvaranja inovacija i njihovog apsorbovanja jeste najčešći uzrok zaustavljenog razvoja, regresije sistema ili njihove dezintegracije.⁵

Ključni izazov za zemlje u tranziciji je transformacija institucionalnog poretka, odnosno njegovo prilagođavanje zahtevima tržišne privrede. Preporuke neoklasičnog modela po kome nasleđene formalne institucije treba u potpunosti razgraditi a umesto njih preslikati institucionalna rešenja koja su afirmisana u industrijski razvijenim zemljama nisu dale očekivani rezultat. Iskustvo zemalja jugoistočne Evrope pokazuje da preslikavanje kapitalističkih institucija pre nego što se prihvati i njima odgovarajući sistem vrednosti neminovno stvara sukobe i otežava formiranje tržišnih institucija. Brzo i nekritičko preuzimanje rešenja iz razvijenih privreda donosi više štete nego koristi, sa vrlo nepovoljnim implikacijama na dugoročni privredni i društveni razvoj⁶. Stoga ne čude rezultati istraživanja koja pokazuju da stanovnici ovih zemalja gube entuzijazam pri proceni trenutnih epohalnih zbivanja i počinju sa nostalgijom da se sećaju prošlosti. Tako P. Bejaković⁷ navodi da je istraživanje sprovedeno u Hrvatskoj pokazalo da su stanovnici ove države izraziti pobornici socijalne države i snažne regulacije privredne aktivnosti, te da je kod njih prisutan oportunistički i izrazito nepoverenje u institucije. Ovakvi stavovi samo delimično se mogu objasniti nasleđem planskog sistema. Nepoverenje u institucije predstavlja i odgovor na neuspehe u prvim godinama tranzicije i pojavu da je slom socijalizma doneo neusumnjive koristi samo nekim grupacijama. Polovičnost reformi doprinela je da tokom devedesetih u ovim zemljama opstanu gotovo svi negativni mehanizmi iz prethodnog razdoblja (dominacija državne svojine, paternalistička država,

⁵ Vidi: S. Gredelj, *Vrednosno utemeljenje blokirane transformacije srpskog društva*, u: "Račji hod ` Srbija u transformacijskim procesima", red. M. Lazić, Beograd, 2000, str. 175.

⁶ Na posledice raskoraka formalnih i neformalnih institucija i istrajnosti neformalnih pravila igre govore i reči Valtazara Bogišića o rizicima uvođenja pozitivnopravnih propisa po ugledu na razvijena društva bez uvažavanja specifičnosti pojmova, uverenja i običaja sredine: "Narodni život se odupire unošenju oblika koji nisu u saglasnosti sa postojećim oblicima i ne odgovaraju njemu. Kada se zakonodavac ne obazire na pravne pojmove, uverenja, potrebe i običaje naroda, neizbežno se javlja otpor sa strane naroda, pa i kada bi moguće bilo savladati taj otpor, i mehanički uvesti taj zakon to, kao što na svakom koraku sretamo u pravnoj istoriji, takvi zakoni, umesto da uvedu nekakav red i opredeljivost u pravne pojmove i pravni život naroda, uvode u svakom slučaju nered i kaos, tako, da se pravni pojmovi koje je narod pre imao pomute, novština mu, u najboljem slučaju, ni u čemu ne koristi". Navedeno prema: S. Gredelj, *op. cit.* str. 183.

⁷ P. Bejaković, Značenje usklađenosti formalnih i neformalnih institucija kao čimbenika gospodarskog razvoja i društvene stabilnosti, okrugli sto "Institucionalizam" Institut za javne financije Zagreb, www.ijf.hr.

finansijska nedisciplina i sl.). Brojna istraživanja koja su se bavila ispitivanjem stavova stanovništva Srbije prema promenama koje su nastupile prelaskom u novi politički i ekonomski sistem pokazuju da je odnos prema prethodnom sistemu izazivao oštre polarizacije: od njegovog bezrezervnog odbacivanja do nostalgije i priznanja da je imao neke pozitivne strane. S Gredelj navodi istraživanje koje je obuhvatalo i pitanje prednosti starog sistema u poređenju sa novim gde je velika većina ispitanika izjavila da je prethodni sistem bolje omogućavao zadovoljavanje osnovnih životnih potreba (73%), zdravstvenu zaštitu (72%), dečju zaštitu (74%), zaštitu od kriminala i nasilja (75%), mogućnost zaposlenja i rešavanja stambenog pitanja (78%), sigurnost radnog mesta (76%) i primanja (80%). Posebno je interesantan podatak da 1/5 ispitanika kao poželjnu promenu označila "povratak u socijalizam".⁸ Istraživanje sprovedeno na teritoriji jugoistočne Srbije⁹ pokazuje da 1/3 ispitanika izražava slaganje (potpuno se slaže, odnosno uglavnom se slaže) sa tvrdnjom da posle svake promene stvari u društvu su lošije nego pre toga .

Tabela 1

Posle svake promene u društvu stvari su lošije nego pre toga:

	Frekvencije	%
Uopste se ne slažem	97	16.6
Uglavnom se ne slažem	124	21.2
Neodlučan sam	166	28.4
Uglavnom se slažem	121	20.7
Potpuno se slažem	76	13.0
Ukupno	584	100.0
99.00	10	
	594	

N = 594, Bez odgovora = 10

Odnos ispitanika prema razvoju tržišne privrede ilustruju podaci dati u tabeli br. 2. Kad je u pitanju razvoj tržišne privrede, svega 1/3 ispitanika kao najvažnije izdvaja privatizaciju i sprovođenje strukturnih promena u privredi. Podatak da samo 22,1% ispitanika izdvaja privatizaciju kao najvažniji korak u razvoju tržišne privrede pokazuje nepoverenje prema privatnom sektoru. Pri tome privatizaciju ne treba shvatiti usko kao transfer državne imovine pojedincima i pravnim licima, već je treba shvatiti kao meru kojom se uspostavlja i razvija privatni sektor, te stvara osnova za razvoj ostalih institucija tržišne privrede. Iskustvo zemalja u tranziciji pokazuje da se proces transformacije bivših socijalističkih privreda ne može ostvariti bez promene svojinskih odnosa. Proces privatizacije je neophodan instrument za uspostavljanje osnovnih institucija tržišne privrede i društva zasnovanog na tržišnim principima.¹⁰ Neshvatanje značaja privatizacije za razvoj

⁸ S. Gredelj, *op.cit.* str. 210

⁹ Istraživanje "Kvalitet međuetničkih odnosa, svest o regionalnom identitetu i mogućnosti saradnje i integracije na Balkanu" sprovedeno je tokom 2003. godine u okviru rada na projektu "Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije (1310) koji se izvodi na Insitutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu.

¹⁰ Za institucionalizovanje efikasne tržišne privrede neophodno je kumulativno ispunjenje tri uslova i to: a) ekonomski zasnovana i celishodna konfiguracija cena, b) ispravna reakcija ekonomskih aktera na tako uspostavljene cene i c) makroekonomska stabilnost, kao jedini ambijent u kome privredni subjekti mogu

tržišne privrede delimično predstavlja posledicu nasleđa prethodnog sistema ali i reakciju na brojne zloupotrebe koje su se javile u inicijalnoj fazi tranzicije. Umesto povećanja efikasnosti privređivanja i stvaranja osnove za razvoj tržišne privrede, privatizacija se ne retko pretvarala u postupak preraspodele oskudnih resursa u korist privilegovanih slojeva.

Tabela 2

Za razvoj tržišne privrede najvažnija je:

	Frekvencije	%
Privatizacija	130	22.1
Niska inflacija i stabilnost domaće valute	144	24.5
Slobodna trgovinska razmena sa inostranstvom	164	27.9
Reforma banaka i preduzeća	54	9.2
Priliv stranog kapitala	86	14.7
Ukupno	587	100.0
99.00	7	
	594	

N = 594, Bez odgovora = 7

Naravno, prilikom analize rezultata empirijskog istraživanja, poput navedenog, treba uvažiti i ekonomske, političke i kulturološke specifičnosti regiona na kome žive ispitanici. U tom kontekstu područje jugoistočne Srbije, na kome je istraživanje vršeno, ima određene specifičnosti:

- ekonomska nerazvijenost nasledena iz prethodnih perioda razvoja i ekonomsko zaostajanje toga regiona u odnosu na druge regione u zemlji;
- teške ekonomske i socijalne posledice iz prvih godina tranzicije koje su pogodile ovaj region. Naglo povećanje nezaposlenosti, drastičan pad ličnog i društvenog standarda i gubljenje vere da će do poboljšanja ekonomske situacije ubrzo doći, od posebnog su uticaja na stavove ispitanika o reformama i tržišnoj ekonomiji;
- ono je područje emigracije. Teškoće u sprovođenju tranzicije i njeni početni problemi dodatno su doprineli demografskom praznjenju ovog prostora, pogoršanju starosne strukture stanovništva i pogoršanju njegove demografske i socijalne slike.
- nerazvijenost ekonomske i svake druge saradnje između ovoga i susednih regiona (koji pripadaju drugim državama), koja je uslovljena međudržavnim odnosima koji su se razvijali na području Balkana posle Drugog svetskog rata. Iz toga sledi odsustvo šire i čvršće ekonomske saradnje i povezanosti područja jugoistočne Srbije sa svojim geografskim okruženjem zbog čega negativne posledice trpe svi na Balkanu.

Sve ove i druge specifičnosti područja jugoistočne Srbije čine uslove života ljudi na ovom prostoru posebnim. Svakako da su oni od značaja i kada su u pitanju njihovi stavovi o društvenim i ekonomskim promenama u kontekstu procesa tranzicije. Doza

---

ispravno da percipiraju cene. U ostvarivanju sva tri preduslova efikasnosti, svojina ima odlučujuću ulogu. Vidi opširnije: M. Zec, et. al, *Privatizacija, nužnost ili sloboda izbora*, Ekonomski institut Beograd, 1997, str. 17.

nepoverenja prema tim promenama, koja je očigledna, uzrokovana je realnim ekonomskim stanjem kao i posledicama početnog procesa reformi koje se već sprovode u ovom delu Srbije. Finalni rezultati reformi, koji bi ekonomsko i socijalno stanje bitnije promenili na bolje, još su daleko. U tome treba tražiti i objašnjenje da se kod stanovništva u tom kraju, pa i drugim delovima Srbije i drugim balkanskim državama, još uvek visoko vrednuje ono što je nekada bilo. Dakle, sistem vrednosti koji je razvijan u periodu socijalističkog razvoja, koji je pojedincu pružao ekonomsku i socijalnu sigurnost, makar to bilo na nižem nivou i na kraći rok.

DALJI PRAVCI RAZVOJA INSTITUCIJA

Nakon desetogodišnjeg iskustva očigledno je da su za uspešnu tranziciju bivših socijalističkih privreda u tržišne odlučujuće institucionalne promene, koje menjaju strukturu podsticaja u društvu, stvaraju uslove za efikasnu alokaciju resursa i obezbeđuju uslove za rast i razvoj. Sastavni deo ovih promena je koncipiranje i izgradnja pravnog sistema. Kada je u pitanju funkcionisanje privrede od zakonodavstva se očekuje da jasno definiše i štiti svojinska prava, uspostavi pravila za razmenu ovih prava, postavi pravila za ulazak i napuštanje ekonomskih aktivnosti, podstiče konkurenciju jačanjem tržišne strukture i korekcijom tržišnih "grešaka".¹¹ U okviru ovakve sveobuhvatne rekonstrukcije nužno je sprovesti deregulaciju u svim onim oblastima u kojima je u prethodnom periodu došlo do preteranog sužavanja i uskraćivanja prava ekonomskih aktera.

Tranzicija podrazumeva usvajanje pravnih propisa koji će podržati izgradnju institucija svojstvenih tržišnoj privredi. Među njima naročito su važni oni koji se odnose na razvoj tržišta kapitala (regulacija hartija od vrednosti, berzi i investicionih fondova, načina njihovog funkcionisanja, ovlašćenih učesnika i sl.), konstituisanja tržišta radne snage uz reformu radnog zakonodavstva i kolektivnog pregovaranja. Kako je u svim bivšim socijalističkim zemljama važilo pravilo nepotpunog ostvarivanja pravno važećih ustava i zakona, razumljivo je naglašavanje važnosti načela vladavine prava u ovim zemljama. Uspostavljanje i funkcionisanje pravne države smatra se ciljem od najvećeg strateškog značaja za uspešan prelazak iz jednog u drugi sistem.¹² U slučaju nepostojanja ili nepoštovanja ovog načela u društvu se ispoljava pravna nesigurnost koja ugrožava normalno funkcionisanje tržišne privrede, slabi podsticaje za angažovanjem i racionalnom upotrebom oskudnih resursa i uvećava transakcione troškove.

Važan segment tranzicije je redefinisavanje uloge države u privredi – država umesto direktne uloge vlasnika i kontrolora proizvodnje mora da preuzme indirektnu regulatornu ulogu u podsticanju i prilagođavanju ekonomske aktivnosti. Umesto preširoko koncipiranih ekonomskih funkcija, karakterističnih za prethodni period, nužno je njihovo sužavanje i prilagođavanje potrebama tržišne privrede. Sveobuhvatni mehanizam državnog intervencionizma mora biti demontiran i zamenjen novim formama intervencionizma u

¹¹ Navedeno prema: World Development Report 1996, *From Plan to Market*, IBRD/World Bank, Washington, 1996, str. 88.

¹² U. Projs navodi da "nezavisno od različitih ekonomskih, socijalnih i kulturnih uslova pod kojima pojedine zemlje moraju da izvrše taj prelaz, uglavnom su svi saglasni u tome da se stvaranjem samostalne sfere građanskog društva ne formira samo plodno tlo za stvaralački razvoj društvene raznovrsnosti, nego se istovremeno stvara i onaj diferencirani splet privrednih, socijalnih i kulturnih mikrostruktura unutar društva, koji predstavlja efikasnu barijeru protiv povratka centralističkog i apsolutističkog etatizma u njihovim državama. U. Projs, *Uloga pravne države u transformaciji postkomunističkih društava*, "Pravna država poreklo i budućnost jedne ideje", red. D. Basta, D. Miler, Pravni fakultet u Beogradu, 1991, str. 65.

kojem *ex ante* postoje transparentna pravila igre, koja stimulišu konkurentnost, inventivnost i kreativnost. Nova uloga države podrazumeva povećanje funkcija tržišta, tako što se tržištu prepušta obavljanje funkcija koje su ranije bile isključivo u rukama države.

Problemi ovih zemalja u izgradnji tržišne privrede vraćaju državu i njene ekonomske funkcije u samo središte teorijskih i emirijskih istraživanja.¹³ U tom smislu, razmatraju se oblici državne intervencije koji su opravdani i poželjni. Na prvom mestu su one funkcije koje država vrši u modernim tržišnim privredama i koje, kao opravdane, prihvata čak i liberalistički koncept. U razvijenim tržišnim privredama država obezbeđuje institucionalnu strukturu privrede i eliminiše nesavršenosti koje nastaju kao rezultat slabosti u funkcionisanju tržišne privrede. Mada postoje nesuglasice o pitanju širine ekonomske funkcije države, gotovo jednodušno je prihvaćena uloga države u proizvodnji javnih dobara, zaštiti društva od spoljnih udara, oblasti socijalne zaštite, regulisanju prirodnih monopola i vođenju ekonomske politike. Uloga države je nezamenljiva kada je u pitanju zaštita pojedinaca od različitih vrsta rizika, kao što su nezaposlenost, socijalna sigurnost radno nesposobnih, socijalno osiguranje i pomoć socijalno najugroženijim slojevima stanovništva. Pored ovih funkcija, država u periodu tranzicije ima još aktivniju ulogu. Naime, da bi se uloga države u bivšim socijalističkim zemljama ograničila na navedene funkcije, potrebna je ne samo korenita ekonomska i politička reforma, nego i reforma kompletnog državnog aparata i sredstava njegovog uticaja na ekonomsku aktivnost.¹⁴

U periodu tranzicije uloga države je nezamenljiva kada je u pitanju izgradnja institucija. Ona mora da inicira i aktivno pomaže razvoj novih institucija primerenih tržišnoj privredi. Otklanjanje raskoraka između formalnih i neformalnih institucija, a samim tim i efikasna primena formalnih pravila, zahteva postojanje efikasne i kredibilne države. Država, takođe, mora da obezbedi odgovarajuće institucionalne okvire koja će pospešiti razvoj privatnog sektora i obezbediti pravnu sigurnost. Posebno mesto pripada merama koje podstiču konkurenciju, koja predstavlja osnovu tržišne privrede. Ona snižava transakcione troškove, alokira rizik na subjekte koji su spremni da ga preuzmu i daje prave podsticaje za investicije.

Utvrđivanje optimalnog stepena državne aktivnosti manje je važno pitanje od načina na koji se ove funkcije obavljaju. Ključno pitanje u procesu tranzicije nije samo u redukovanoj ulozi države, već mnogo više u redefinisanoj funkciji države i u promeni sredstava i ciljeva intervenisanja. Izgradnja tržišne privrede u velikoj meri zavisi od sposobnosti i spremnosti države, pre svega kao ekonomskog subjekta da se menja i da se odrekne svojih dosadašnjih funkcija i da preuzme one koje su svojstvene demokratskom društvu tržišne orijentacije. Od suštinske važnosti je očuvanje kredibiliteta države jer neorganizovano povlačenje države može dovesti do pojave da autoritet države bude uzurpiran od strane moćnih interesnih grupa koje teže maksimiziranju sopstvenog bogatstva umesto ukupnog društvenog blagostanja.

---

¹³ M. Bisić navodi da dosadašnja iskustva i različita uspešnost zemalja u tranziciji u dostizanju i održavanju ekonomskog rasta, kao i društvenog standarda u celini, ukazuju da ključnu ulogu u tom procesu igraju upravo sposobnost i kredibilitet države, izabrana ekonomska politika i efikasnost institucija. Navedeno prema: M. Bisić, *Država u tranziciji*, "Ekonomska misao", br. 3-4, 1999, str.177.

¹⁴ V. Drašković, *Problemi i deformacije tranzicije*, "Ekonomska misao", br. 3-4, 1999, str. 222-223.

ZAKLJUČAK

Koncept ekonomske politike primenjen u inicijalnoj fazi tranzicije nije doveo do očekivanih rezultata. Umesto očekivanog rasta, privrede ovih zemalja suočile su se snažnom transformacionom recesijom. Ključni nedostatak primenjenog koncepta je u tome što ne uviđa značaj institucija koje određuju strukturu podsticaja u ekonomskom životu. Iskustvo zemalja jugoistočne Evrope pokazuje da preslikavanje kapitalističkih institucija pre nego što se prihvati i njima odgovarajući sistem vrednosti neminovno stvara sukobe i otežava formiranje tržišnih institucija. Brzo i nekritičko preslikavanje rešenja iz razvijenih privreda donosi više štete nego koristi, sa vrlo nepovoljnim implikacijama na dugoročni privredni i društveni razvoj. Rezultati istraživanja pokazuju da na uspeh izgradnje institucija tržišne privrede veliki uticaj imaju stavovi stanovništva o društvenim i ekonomskim promenama u kontekstu procesa tranzicije. Nepoverenje u institucije predstavlja i odgovor na neuspehe u prvim godinama tranzicije i pojavu da je slom socijalizma doneo nesumnjive koristi samo nekim grupacijama. Ovakav odnos prema institucionalnim promenama potvrđuje i istraživanje sprovedeno na području jugoistočne Srbije. Doza nepoverenja prema tim promenama uzrokovana je realnim ekonomskim stanjem, kao i posledicama neuspeha u inicijalnoj fazi tranzicije. U tome treba tražiti i objašnjenje da se kod stanovništva obuhvaćenim istraživanjem još uvek visoko vrednuju rešenja prethodnog sistema. Nekonzistentan pristup institucionalnim promenama doprineo je stvaranju neformalnih pravila ponašanja koja ne doprinose razvoju tržišne privrede. Otklanjanje nesklada između formalnih i neformalnih institucija podrazumeva aktivnu ulogu države koja treba da obezbedi efikasan pravni sistem i uslove koji su pogodni za razvoj privatnog sektora.

Literatura

1. Bejaković P., *Značenje usklađenosti formalnih i neformalnih institucija kao čimbenika gospodarskog razvoja i društvene stabilnosti*, okrugli sto "Institucionalizam" Institut za javne financije Zagreb, www.ijf.hr.
2. Bisić M., *Država u tranziciji*, "Ekonomska misao", br. 3-4, 1999;
3. Cernat L., *Institutions and Economic Growth: Which Model of Capitalism for Central and Eastern Europe*, Journal for Institutional Innovation, Development and Transition, Institute for Macroeconomic Analysis and Development Ljubljana, Vol. 6/2002;
4. Drašković V., *Problemi i deformacije tranzicije*, "Ekonomska misao", br. 3-4, 1999;
5. Gredelj S., *Vrednosno utemeljenje blokirane transformacije srpskog društva*, u: "Račji hod Srbija u transformacijskim procesima", red. M. Lazić, Beograd, 2000;
6. Projs U., *Uloga pravne države u transformaciji postkomunističkih društava*, "Pravna država poreklo i budućnost jedne ideje", red. D. Basta, D. Miler, Pravni fakultet u Beogradu, 1991;
7. Rikalović G., *Institucionalna infrastruktura, tranzicija ka tržišnoj privredi i privatizacija*, "Institucionalna infrastruktura u tranziciji ka tržišnoj ekonomiji", Institut društvenih nauka – Centar za ekonomska istraživanja, red. D. Šuković, Beograd, 1994;
8. Stanovčić V., *Kako rehabilitovati društvene institucije*, Prizma CLDS Beograd, str. 19-20.
9. Wager H. J., *On the Relationship Between State and Economy in Transformation*, Frankfurt institute for Transformation Studies Discussion Paper, No.14/2000;
10. World Development Report 1996, *From Plan to Market*, IBRD/World Bank, Washington, 1996, str. 88.
11. Zec, et. al, *Privatizacija, nužnost ili sloboda izbora*, Ekonomski institut Beograd, 1997.

UDK 339.7:34
339.727.22

Predrag Cvetković
Pravni fakultet
Univerzitet u Nišu

O EFEKTIMA STRANIH INVESTICIJA: RAZLIKA IZMEĐU STVARNOSTI I PREDRASUDA*

UVOD

Strane investicije su, prevashodno, ekonomski fenomen, zasnovan na pretpostavci da globalna alokacija proizvodnih sredstava omogućava njihovo optimalno korišćenje, čime se u krajnjem doprinosi opštem ekonomskom rastu. Mada je njihov osnovni „ratio“ ekonomski, dejstva stranog kapitala uključuju i različite socijalne, političke i tehnološke uticaje. Prisustvo i intenzitet određenih efekata stranih investicija zavisi od vrste stranih ulaganja u pitanju, kao i otvorenosti država uvoznica kapitala (receptivne države; države domaćini) za prijem inostranog kapitala. U daljem izlaganju biće date osnovne napomene o vrstama stranih investicija, uz naglasak na povezanost pojedinih efekata stranih ulaganja i vrste ulaganja, kao i o okolnostima čije prisustvo determiniše pogodnost određene države da bude destinacija za strana ulaganja; za ove okolnosti i njihovo pojedinačno i skupno dejstvo na prosuđivanje o povoljnosti države da bude država domaćin stranom kapitalu upotrebljava se generični naziv „investiciona klima“.

VRSTE STRANIH INVESTICIJA

Strana investicija je “transfer fondova ili drugih materijalnih vrednosti iz jedne države (država izvoznica kapitala; država porekla) u drugu državu (državu domaćina; receptivna država) sa ciljem korišćenja tih sredstava u poslovanju preduzeća u toj državi, a u cilju direktne ili indirektno participacije u dobiti preduzeća”.¹ U najširem smislu, strana investicija je transfer kapitala iz privrede jedne u ekonomiju druge države.

Definisanje pojma strane investicije u izvorima Međunarodnog investicionog prava² karakterišu široko postavljeni kriterijumi određivanja predmeta investiranja (objektivni element strane investicije), odnosno inostranosti investitora i investicije

---

* Rad sa projekta *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo za nauku, tehnologije i razvoj Republike Srbije.

¹ Reč je o definiciji pojma strane investicije (eng. “foreign investment”), u: “Encyclopedia of Public International Law”, Band 8, Amsterdam-New York-Oxford 1985, pp. 246: “Foreign Investments are the transfers of funds or materials from one country (called the capital Exporting country) to another country (called the host country) to be used in the conduct of an enterprise in that country in return for a direct or indirect participation in the earnings of the enterprise”.

² O izvorima međunarodnog investicionog prava videti u: Cvetković, Predrag, “Međudržavni sporazumi kao izvori međunarodnog investicionog prava”, *Pravo i privreda* br. 5-8/2003, str. 516-530

(subjektivni element strane investicije). Ovakav pristup uslovljen je težnjom da se pomenuti izvori primene na što širi krug različitih formi stranih ulaganja. Može se tvrditi da su iz pojma strane investicije isključeni jedino besteretni oblici plasiranja stranog kapitala u državu domaćina (donacije, bespovratni krediti). Pomenuti oblici investiranja ne ulaze u pojam stranog ulaganja korišćen u ovom radu.³

1. Kriterijumi podele stranih investicija

Postoji više različitih kriterijuma podele stranih investicija.

a) S obzirom na vrstu ekonomske vrednosti koja se investira, razlikuju se: investicije u stvarima (eng. “tangible”) i u pravima (eng. “intangible”). Investicije u stvarima podrazumevaju ulaganje opreme, zemljišta ili objekata. Investicije u pravima obuhvataju ulaganja u formi angažovanja finansijskih resursa za kupovinu akcija sa pravom svojine i svojinskih udela, davanje na raspolaganje prava intelektualne svojine i investicije u formi zajmova.

b) Prema kriterijumu svojinskog karaktera uloženog kapitala, razlikuju se privatne i državne investicije.

c) S obzirom na to da li je reč o stranom kapitalu koji ulazi direktno iz inostranstva, ili se radi o sredstvima stranog porekla dobijenim iz profita već postojeće investicije u državi domaćinu, razlikuju se investicije učinjene “svežim” kapitalom i investicije kapitalom koji se reinvestira. Ova podela je od značaja posebno jer investiciona zakonodavstva daju preferencijalni tretman investitorima koji svoj profit reinvestiraju u državi domaćinu, umesto da izvrše njegovu repatrijaciju.

d) Prema intenzitetu uticaja stranog investitora na upravljanje svojom investicijom razlikuju se strane direktne investicije, portfolio investicije i tzv. “nove forme investicija” (eng. “New forms of Investment” – NFI)⁴. (Ne)postojanje i intenzitet uticaja stranog ulagača na vođenje investicionog projekta karakteriše celokupni sistem pravnih odnosa nastalih u vezi sa stranom investicijom i povodom nje, a između stranog investitora i države domaćina. Stoga će ova podela investicija biti uzeta kao bazična prilikom izlaganja koje sledi, a tiče se oblika stranih investicija.⁵

---

³ Bliža razmatranja kriterijuma za određivanje pojma strane investicije neće biti deo ovog priloga.

⁴ NFI su forma investiranja nastala kao posledica političkih kretanja šezdesetih godina prošlog veka, kada su novonastale države (bivše kolonije) zahtevale priznanje punog ekonomskog suvereniteta. Ove zemlje smatrale su multinacionalne kompanije osnovnim faktorom sprečavanja realizacije tih težnji. Stoga su uvedena mnogobrojna ograničenja za strane investitore, kojima je trebalo ograničiti kontrolu stranaca nad investicijama i sprečiti tzv. “privrednu kolonizaciju”. NFI se javljaju kao idealna forma investiranja, s obzirom da se njima privlači strana tehnologija i know how, a istovremeno država domaćin zadržava kontrolu nad nacionalnom industrijom i sirovinama.

⁵ Do sedamdesetih godina prošlog veka strani kapital je u zemlje u razvoju plasiran pre svega putem zajmova. Sa početkom krize uzrokovane padom cena sirovina, zaduživanje država u razvoju postaje otežano zbog previsokih cena kredita na tržištu. Posledica ovog kretanja je liberalniji pristup nerazvijenih i država u razvoju u odnosu na FDI, što se manifestuje većim brojem bilateralnih sporazuma o zaštiti investicija i radu na stvaranju adekvatnog investicionog zakonodavstva. U svakom slučaju, FDI u odnosu na zajmove ima suštinsku prednost, posmatrano s aspekta države domaćina: zajmodavac ima pravo na glavicu i kamatu bez obzira na uspeh projekta finansiranog njegovim sredstvima; FDI investitor, pak, snosi rizik poslovanja, a njegova dobit zavisi od uspešnosti poslovanja preduzeća osnovanog investicijom.

1. 1. Direktne strane investicije (eng. "Foreign Direct Investment" – FDI).

Direktne strane investicije predmet su interesovanja kako pravne, tako i ekonomske nauke. U skladu sa različitim pristupom u izučavanju fenomena FDI, razvile su se i različita određenja njihovog karaktera.

1. 1. 1. Pravna definicija FDI

U pravnom smislu, direktna strana investicija podrazumeva investicioni odnos trajnijeg karaktera između stranog investitora i preduzeća u koje se ulaže, ili koje se osniva kapitalom stranog investitora.

Direktne investicije mogu biti učinjene u različitim formama: osnivanjem preduzeća, preuzimanjem (eng. "acquisition"), spajanjem sa postojećim preduzećem domaćeg investitora (eng. "merger"), ili osnivanjem zajedničkog preduzeća sa domaćim ulagačem. Forma FDI zavisi od opcija dozvoljenih pravnim poretkom receptivne države, ali i od investicione strategije ulagača.

FDI ne podrazumeva samo ulaganje novca. Radi se o paketu kapitala, know how i menadžerskih znanja. FDI uključuju i predmetni kapital (zemljište, objekte, mašine), finansijska sredstva, know how, nove tehnologije i upravljačka znanja. U literaturi se "investicionim ulogom" kod FDI smatra "svaki utrošak sredstava učinjen radi obezbeđenja konkretnih uslova za privrednu delatnost investitora".⁶

Namera investitora da neposredno utiče na preduzetničku delatnost preduzeća u koje je investirao osnovna je karakteristika FDI, koja ovakve investicije čini različitim od ostalih oblika ulaganja, pre svega portfolio investicija.⁷ Pojavni oblici ovog uticaja mogu biti različiti. U „OECD definicijama za strane direktne investicije“⁸ preporučuje se da "direktna investicija bude definisana kao preduzeće u kome strani investitor poseduje 10 ili više procenata redovnih akcija sa pravom glasa ili po drugom osnovu". Numerička vrednost od 10 % ustanovljava pretpostavku direktnog investicionog odnosa (eng. "direct investment relationship"), te implicira zaključak o sposobnosti investitora da utiče na upravljanje preduzećem.⁹ Dakle, FDI ne pretpostavlja apsolutnu kontrolu stranog investitora.

Može se reći da se pod direktnom stranom investicijom podrazumeva dugoročni međunarodni transfer kapitala u državu domaćina posredstvom preduzeća koje posluje u toj državi, radi ostvarivanja ekonomske dobiti i uz neposredan uticaj investitora na preduzetničku delatnost, kao i snošenje preduzetničkog rizika. Iz ovako apstrahovane definicije mogu se izvesti osnovni elementi FDI: dugoročnost; međunarodni transfer kapitala; ekonomska dobit; neposredan uticaj na proizvodnju uz snošenje ekonomskog rizika.¹⁰

⁶ Zagel, Gudrun, "Auslandsinvestitionen in Lateinamerika", Duncker&Humblot Berlin, 2000, str. 158, str. 5.

⁷ O portfolio investicijama videti infra, tač. 1. 2.

⁸ e. "OECD Benchmark definition of foreign direct investment"; dokument je dostupan na adresi: www.oecd.org.

⁹ Videti tač. 7. i 8. "OECD definicija za strane direktne investicije". Kriterijum postojanja učešća investitora u osnovnom kapitalu pravnog lica u visini od 10% prihvaćen je i u našem Zakonu o deviznom poslovanju kao merilo definisanja strane direktne investicije. Videti: čl. 2. st. 10. Zakona o deviznom poslovanju ("Sl. list SRJ", br. 23/2002).

¹⁰ U teoriji se mogu naći podele zasnovane na kriterijumu neposrednog motiva investitora. Tako se, prema primarnoj motivaciji ulagača, razlikuju: prodajno orijentisane investicije, čiji je cilj proizvodnja za tržište domaće države; troškovno orijentisane investicije, čiji je motiv u niskim troškovima privredne delatnosti na

1. 1. 2. Ekonomske teorije i ekonomsko-političke teorije o FDI

Pored pravnih, FDI je predmet ekonomskih i političko-ekonomskih teorija. Osnovne postavke ovih teorija su od značaja, jer mogu biti upotrebljene kao argument pro et contra prilikom usvajanja pravnih koncepcija koje se primenjuju na regulisanje stranih direktnih investicija.

a) Ekonomske teorije imaju za cilj ustanovljavanje ekonomskog *ratia* koji stoji iza FDI. Ovih teorija ima nekoliko.

Prema teoriji međunarodne trgovine (nem. "Theorie des Internationalen Handels"), izvoz proizvodnog kapitala isplativiji je od izvoza robe, s obzirom na to da su troškovi transfera vrednosti putem prenosa kapitala manji od izdataka koji nastaju u procesu plasiranja robe na tržištu. Ova povoljnost objašnjava se eliminisanjem nepredviđenih izmena u ponudi ili potražnji na tržištu, odnosno isključenjem mogućnosti države da primenom svojih mehanizama utvrđuje cenu uvezene robe.

Teorija faktora mesta proizvodnje (nem. "Standorttheorie") FDI objašnjavaju povoljnijim uslovima poslovanja u državi domaćinu nego u državi porekla, i to kako opštih (političkih, privrednih, pravnih), tako i posebnih uslova, koji se odnose samo na pojedine vrste proizvodnje (npr. eksploatacija rudnih bogatstava).

Teorija industrijske organizacije (nem. "Industrial Organization Theorie") FDI pravda specifičnim preduzetničkim komparativnim prednostima stranih preduzeća koje dolaze do izražaja prilikom obavljanja delatnosti u državi domaćinu. Ove komparativne prednosti (posedovanje prava industrijske svojine, proizvodna i finansijska moć strane kompanije koja omogućava dominaciju na tržištu) daju mogućnost sticanja profita na tržištu zemlje domaćina¹¹.

b) Ekonomsko-političke teorije objašnjavaju FDI prema konačnom zbirnom efektu FDI na političke, privredne i socijalne odnose u državi domaćinu. Ovih teorija ima tri.

Prema klasičnoj teoriji, strane investicije doprinose pozitivno razvoju države domaćina (finansijski prihodi, upliv novih tehnologija, poboljšanje nivoa ljudskih prava koje prati ekonomski napredak).

Teorija zavisnosti (eng. "The dependency theory"), osnovni rezultat FDI vidi u ostvarivanju profita stranih investitora na račun privrede države domaćina.

Teorija "srednjeg puta" (eng. "Middle path theory"), korist ili štetu FDI za privredu jedne države procenjuje prema okolnostima konkretnog slučaja, i istovremeno prve dve teorije kritikuju zbog izraženog ideološkog pristupa.¹²

Klasičnu teoriju zastupaju države izvoznice kapitala. Ova teorija je često kritikovana kao demagoška, s obzirom na to da je teško zamisliti da se strani investitori odlučuju za ulaganje iz "altruističkih pobuda". Teoriju zavisnosti u prošlosti su u velikoj meri zastupale države uvoznice kapitala, posebno bivše kolonije, koje su na talasu dekolonizacije, pod uticajem nacionalnog "sentimenta", ovoj teoriji suprotstavili princip "permanentne suverenosti nad prirodnim izvorima", koji je svoj izraz našao u rezolucijama

---

teritoriji države domaćina; snabdevački orijentisane investicije, čiji je cilj privabljanje sirovina iz države domaćina za dalju proizvodnju u državi porekla. Više u: Rindler, Heinz, *Der Schutz von Auslandsinvestitionen durch die MIGA, Wien, 1999*, str. 18.

¹¹ Više o ovim teorijama u Zagel, op. cit, str. 26-26.

¹² Više o ovim teorijama u Sornorajah, *The International Law on Foreign Investment, Cambridge University Press, 1994*, str. 38-50.

UN donetim šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog veka.¹³ O pravnoj snazi ovih izvora postoje dva oprečna stava. Prvi je da se rezolucije imaju smatrati “etabliranim međunarodnim pravom čija je sadržina obavezna”.¹⁴ Drugo shvatanje, prisustno u pojedinim odlukama arbitraža¹⁵ jeste da se radi o normama “de lege ferenda”, za čiju je primenu potrebno ispuniti pojedine ekonomske i političke preduslove, te da se stoga one ne mogu primenjivati na aktuelne odnose. Svakako da realni pravni autoritet ovih rezolucija gubi intenzitet u svetlu činjenice da su države izvoznice kapitala, suočene sa konstantnim preglasavanjem u Generalnoj skupštini UN, težište napora za osiguranjem određenog standarda tretmana svojih investitora usmerile na zaključivanje odgovarajućih bilateralnih sporazuma sa državama uvoznicama kapitala, obezbeđujući time odgovarajući tretman i zaštitu za svoje ulagače.

Teorija srednjeg puta je u velikoj meri danas prihvaćena kao smernica za regulisanje pravnog režima stranih investicija. Kod svih aktera prekograničnog investicionog procesa prisutna je svest da adekvatno regulisanje stranih ulaganja zahteva uvažavanje, sa jedne strane, interesa države porekla kapitala, da zaštiti svoje investitore od mogućih štetnih posledica zahvata receptivnih država u njihovu investiciju, i sa druge, prava država domaćina da određuje politiku stranih ulaganja u skladu sa potrebama ostvarivanja svojih razvojnih ekonomskih ciljeva. Ovaj proces usaglašavanja nije lak i iziskuje mnogo truda na postizanju kompromisa. Trenutno se rad na usaglašavanju globalnog pravnog okvira za strane investicije odvija u okviru Svetske trgovinske organizacije. Mada je, posle neuspeha Ministarskog sastanka STO u Kankunu (Meksiko) od 10 do 14. septembra 2003. godine ovaj proces u zastoju, izvesno je da će svest o neophodnosti stvaranja pravnog okvira za uređivanje režima stranih investicija, prisutna i kod država porekla i kod receptivnih država, kao i multinacionalnih kompanija, usloviti nastavak rada do postizanja konačnog rešenja, zasnovanog na poštovanju interesa svih zainteresovanih strana.

¹³ Šezdesetih godina prošlog veka, nošene poletom post-kolonijalne ere, novonastale države Afrike i Azije težile su reviziji postojećih ekonomskih odnosa razvijenih država i zemalja tzv. Trećeg sveta. Ova tendencija artikulirana je kroz Generalnu skupštinu UN, kao zahtev za stvaranjem “Novog međunarodnog ekonomskog poretka”, odnosno reviziju postojećih koncepcija i principa na kojima su se zasnivali odnosi između država. Države u razvoju tražile su priznanje prava na ekonomsko samoopredeljenje, suverenitet nad prirodnim izvorima i, posebno, priznanje prava na eksproprijaciju imovine stranaca. U periodu 1952-1975. usvojeno je šest rezolucija različito imenovanih: Rezolucija UN o pravu slobodne eksploatacije prirodnih izvora i bogatstava (e. UNGA Resolution 626, VII, on the Right to Exploit Freely Natural Wealth and Resources, 1952), tri rezolucije o stalnom suverenitetu nad prirodnim izvorima (e. UNGA Resolution 1803 (XVII) on Permanent Sovereignty over Natural Resources, 1962; UNGA Resolution 2158 (XXI) on Permanent Sovereignty over Natural Resources, 1966; UNGA resolution 3171 (XXVIII), Permanent Sovereignty over Natural Resources, 1973.), Rezolucija kojom je usvojena Deklaracija o ustanovljavanju novog međunarodnog ekonomskog poretka ((e. “UNGA Resolution 3201, S-VI, declaration on the Establishment of a New International economic Order”, 1974) i Rezolucija kojom je usvojena Povelja o ekonomskim pravima i dužnostima država (e. “UNGA Resolution 3281 (XXIX), Charter of economic Rights and Duties of States”, 1975). Glavni cilj ove rezolucije je utvrđivanje principa isključive kontrole države domaćina nad stranom investicijom i definisanje uslova te kontrole.

¹⁴ Sornorajah, *The International Law on Foreign Investment*, Cambridge University Press, 1994, str. 77.

¹⁵ Tako, prema mišljenju arbitra Rene Dupuya, iznetom prilikom rešavanja spora povodom nacionalizacije petrolejskih postrojenja firme “Texaco” od strane libijskih vlasti, Rezolucije o stalnom suverenitetu nad prirodnim izvorima imaju značaj de lege ferenda, te nisu relevantne za rešavanje investicionih sporova.

1. 2. Portfolio investicije

Portfolio investicija realizuje se preko međunarodnog tržišta kapitala i kupovina hartija od vrednosti. U prvom planu je dobitak u vidu dividende, pri čemu ulagač ne stiče svojinska prava nad preduzećem i nema nameru vršenja preduzetničke aktivnosti. Za razliku od FDI, kod kojih, kao što je već rečeno, postoji namera investitora da neposredno utiče na preduzetničku delatnost preduzeća u koje je investirao, kod portfolio investicija dolazi do “razvoda između upravljanja i kontrole kompanije, sa jedne i posedovanja akcija u njemu, sa druge strane”.¹⁶

Portfolio investicija ne ustanovljava trajan odnos, kao što je to slučaj sa FDI. Reč je o ulaganjima koja se realizuju kupovinom akcija, obveznica ili zajmovima. Portfolio investitori nemaju uticaj na upravljanje preduzećem. Odnose investitora i preduzeća u koje se investira karakteriše oportunist i krhkost. Portfolio investitori prevashodno su zainteresovani za sigurnost svoga kapitala, verovatnoću uvećanja njegove vrednosti i povraćaj uloga. Nestabilnosti tzv. “portfolio” odnosa doprinose promene u izgledima za ostvarivanje dobiti, koje su zavisne od kratkoročnih, ali i teško predvidljivih, kretanja na finansijskim tržištima. Zemlje u razvoju, pravdajući različit tretman FDI i portfolio investicija, smatraju da portfolio investitori nemaju dugoročni interes za pojedine investicije, ali da i pored toga njihove akcije mogu imati posledice za tržišta ovih zemalja. Na primer, ako država uđe u ekonomsku recesiju, povlačenje portfolio kapitala imaće za posledicu smanjenje deviznih rezervi.¹⁷

Upravljanje preduzećem uključuje i preuzimanje rizika za poslovne promašaje i gubitke. Ovaj je rizik veći kod FDI nego kod portfolio investicija. Kod prvih, investitor ulazi u mnogobrojne obaveze prema državi domaćinu proizašlih iz potrebe poštovanja pravnog okvira za obavljanje privredne delatnosti od kojih se ne može distancirati. Reč je o ugovornim obavezama različite vrste, kreditnim aranžmanima i ispunjavanju zahteva ius cogens karaktera (radnopravno zakonodavstvo, pravo zaštite životne sredine etc.).

Kod portfolio investicija, pak, investitor rizikuje gubitak dividende. Uz to, ove su investicije kratkoročno revirzibilne (kratak rok čekanja za ostvarivanje dobiti iz investicije), dok su kod FDI rokovi povraćaja uloženog kapitala i početak ekonomski isplative eksploatacije investicije vezani za uspostavljanje proizvodnje i osvajanje tržišta, procesima koji traju i po nekoliko godina.

Faktori koji opravdavaju različit tretman FDI od portfolio investicija i viši nivo zaštite prvih mogu se sumirati na sledeći način:¹⁸

- a) Strani investitor kod FDI upotrebljava ekonomske resurse države porekla, koji bi, da nisu transferisani u formi FDI, bili upotrebljeni u ekonomiji omaće države. Država porekla, dakle, ima opravdan ekonomski interes da ta sredstva budu adekvatno

---

¹⁶ Sornorajah, op. cit, str. 4.

¹⁷ Primer ovakvog ponašanja portfolio investitora je ekonomska kriza u Južnoj Koreji, kada je zbog pada akcija 1996. godine došlo do velikog odliva inostranog kapitala.

¹⁸ U XIX i XX veku razlika između portfolio i direktnih investicija nije bila toliko značajna, niti se na njoj insistiralo. Strane investicije iz evropskih industrijih zemalja bile su u glavnom u formi portfolio investicija. Nasuprot tome, investitori iz SAD favorizovali su direktne investicije. Dominacija direktnih investicija počela je nakon Prvog svetskog rata. Razlog ovakve tendencije nalazi se u činjenici da su tokom ratnog sukoba portfolio investicije bile pogođene inflatornim tokovima, dok su direktne investicije, zbog neposredne kontrole, bile rezistentne na ove uticaje. Više u: Gramlich, Ludwig, “Rechtsgestalt, Regelungstypen und Rechtsschutz bei grenzüberschreitenden Investitionen”, Baden-Baden, 1984, str. 64. Nakon II Svetskog rata direktne investicije definitivno zadobijaju primat.

zaštićena. Transfer tih sredstava je dopušten s ciljem da se ostvari profit i izvrši njihova repatrijacija. Tačno je da se i kod portfolio investicija radi o sredstvima koja potiču iz države investitora, ali je obično reč o individualnim prihodima, koji ne predstavljaju značajnu ekonomsku vrednost.

- b) Portfolio investitor može odustati od svoje investicije i repatrirati sredstva, ili ih uložiti u drugu investiciju kada zapazi naznake rizika za svoj ulog. Sa druge strane, repatrijacija FDI često je praćena različitim otežanim okolnostima, i nije ni brza ni laka, s obzirom da je reč o imovini koja se fizički nalazi u državi domaćinu (postrojenja, oprema).
- c) Portfolio investicije ne zahtevaju fizičko prisustvo stranog investora u državi domaćinu, dok FDI investicija pretpostavlja prisustvo ulagača, ili barem njegovog upravljačkog tima, u u receptivnoj državi.
- d) FDI se realizuju u opremi velike vrednosti i aktivnošću personala investitora. Bez zaštite opreme i lica angažovanih na iskorišćavanju investicije protok stranih investicija bio bi značajno manji, jer bi kalkulacija rizika bila faktor odvratanja ulagača od investiranja.

Različit tretman FDI i portfolio investicija potvrđen je i stavovima Međunarodnog suda pravde u sporu "Barcelona Traction".¹⁹ Radi se o sporu u kome je vlada Belgije, primenjujući diplomatsku zaštitu, podigla tužbu protiv Španije za gubitke koje je ova nanela kompaniji "Barcelona Traction, Light and Power Company". Argument Belgije bio je da je ona aktivno legitimisana za podizanje takve tužbe, s obzirom da je većina akcija bila u vlasništvu njenih državljana. Sud je smatrao da je za pružanje diplomatske zaštite ovlašćena Kanada, s obzirom da je kompanija osnovana u ovoj državi. Time je indirektno došao do zaključka da imaoći akcija nisu ovlašćeni na istu pravnu zaštitu kao direktni vlasnici investicije. Centralno pitanje bilo je pravo akcionara da od svoje države zahtevaju zaštitu za kompaniju u kojoj drže 88% akcija. Sud je utvrdio da kompanija i akcionari imaju različita prava i obaveze, smatrajući da su akcionari imali mogućnost da prodaju svoje akcije u bilo koje vreme, te da se na taj način zaštite od štetnih posledica odluka države domaćina (Španije). Po mišljenju Suda, akcionari, oslobođeni upravljačke odgovornosti i odgovornosti za donošenje odluka u dnevnom funkcionisanju kompanije, nemaju ovlašćenje na zaštitu koja pripada samoj kompaniji. Dakle, diplomatska zaštita je u ovom slučaju priznata državi u kojoj je kompanija osnovana (inkorporisana), a ne državi čiji su akcionari većinski vlasnici.²⁰

1. 3. Zajmovi kao investicija

Jedno od pitanja značajno za zemlje u razvoju jeste da li se zajmovi, preuzimanje dugova i njihovo konvertovanje u ulog smatraju investicijom. Reč je o komercijalnim zajmovima (zajmovi komercijalnih banaka kompanijama). Dakle, banka konvertuje svoj dug u ulog, ili investitor preuzimanjem dugova (kupovinom na finansijskom tržištu) pretvara dug u akcije i udele.

¹⁹ Barcelona Traction, Light and Power Company Ltd, Belgium v. Spain, Judgement of 5. February, 1970, International Court of Justice Reports of Judgements, Advisory Opinion and Orders 4).

²⁰ Obrazloženje argumentuje zbog čega tretman akcionara ne može biti jednak onom koji se pruža FDI investitorima: "Koncept i struktura kompanije determinisani su jasnom distinkcijom između kompanije i akcionara, kao različitih pravnih entiteta sa posebnim obimom i sadržinom prava. Radvajanje svojinskih prava kompanije i akcionara važna je manifestacija ove distinkcije".

Posmatrano sa aspekta receptivne države, zajmovi, u odnosu na FDI, imaju nekoliko nedostataka. Prvo, ovakvom investicijom investitor ne doprinosi neposredno unapređenju i ekspanziji preduzeća. Zajmovi komercijalnih banaka nisu dati s ciljem dugoročnog razvojnog uticaja na kompaniju. Drugo, razlog preuzimanja dugova nije da se njihovim konvertovanjem stekne ulog u cilju iskorišćavanja investicije. Preuzimanje dugova je operacija koja se preduzima u periodu krize pojedinih kompanija. Cena akcija tih kompanija po pravilu je niska, jer vlasnici akcija žele da kapitalizuju vrednost ulaganja u investiciju koja propada. Kupac dugova, pak, ima nameru da akcije koje je dobio konverzijom duga u investicioni kapital preproda kada se vrednost akcija poveća. Dakle, zajmovi i preuzimanje dugova, odnosno konvertovanje zajmova u ulog, deo su strategije preuzimanja kompanija sa finansijskim problemima. Sa aspekta razvojne politike, sporno je pitanje njihovog doprinosa ciljevima i dugoročnoj dobrobiti kompanije, a time i države domaćina.

Prednosti FDI u odnosu na zajmove kao metod prekograničnog transfera kapitala mogu se sumirati na sledeći način:

a) FDI predstavljaju integrisani paket finansijskih sredstava, menadžerskih znanja, tehničkog i trgovačkog know how. Nije reč samo o finansijskom angažovanju, što je slučaj kod zajmova.

b) FDI snosi rizik za uspeh projekta, od čega zavisi njegova dobit. Kod zajmova zajmodavac ima pravo na povraćaj sredstava bez obzira na profitabilnost investicije za koju je zajam dat.

c) Indirektno, FDI doprinosi uvošenju kompetitivnog i efikasnog preduzeća u lokalnu ekonomiju, čime se dugoročno stimuliše prihvatanje naprednih tehnika i upravljanja u drugim privrednim delatnostima i preduzećima.

e) FDI služi kao tertium comparationis za druge projekte, čime se u celini povećava mogućnost novih investicija. Sem toga, strani investitori mogu biti korisni lobisti u državama porekla za druge investicione projekte.²¹

1. 4. Nove forme investicija (eng. "The New Forms of Investment")

NFI su oblici investiranja proistekli iz različitih formi saradnje razvijenih s početka sedamdesetih godina prošlog veka. Predmet NFI je prenos novih tehnologija i vršenje usluga u državi domaćinu. Ugovori kojima se realizuju NFI su ugovor o licenci, ugovor o vođenju preduzeća, ugovor o uslugama i ugovor ključ u ruke. Kod ugovora o licenci, ugovora o uslugama i ugovora ključ u ruke radi se o tehničkom, a kod ugovora o vođenju preduzeća o "preduzetničkom" know how.²² NFI su po svojim karakteristikama međuforna između međunarodne trgovine (razmena roba, usluga i novca) i direktnih investicija (vršenje preduzetničke aktivnosti u državi domaćinu).²³

Da li će se NFI smatrati FDI ili trgovačkim poslom, zavisi od namere stranog lica. Ukoliko je njegov cilj postojala samo namera prodaje usluge ili know how, radi se o trgovini. Suprotno, postojanje namere da se vodi preduzeće indicira postojanje FDI. Naravno, ova namera mora biti praćena nekim vidom realne kontrole koji egzistira uporedo

---

²¹ Prednosti FDI u odnosu na zajmove sistematizovao je Shihata (Shihata, Ibrahim, Factor Influencing the Flow of Foreign Investment and the Relevancy of a Multilateral Investment Guaranty Scheme, 32 International, Law, 671-675).

²² Zagel, op. cit, str. 17.

²³ op. cit, str. 17.

sa pravom države ili drugog subjekta na kontrolu investicije zasnovanom na svojinskom udelu.²⁴

POJAM INVESTICIONE KLIME

Pod investicionom klimom podrazumeva se skup institucionalnih, infrastrukturnih i pravnih aspekata stranih ulaganja.

Povoljna investiciona klima je “optimalna proporcija visine finansijskog dobitka i niskog nivoa nekomercijalnog rizika”²⁵.

Investiciona klima ima svoj globalni i domaći aspekt. Posmatrano sa globalnog aspekta, ukupni obim stranih investicija i nivo investicija u jednoj zemlji uslovljen je i stepenom snage i stabilnosti svetske ekonomije i posebno politike industrijskih zemalja, stepena rasta njihovih ekonomija, nivoa kamata i kurseva.

Investiciona klima države domaćina, koja je predmet izlaganja koje sledi, dinamičan je i složen koncept. Njeni različiti aspekti mogu se prezentovati u tri kategorije: institucionalni (uključujući i politički) aspekt, infrastrukturni i pravni.

1. Institucionalni i politički aspekt

Inistitucionalni i politički aspekt tiče se političke stabilnosti vlade države domaćina, njene ekonomske politike (posebno politiku ponašanja prema privatnim, bilo stranim, bilo domaćim, investicijama), nivoa izgrađenosti i efikasnosti njenih finansijskih i administrativnih institucija

Politika ohrabrivanja stranih investicija postoji ukoliko

-vlada države domaćina (zakonom, bilateralnim sporazumom, ugovorom sa investitorom ili na drugi podoban način) preuzme obavezu pružanja pravičnog i stabilnog tretmana stranom investitoru, te da garantuje prediktabilnost i trajnost sprovođenja takve politike prema stranim investitorima;

-pravna pravila primenljiva na strane investicije svojim formulacijama i suštinom ukazuju na nearbitrarnost i izbegavanje protivrečnosti i eklekticizma;

- informacije o mogućnostima i uslovima investiranja, ekonomskim trendovima u trgovini i drugi podaci, jasni i široko dostupni, s obzirom na to da se investicione odluke donose na osnovu “poznatih alternativa”²⁶

- makroekonomska politika osigurava odgovarajuće ekonomsko planiranje i efikasno korišćenje resursa
- nivo ekonomskog razvoja države odgovara investitoru i faktor je koji potpomaže realizaciju njegovih ideja.²⁷

²⁴ Autori koji NFI upodobljavaju FDI definišu ih kao “ugovorne direktne investicije” (nem. “Verträgliche Direkt Investitionen”); više u: Schaufelberger, La protection juridique des investissements internationaux dans les pay en developpment, Zürich, 1993, str. 56; citirano prema Zagel, op. cit, napomena br. 18. na 14. strani.

²⁵ Shihata, Ibrahim, MIGA and Foreign Investment, Nijhoff publishers, 1988, str. 7.

²⁶ Značajnu ulogu u ovoj oblasti mogu imati i promotivne agencije, poput SIEPA u Srbiji.

²⁷ Ovde treba naglasiti da “povoljnost” nivoa ekonomskog razvoja za investiciju jeste relativna kategorija, i zavisi od vrste i cilja ulaganja. Na primer, države sa nižim nivoom prihoda atraktivne su za investicije u proizvodnju robe koja se izvozi, zbog niske cene kvalifikovane radne snage ili raspoloživosti prirodnih bogatstava (eng. “export-oriented investment”). Sa druge strane, zemlje sa razvijenim domaćim tržištem

- finansijska i politika kurseva daju pouzdanje u dugoročnu održivost investicije;
- politika oporezivanja i nivo razvoja finansijskih tržišta odgovaraju stranim investicijama;
- radnopravna politika i politika zapošljavanja uvažavaju posebnosti i potrebe stranog investitora.

Država može davati podsticaje određenim vrstama stranih investicija ili ulaganjima na određenoj teritoriji, ali i ograničavati strane investicije u određenim oblastima u skladu sa razvojnim prioritetima²⁸. Najznačajniji su svakako fiskalni podsticaji, ali oni nikako ne mogu biti substitut za fundamentalne pretpostavke investiranja kao što su razvijena i stabilna ekonomija, politička “dobrodošlica” stranim investitorima i odgovarajuća kursna i finansijska politika.

2. Infrastrukturni aspekt

Infrastrukturni aspekt investicione klime tiče se elemenata koji favorizuju ili diskredituju državu kao lokaciju za investicije. Ovaj aspekt uključuje pet elemenata koje investitor pažljivo analizira: fizičke komponente; ljudske resurse; trgovačke povoljnosti; stepen tehnološkog razvoja; sisteme poslovne administracije.

Fizička komponenta uključuje raspoloživost infrastrukturnih postrojenja i obuhvata saobraćajnu infrastrukturu (pruge, putevi, luke, aerodromi), sisteme snabdevanja vodom i strujom, sisteme za reciklažu otpadaka, telekomunikacione sisteme i prirodne resurse.

Ljudski resursi obuhvataju postojanje školovane, efikasne, disciplinovane i (po mogućstvu) jeftine radne snage. Ova komponenta je od značaja kod privlačenja investicija u proizvodnju ili delatnost pružanja usluga, kada je za tu delatnost potrebno edukovano tehničko osoblje i upravljački kadrovi. Ako ovih resursa nema, potrebno je angažovanje strane radne snage, što povećava troškove investicije.

Trgovačke povoljnosti za investiciju obuhvataju mogućnost distribucije robe, postojanje skladišta, razvijeni trgovački kanali, položaj države domaćina etc.

Tehnološki elementi infrastrukturnog aspekta uključuje postojanje laboratorija, tehnoloških sistema za kontrolu kvaliteta i kvantiteta, razvijene informatičke sisteme.

Sistemi poslovne administracije važna su podrška investiciji i bitna komponenta infrastrukturnog aspekta investicione klime. Uključuju postojanje konsultanata svih vrsta, računovodstvenih stručnjaka, razvijene mogućnosti za podršku investiciji.

3. Pravni aspekt

Treća kategorija faktora koji utiču na domaću investicionu klimu je pravne prirode. U principu, postoje dva seta pravnih faktora:

---

atraktivnije su za investicije u proizvodnju robe namenjenu tržištu države domaćina (eng. “import-substitution investment”).

²⁸U većini zemalja u razvoju ograničena su ulaganja u “politički osetljive delatnosti” (eng. “politically sensitive industries”; izraz prema Shihata, MIGA and Foreign Investment, str. 13), kao što su javna dobra, mediji, banke i osiguranje. Industrije sa relativno jednostavnom tehnologijom i skromnim finansijskim preduslovima i zahtevima su takođe rezervisane za lokalna preduzeća. Druge restrikcije se odnose na nivo stranog vlasništva i kontrole u pojedinim preduzećima, pristupa lokalnim tržištima i obavezu repatrijacije profita. Prisutni su i zahtevi koji se tiču obaveza izvoza, kvota zaposlenosti, imenovanje državljana države domaćina kao menadžera, ograničenja trajanja sporazuma o licenci tehnologije.

- osnovna pravila za uređivanje stranih investicija, bilo da je reč o domaćim izvorima (e. g. investiciono zakonodavstvo, radnopravno zakonodavstvo, poresko zakonodavstvo etc), ili međunarodnim sporazumima (bilateralni i multilateralni investicioni sporazumi);

- procedura rešavanja potencijalnih sukoba između stranih investitora i država domaćina. Ova procedura može biti limitirana na sredstva domaćeg zakonodavstva ali i upućivati na međunarodne mehanizme za rešavanje konflikata, kao što je postupak pred centrom za rešavanje sporova između država i državljana drugih država (eng. "International Centre for Settlement of Investment Disputes" – ICSID).²⁹

Naravno, pitanje je da li postojanje i struktura pravnih pravila kojima se štiti strana imovina zaista utiče na odluku stranog investitora. Izvesno je da u odsustvu ekonomskih mogućnosti, pravna pravila imaju mali značaj, ali i da pozitivni pravni okvir investiranja bez sumnje igra ulogu u odluci potencijalnog ulagača. Usvajanje prihvatljivog investicionog zakonodavstva i sklapanje međudržavnih sporazuma o zaštiti investicija simptom je postojanja želje vlade za stabilnim investicionim ambijentom i podrška investitorovom puzdanju u sigurnost investicije. Ipak, mnogo je značajnije ponašanje zakonodavne, izvršne i sudske vlasti države domaćina. Česte promene u zakonodavstvu, kršenje ugovornih aranžmana i nepostojanje nezavisnog i kredibilnog pravosudnog sistema ozbiljni su nedostaci pravnog aspekta investicione klime, koje ne može rešiti novi investicioni zakon ili sklapanje međunarodnog sporazuma. Štaviše, države koje su su uspele da privuku strane investicije ne nude poseban pravni tretman stranim investitorima već prosto tretiraju investiciju na način koji ohrabruje preduzetništvo i takmičenje i osigurava stabilnost.

4. Percepcija političkog rizika

Nema iscrpne i potpune teorije koja bi objasnila sve determinante od kojih zavisi donošenje investicione odluke (odluke o investiranju) u inostranstvu. Ove odluke su rezultanta analize više faktora: ekonomskih, finansijskih, komercijanih i nekomercijalnih, uključujući i psihološke. Ovi faktori različito deluju, u zavisnosti od ciljeva investitora, države domaćina i države porekla, privrednog sektora u koji se investira i karakteristika samog investicionog projekta.

Od posebnog je značaja motivacija investitora, koja utiče na njegovo ponašanje. Njegov primarni interes je identifikacija adekvatnog nivoa dobiti iz investicije, uz prihvatljivi stepen rizika. Drugi faktori takođe utiču na donošenje odluke o investiranju, kao što je: težnja ka osvajanju novog tržišta; pristup sirovinama; niski troškovi proizvodnje; predupređanje ili odgovor na poteze konkurencije.

Investitor je selektivan u izboru lokacije za investiranje. Prilikom izbora države na čijoj teritoriji ulaže može dati prednost onima sa većim tržištem, pogodnom geografskom lokacijom, bogatim prirodnim i kvalifikovanim ljudskim resursima. Može se, međutim,

²⁹ Centar je osnovan Konvencijom ICSID, donetom u vreme eskalacije konflikta između razvijenih država i zemalja u razvoju u odnosu na tretman i zaštitu inostranog kapitala. Njome je osnovan Međunarodni centar za rešavanje investicionih sporova (ICSID) kao neutralni forum neposrednog rešavanja sporova između države u čiju se ekonomiju investira (država domaćin; receptivna država) i stranog investitora. Centar funkcioniše pod okriljem Svetske banke, čime se obezbeđuje i neophodno pravno-političko zaleđe. Formiranjem Centra trebalo je podstaći definisanje jasnih pravnih kriterijuma rešavanja investicionih sporova i time doprineti depolitizaciji sukoba receptivnih država i stranih investitora, odnosno uticati na eliminisanje "posredničkog autoriteta" države porekla investitora koji vodi spor protiv države domaćina.

odlučiti i za manje profitabilnu investiciju u svojoj državi ili drugoj razvijenoj zemlji, aproksimirajući veće troškove investiranja u inostranstvu.

Za investitora je od izuzetnog značaja stav vlade države domaćina u odnosu na strane investicije. Oni su posebno osetljivi na pitanja poput: uslova eksproprijacije, transfera profita, repartijaciju uloga, nediskriminaciju stranaca u oblasti svojinskopravnih odnosa. Ovo je posebno važno za FDI, koje su po prirodi dugoročne, a materijalizuju se kao postrojenja velike vrednosti, po pravilu podložna fizičkim atacima i mogućim eksproprijatornim i drugim merama države domaćina. Ove su investicije posebno ranjive i mogu postati meta arbitrnog i nepredvidivog ponašanja.

Percepcija političkog rizika utiče i kvantitativno i kvalitativno na strane investicije u zemljama u razvoju.

Kvantitativan uticaj odražava se u sledećem: ukoliko je rizik koji se percipira isuviše visok, investicija neće biti učinjena. Time se smanjuje nivo investiranja u državu domaćina. Čak i kada u takvim uslovima investicija bude realizovana, država domaćin trpi štetu, jer su stope premija osiguranja investicije više. Stoga se anticipiraju u troškovima investitora, te dobit mora biti viša da bi se ovaj rizik kompenzovao, čime se smanjuje profit koji ostaje državi domaćinu.

Manifestacija kvalitativnog uticaja percepcije političkog rizika jeste veći obim investicija koje su kratkoročno revirzibilne, u odnosu na ulaganja kod kojih je potreban duži rok za povaračaj uloženog i početak ekonomske isplativosti eksploatacije uloženog. Sem toga, investitori će se javljati u liku velikih multinacionalnih kompanija.

Sudeći po rezultatima istraživanja sprovedenog u okviru makroprojeka *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije*, u Srbiji, doduše, ne dominantno, preovladava pozitivna percepcija prisustva stranog kapitala u domaćoj privredi.³⁰ Priliv stranih ulaganja³¹ i slobodna trgovinska razmena sa inostranstvom³² u značajnom procentu navedeni su kao primarni faktor razvoja tržišne privrede. Očigledno je da postoji potencijal da se strane investicije učine prihvatljivim elementom ekonomskog razvoja naše države. Uz adekvatan rad na izgradnji drugih aspekata investicione klime, značajno bi se smanjila sumnjičavost i strah stranih investitora u odnosu na ulaganje u našu ekonomiju. To bi svakako doprinelo većem obimu stranih ulaganja u našu ekonomiju, što je u ovom trenutku neophodni uslov za početak procesa ozdravljenja privrede Srbije i Crne Gore.

---

³⁰ Prema podacima, 54,4% ispitanika smatraju da strane investicije doprinose ekonomskom razvoju Balkana, dok 42, 6% ispitanika smatra da strani ulagači “eksploatišu domaće razvojne resurse.

³¹ Procenat ispitanika sa ovakvim stavom je 14,5% ispitanika.

³² Procenat ispitanika sa ovakvim odgovorom je 27,6%. Pored toga, kao faktori razvoja tržišne privrede navedeni su i privatizacija (21, 9%), niska inflacija i stabilnost domaće valute (24,2%) i reforma banaka i preduzeća (9,1%).

UDK 314.18(497.11)
314.3(497.11)

Petar Golubović

Niš

Suzana Marković-Krstić

Filozofski fakultet

Univerzitet u Nišu

RAZLIKE U REPRODUKCIJI STANOVNIŠTVA SRBIJE (Na primeru dva reproduktivna modela jugoistočne srbije)*

Reprodukcija stanovništva sve više postaje predmet interesovanja, s obzirom na prisutne promene u reproduktivnom ponašanju stanovnika većine zemalja koje se ispoljavaju u vidu prekomerne ili nedovoljne reprodukcije stanovništva. Može se na početku postaviti pitanje: zbog čega je reprodukcija stanovništva toliko značajna i šta je čini važnom?

Često se kao jedan od važnih razloga navodi ekonomski značaj stanovništva, kao i značaj procesa obnavljanja stanovništva za društveni razvoj. Povezanost socio-ekonomskog i demografskog razvoja, odnosno značajan uticaj kompleksa socio-ekonomskih i kulturno-obrazovnih činilaca na promene u reprodukciji stanovništva, najčešće se ispoljava u vidu demografskog preobražaja visokog u niski fertilitet i mortalitet. Osim toga, na individualnom planu, mogu biti prihvaćeni različiti reproduktivni modeli i ponašanje koje će rezultirati višim ili nižim nivoom plodnosti.

Pošto je ovaj rad koncipiran tako da prikaže neke od rezultata empirijskog istraživanja sprovedenog na području Srbije, Makedonije i Bugarske, a s obzirom na dostupnost podataka, izvršena je analiza podataka na osnovu uzorka iz jugoistočne Srbije. Poseban cilj autora je demografski i sociološki prikaz nekih indikatora reproduktivnih aspiracija i ponašanja stanovništva jednog dela Srbije.¹

Demografska analiza podataka daje obilje građe za deskripciju trendova koji se ispoljavaju na ovom području, na nivou populacije kao agregata, ali sociološka analiza zahteva da se fertilitet i reproduktivne norme sagledaju kao rezultat procesa koji se odvijaju u društvu kao sistemu i u porodici kao primarnoj zajednici, koji posredno utiču na promene individualnih reproduktivnih strategija. Od posebnog značaja su odgovori na pitanja: koji modalitet bračnog stanja je najprisutniji na istraživanom području, kolika je učestalost pojave vanbračnih zajednica i da li se bračne i vanbračne (sporazumne) zajednice razlikuju u pogledu fertiliteta?

Pre nego što se pristupi analizi podataka iz istraživanja konkretne populacije, treba ukazati na značajne trendove u kretanju nupcijaliteta stanovništva, koje rezultiraju promenjenim odnosom prema roditeljstvu. "Kretanje nupcijaliteta u poslednjih petnaestak godina pokazuje jasan silazni trend u bezmalo svim evropskim zemljama... Stopa ukupne

---

* Rad sa projekta *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo za nauku, tehnologije i razvoj Republike Srbije.

¹ Gradovi u kojima je sprovedeno istraživanje su: Leskovac, Medveđa, Bojnik, Bosilegrad, Babušnica, Dimitrovgrad, Merošina, Prokuplje, Žitorađa, Niš (Niška Banja), Bujanovac i Preševo.

bračnosti počela je da opada prvo u skandinavskim zemljama, posebno u Švedskoj i Danskoj polovinom 1960-ih, a potom su sledile slične promene u većini evropskih zemalja početkom 1970-ih. Izvesne promene u tom pravcu događaju se i u Jugoslaviji u 1980-im i mogle bi da znače početak kraja ere kada su se “svi” venčavali.”² Opadanje stope ukupne bračnosti³ na našim prostorima je jednim delom posledica odlaganja braka usled nepovoljnih ekonomskih prilika, ali i znak da je došlo do smanjenja privlačnosti zakonom regulisane zajednice žene i muškarca. “Ako se posmatraju stope na 1000 stanovnika između 1981. i 1991. može se videti da stope zaključivanja braka i stope razvoda opadaju u sva tri dela Srbije. U 1991. godini dostiže se najniža stopa sklapanja braka u čitavom periodu od 1950. Ovo delom može biti posledica i starenja stanovništva, ali se ipak može pretpostaviti da su dominantni činioci vezani za opšte nepovoljne uslove života koji su naročito osetile mlade generacije (nemogućnost zapošljavanja i rešavanja stambenog pitanja). Slično objašnjenje može se dati i za stope razvoda, koje takođe u poslednjoj posmatranoj godini dostižu najniži nivo od 1950. naovamo.”⁴

Posledice ovakvog trenda kretanja stopa nupcijaliteta i čestog odlaganja stupanja u brak, svakako ostavljaju traga na porodicu kao zajednicu. Ona sve više gubi neke od svojih funkcija. Jedna od onih koja se vidno transformiše jeste reproduktivna funkcija, koja se opisuje i meri preciznim pokazateljem: brojem rođene dece. Analizirajući porodicu, dr Marko Mladenović, profesor porodičnog prava, koji se godinama bavi problematikom populacione politike i “bele kuge” u Srbiji, smatra da je došlo do velike krize porodice; u brak se stupa sve kasnije, mnogo je kratkotrajnih i dugotrajnih vanbračnih zajednica koje su, po pravilu, sterilne, a suočeni smo i sa modernim ekstremnim feminizmom čije pobornice tvrde da je i samo rađanje jedan oblik eksploatacije žene.⁵

Kakve se promene dešavaju u ovoj sferi na ispitivanom području Srbije, kolika učestalost bračnih odnosno vanbračnih zajednica; kada, u kojim godinama se najčešće sklapa brak, koliki je bračni odnosno vanbračni fertilitet ili kakvi su planovi neudatih odnosno neoženjenih u vezi sa potomstvom, pokazaće ovaj rad. Osim toga, za istraživanje kvaliteta međuetničkih odnosa i mogućnosti saradnje i integracije na Balkanu, od posebne važnosti je saznanje nekih važnih obeležja ispitivane populacije (godine starosti, nacionalnost, bračno stanje) kako bi se ukrštanjem došlo do zaključaka o njihovom

² Avramov, Dragana (1993) *Pojedinac, porodica i stanovništvo u raskoraku*. Beograd: Naučna knjiga, str. 107-108.

³ Stalno opadanje stopa nupcijaliteta ogleda se u njihovim vrednostima, pa su one u 1981. godine iznosile 7,4 promila, a već 1991. godine imale su vrednosti 5,9. Osim toga, došlo je do smanjenja vrednosti stopa divorcijaliteta sa 1,2 na 0,9 promila u istom vremenskom periodu. Rezultati popisa 2002. godine, pokazuju da se silazni trend u stopama nupcijaliteta nastavlja i iznosi za centralnu Srbiju 5,6 i Vojvodinu 5,5 promila.

⁴ Blagojević, Marina (1995) Demografska slika Srbije 90-tih: dihotomija i stagnacija, u *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja, str. 46.

⁵ Ikonić Slobodan, Milosavljević Marijana (1997) Srbija bez Srba. NIN, 2440. (“Ako bi se napravila demografska karta prema stopi nataliteta, lako bi se uočilo da u Srbiji postoji demografska polarizacija. Kosovo i Metohija, nastanjeni albanskim stanovništvom, opštine Bujanovac i Preševo na jugu Srbije, Sandžak, predstavljaju jedine oblasti gde kontinuirano raste broj novih stanovnika. Mapa stopa priraštaja govori da Srbi imaju mnogo razloga da brinu za svoju budućnost. Najveća negativna stopa pada prirodnog priraštaja od -15,5 promila zabeležena je u opštinama Knjaževac, Ražanj i Svrljig. U ovom crnom bilansu prate ih opštine Babušnica, Blace, Crna Trava, Dimitrovgrad, Gadžin Han, gde je stopa -10. Ovako velika stopa pada u roku od 50 godina upolovljuje stanovništvo, smatraju demografi. Opštine sa većinskim muslimanskim i albanskim stanovništvom beleže porast stanovnika – Bujanovac, Novi Pazar, Sjenica, Tutin, sa stopom priraštaja od 10 promila. Preševo je opština koja sa 25,8 promila ima najveći priraštaj. Ovi podaci ukazuju da *problem nataliteta nema regionalno-ekonomsku nego etničku zakonomernost.*”)

pretpostavljenom uticaju na pojedine stavove ispitanika (o idealnoj veličini porodice, o modalitetima saradnje i odnosa sa pripadnicima drugih etničkih zajednica i sl).

Promene u reprodukciji stanovništva, fertilitetu, nupcijalitetu i divorcijalitetu, u zavisnosti od dostignutog nivoa ekonomskog razvoja, imale su presudan uticaj na strukturu porodičnog domaćinstva. Strukturalni preobražaj domaćinstva može se preciznije pratiti kroz analizu distribucije domaćinstava po broju članova. Naime, proces svođenja domaćinstva na užu porodicu, na jedinicu biološke reprodukcije, i pad fertiliteta ispoljili su se kroz povećanje udela domaćinstava sa četiri i manje članova i veliko smanjenje udela velikih rezidencijalnih zajednica. Da li postoje razlike u udelu različitih veličina domaćinstava u zavisnosti od nacionalne pripadnosti pokazaće sledeća tabela:

Tabela 1 *Broj članova domaćinstva po nacionalnosti ispitanika*

<i>Broj članova domaćinstva</i>	Do dva člana	3-4 člana	5 i više članova	Ukupno
<i>Nacionalnost</i>				
Albanac	7 (5.8%)	82 (68.3%)	31 (25.8%)	120 (100.0%)
Bugarin	9 (9.8%)	62 (67.4%)	21 (22.8%)	92 (100.0%)
Rom	3 (2.8%)	42 (38.9%)	63 (58.3%)	108 (100.0%)
Srbin	48 (18.8%)	146 (57.0%)	62 (24.2%)	256 (100.0%)
Makedonac	1 (100.0%)	/	/	1 (100.0%)
Vlah	/	1 (100.0%)	/	1 (100.0%)
Ukupno	68 (11.8%)	333 (57.6%)	177 (30.6%)	578 (100.0%)

Prikazani podaci u tabeli 1 potvrđuju prethodno navedenu konstataciju o preovlađujućem tipu domaćinstava sa 3-4 člana kod svih istraživanih nacionalnosti, izuzev romske. Naime, samo kod njih je preovlađujući tip domaćinstva sa pet i više članova, sa procentualnim učešćem od 58,3%.

Domaćinstva koja broje do dva člana prisutna su sa 11,8%, odnosno svako deveto domaćinstvo na istraživanom području jugoistočne Srbije. Svako peto srpsko domaćinstvo, odnosno 18,8% domaćinstava Srba ima do dva člana, dok je najmanja zastupljenost ovih domaćinstava kod Roma, svega 2,8%.

Dakle, na osnovu prikupljenih parametara koji mogu poslužiti kao analitička osnova za praćenje promena u domaćinstvu i porodici, može se zaključiti da se preobražaj odvija u pravcu porasta domaćinstava sa 3-4 člana, u kojima najčešće žive roditelji sa decom ili jedan roditelj sa neudatom/neoženjenom decom. Takođe, ne treba zanemariti značajno učešće domaćinstava sa pet i više članova, naročito kod Roma, koji su zadržali tradicionalne reproduktivne norme koje pretpostavljaju rađanje većeg broja dece. Za razliku od njih, za Srbe karakteristično prihvatanje savremenih reproduktivnih normi stvara "probleme", nemogućnost tzv. zamene generacija i biološkog obnavljanja.

S obzirom na promene u domaćinstvu, koje karakteriše fragmentacija i smanjenje,⁶ sasvim je realno očekivati i promene u dosad dominantnim oblicima (modalitetima) bračnog stanja koje mogu da ukazuju na smanjenje nupcijaliteta a povećanje učešća vanbračnih zajednica. "Rastući broj ekonomski nezavisnih i visokoobrazovanih ljudi

⁶ Prosečan broj članova domaćinstva, po rezultatima popisa 2002. godine, u centralnoj Srbiji je 3,0 a u Vojvodini 2,8. (Sekulić, Ljiljana, *Demografski pregled*, Beograd: Ministarstvo za socijalna pitanja, Centar za demografska istraživanja IDN i Društvo demografa Srbije, Godina IV, broj 16/2003, str. 3)

odbacuje patronat države u sferi privatnosti i teži ka konstituisanju intimne zajednice koju će uređivati prema vlastitim normama i usklađivati s ličnim potrebama. Budući da se potrebe razvijaju i menjaju tokom životnog ciklusa, povećanje životnih opcija pojedinaca prati i povećani pluralitet zajednica. Od porodice koja počiva na bračnom modelu pomeramo se ka zajednici u kojoj su kohezija i održavanje sistema predmet permanentnog preispitivanja i prilagođavanja dinamičnim potrebama njenih članova.”⁷

Kako je od značaja za reprodukciju i fertilitet vreme kada je brak sklopljen, s obzirom na dužinu reproduktivnog bračnog perioda, sledeći podaci treba da ukažu na prisutne tendencije u nupcijalitetu pojedinih nacionalnosti s obzirom na vreme sklapanja braka. Svakako da odlaganje stupanja braka smanjuje “šanse” za veći porod, pa čak često znači i odustajanje od potomstva.

Tabela 2 *Starost prilikom sklapanja braka po nacionalnosti ispitanika*

<i>Starost</i>	pre 15	16-18	19-25	26-30	iznad	Ukupno
<i>Nacionalnost</i>	god.	god.	god.	god.	30 god.	
Albanac	4 (3.4%)	11 (9.4%)	67 (57.3%)	16 (13.7%)	10 (8.5%)	108 (100.0%)
Bugarin	/	4 (4.3%)	41 (43.6%)	17 (18.1%)	5 (5.3%)	67 (100.0%)
Rom	18 (16.5%)	52 (47.7%)	26 (23.9%)	3 (2.8%)	/	99 (100.0%)
Srbin	3 (1.2%)	31 (12.3%)	117 (46.4%)	32 (12.7%)	10 (4.0%)	193 (100.0%)
Makedonac	/	/	1 (100.0%)	/	/	1 (100.0%)
Vlah	/	/	/	1 (100.0%)	/	1 (100.0%)
Ukupno	25 (4.4%)	98 (17.1%)	252 (43.9%)	69 (12.0%)	25 (4.4%)	469 (100.0%)

Podaci nedvosmisleno pokazuju da su brakove ispitanici najčešće sklopili sa 19 do 25 godina starosti, s tim što su uočljive varijacije među pripadnicima pojedinih nacionalnosti. Naime, u prvoj starosnoj grupi (sklopljeni brakovi pre 15 godina), najzastupljeniji su Romi sa 16,5%, što znači da svaki šesti Rom/Romkinja sklapa brak pre navršenih 15 godina starosti. Albanci, koji pripadaju ovoj grupi, čine 3,4% ispitanih Albanaca – znači, svaki 30-ti Albanac sklapa brak pre 15-te godine. Takođe, veći broj Roma sklapa brak u starosti od 16. do 18. godine, čak 47,7% ispitanih Roma, tako da se može konstatovati da svaki drugi Rom brak sklapa u starosnom uzrastu 16 do 18 godina. U starosnoj grupi od 19 do 25 godina brakove najčešće sklapaju Albanci (57,3%), Srbi (46,4%) i Bugari (43,6%).

Da dolazi do promena u ovoj oblasti – pomeranja starosnih granica za sklapanje braka pokazuju podaci da 18,1% Bugara brak sklapa od 26 do 30 godina starosti, Albanaca 13,7%, a Srba 12,7%. Takođe, Albanci (8,5%), Bugari (5,3%) i Srbi (4,0%) sklapaju brakove posle 30-te godine, dok u ovoj grupi nema Roma. Očigledno da je vreme sklapanja

⁷ Avramov, Dragana (1993) *Pojedinac, porodica i stanovništvo u raskoraku*. Beograd: Naučna knjiga, str. 102.

braka značajno povezano sa nacionalnom pripadnošću, odnosno sa tradicionalnim običajima, normama i institucijama, koje su često određivale optimalni uzrast za sklapanje braka. S druge strane, kod brakova sklopljenih u mlađim godinama, fertilno razdoblje u braku je relativno duže, postoje uslovi za veći broj rođenja, pa je u takvim brakovima i fertilitet po pravilu veći nego u brakovima sklopljenim u kasnijim godinama. Shodno tome, možemo očekivati da će brakovi Roma koji se sklapaju u najmlađim godinama biti i najplodniji, sa najvećim brojem dece.

Tabela 3 *Broj dece prema nacionalnosti ispitanika*

<i>Nacionalnost</i>	Albanac	Bugarin	Rom	Srbin	Makedonac	Vlah	Ukupno
<i>Broj dece</i>							
jedno	7 (5.6%)	16 (20.3%)	5 (4.6%)	38 (16.2%)	/	/	66 (12.0%)
dvoje	39 (31.2%)	44 (55.7%)	33 (30.6%)	119 (50.9%)	1 (100.0%)	1 (100.0%)	237 (43.2%)
tri do pet	66 (52.8%)	5 (6.3%)	43 (39.8%)	22 (9.4%)	/	/	136 (24.8%)
pet i više	10 (8.0%)	/	13 (12.0%)	2 (0.9%)	/	/	25 (4.6%)
ne želim da imam decu	3 (2.4%)	6 (7.6%)	5 (4.6%)	5 (2.1%)	/	/	19 (3.5%)
nemam dece	/	1 (1.3%)	/	6 (2.6%)	/	/	7 (1.3%)
ni jedno, ali planira jedno	/	1 (1.3%)	1 (0.9%)	5 (2.1%)	/	/	7 (1.3%)
ni jedno, ali planira dvoje	/	4 (5.1%)	6 (5.6%)	19 (8.1%)	/	/	29 (5.3%)
ni jedno, ali planira troje	/	1 (1.3%)	1 (0.9%)	14 (6.0%)	/	/	16 (2.9%)
ni jedno, ali plan. četvoro	/		1 (0.9%)	3 (1.3%)	/	/	4 (0.7%)
ni jedno, ali planira petoro	/	1 (1.3%)	/	1 (0.4%)	/	/	2 (0.4%)
Ukupno	125 (100.0%)	79 (100.0%)	108 (100.0%)	234 (100.0%)	1 (100.0%)	1 (100.0%)	548 (100.0%)

Da postoji dihotomni reproduktivni model, potvrđuju podaci iz tabele 3, odnosno izdvajaju se dve grupe: nacionalnosti sa višim nivoom plodnosti, većim brojem dece i druga grupa koju karakteriše niža plodnost, odnosno manji broj dece. Veći broj dece je karakterističan model reproduktivnog ponašanja pripadnika albanske i romske nacionalnosti. Naime, modalni tip Albanaca je troje do petoro dece u porodici, javlja se u 52,8%, ali je takođe učešće porodica sa petoro i više dece nezanemarljivo – 8%, dok je sa dvoje dece trećina ispitanika iz ove grupe.

Modalni tip Roma je takođe troje do petoro dece u porodici (39,8%), više od petoro dece ima 12% ispitanih Roma, dok trećina njih ima dvoje dece.

S druge strane, za Bugare i Srbe modalni tip je dvoje dece u porodici, 55,7% kod Bugara i 50,9% kod Srba. Na drugom mestu po učestalosti je modalitet – jedno dete: sa 20,3% kod Bugara i 16,2% kod Srba. Učeše porodica sa više od troje dece nije značajno, s tim što kod Bugara čak nije zabeležen ni jedan slučaj porodica sa petoro i više dece.

Treba naglasiti da je ponuđeni modalitet odgovora *ne želim da imam decu*, u najvećem procentu, u odnosu na pripadnike drugih nacionalnosti, prihvaćen kod Bugara

(7,6%). Očigledno je da je kod Bugara došlo do značajnih promena u biološkoj reprodukciji, koje se mogu naći u stavovima ispitanika prema rađanju, preko broja rođene dece, do planova za budućnost koji ne uključuju rađanje više od dvoje dece.

Uočene razlike u modelima reprodukcije delom se mogu objasniti uticajem sredine, stepenom ekonomskog razvoja, obrazovnim nivoom stanovništva, zaposlenošću žena ili socijalnom mobilnošću. Osim toga, moralni kodeksi i religijske norme, vezane za sklapanje bračne zajednice, broj dece, kontrolu rađanja, bitno utiču na reprodukciju pojedinih etničkih grupa. Međutim, ovakvo stanje u oblasti biološke reprodukcije rađaće ne samo “demografske probleme”, jer će, na jednoj strani značiti, povećanje stanovništva iznad granica biološkog obnavljanja, odnosno porast, dok je na drugoj strani, i samo obnavljanje stanovništva, odnosno prosta reprodukcija stanovništva, već danas, dovedeno u pitanje.

Od posebnog značaja u demografskoj analizi podataka bilo je utvrđivanje razlika u fertilitetu, odnosno broju rođene dece, s obzirom na obeležje – bračno stanje ispitanika.

Tabela 4 *Broj dece prema bračnom stanju*

Bračno stanje	oženjen/udat	neoženjen/neudata	razveden/razvedena	udovac/udovica	vanbračna zajednica	Ukupno
<i>Broj dece</i>						
jedno	48 (12.0%)	8 (9.3%)	4 (33.3%)	5 (10.6%)	2 (40.0%)	67 (12.2%)
dvoje	199 (49.6%)	12 (14.0%)	5 (41.7%)	21 (44.7%)	2 (40.0%)	239 (43.4%)
troje do petoro	118 (29.4%)	6 (7.0%)	3 (25.0%)	9 (19.1%)	/	136 (24.7%)
petoro i više	15 (3.7%)		/	10 (21.3%)	/	25 (4.5%)
ne želim da imam decu	7 (1.7%)	10 (11.6%)	/	2 (4.2%)	/	19 (3.4%)
nemam dece	3 (0.7%)	4 (4.7%)	/	/	/	7 (1.3%)
ni jedno, ali planiram jedno	1 (0.2%)	5 (5.8%)	/	/	1 (20.0%)	7 (1.3%)
ni jedno, ali planiram dvoje	6 (1.5%)	23 (26.7%)	/	/	/	29 (5.3%)
ni jedno, ali planiram troje	3 (0.7%)	13 (15.1%)	/	/	/	16 (2.9%)
ni jedno, ali planiram četvoro	1 (0.2%)	3 (3.5%)	/	/	/	4 (0.7%)
ni jedno, ali planiram pet		2 (2.3%)	/	/	/	2 (0.4%)
Ukupno	401 (100.0%)	86 (100.0%)	12 (100.0%)	47 (100.0%)	5 (100.0%)	551 (100.0%)

Podaci iz Tabele 4 pokazuju da se deca u najvećem procentu rađaju u bračnim zajednicama, odnosno da je *dvoje dece* najzastupljeniji modalitet (49,6%) kod oženjenih/udatih ispitanika. S druge strane, 14% neoženjenih/neudatih ispitanika ima dvoje dece, 9,3% jedno, a 7% troje do petoro dece. Znači da trećina neoženjenih/neudatih, odnosno 94,7% oženjenih/udatih ima dece. Razvedeni/razvedene (41,7%) i udovci/udovice (44,7%) najčešće imaju dvoje dece, dok u vanbračnim zajednicama takođe ima dece (jedno ili dvoje). Neoženjeni/neudate najčešće planiraju dvoje (26,7%) ili troje dece (15,1%), ali i *ne žele da imaju decu* (11,6%).

Ukoliko podelimo ispitanike na dve grupe: oženjene/udate i neoženjene/neudate uočićemo veći broj rođene dece kod oženjenih/udatih, ali i karakterističnu pojavu rađanja dece van bračne zajednice.⁸ Podaci o porastu vanbračnih rođenja svedoče o opadajućem značaju braka kao institucije koja daje legitimitet deci. Takođe, opadanje udela muškaraca i žena sa tradicionalnim pogledom na brak, koji imaju najčešće više reproduktivne norme, uticao je na pad ukupnog fertiliteta i porast vanbračnih rođenja.

Da li školska sprema može biti jedna od značajnih determinanti fertiliteta i da li postoji veza između školske spreme ispitanika i broja dece pokazaće sledeća tabela:

Tabela 5 *Broj dece prema školskoj spreml ispitanika*

Školska sprema	bez škole	nezavršena o.š.	osnovna škola	trogodišnja stručna škola	završena srednja škola	završena viša škola, fakultet ili akademija	Ukupno
Broj dece							
jedno	1 (1.9%)	7 (11.5%)	15 (11.6%)	4 (8.2%)	28 (16.2%)	12 (14.0%)	67 (12.2%)
dvoje	16 (30.8%)	25 (41.0%)	61 (47.3%)	23 (46.9%)	78 (45.1%)	36 (41.9%)	239 (43.5%)
troje do petoro	22 (42.3%)	18 (29.5%)	48 (37.2%)	9 (18.4%)	22 (12.7%)	16 (18.6%)	135 (24.5%)
petoro i više	13 (25.0%)	5 (8.2%)	1 (0.8%)	1 (2.0%)	3 (1.7%)	2 (2.3%)	25 (4.5%)
ne želim da imam decu	/	1 (1.6%)	2 (1.6%)	2 (4.1%)	8 (4.6%)	6 (7.0%)	19 (3.5%)
nemam dece	/	2 (3.3%)	1 (0.8%)	1 (2.0%)	1 (0.6%)	2 (2.3%)	7 (2.3%)
ni jedno, ali pl. jedno	/	1 (1.6%)	1 (0.8%)	/	3 (1.7%)	2 (2.3%)	7 (1.3%)
ni jedno, ali pl. dvoje	/	1 (1.6%)	/	6 (12.2%)	18 (10.4%)	4 (4.7%)	29 (5.3%)
ni jedno, ali pl. troje	/	/	/	2 (4.1%)	8 (4.6%)	6 (7.0%)	16 (2.9%)
ni jedno, ali pl. četvoro	/	1 (1.6%)	/	/	3 (1.7%)	/	4 (0.7%)
ni jedno, ali pl. petoro	/	/	/	1 (2.0%)	1 (0.6%)	/	2 (0.4%)
Ukupno	52 (100.0%)	61 (100.0%)	129 (100.0%)	49 (100.0%)	173 (100.0%)	86 (100.0%)	550 (100.0%)

Ispitanici bez školske spreml, u najvećem procentu, u odnosu na ostale obrazovne grupe, imaju *troje do petoro dece* (42,3%). Osim toga, isti broj dece se u većem procentu javlja kod ispitanika sa osnovnom (37,2%) i nezavršenom osnovnom školom (29,5%). Ispitanici sa osnovnom školom najčešće imaju dvoje dece (47,3%), a osim toga to je i najčešći broj dece kod ispitanika iz svih obrazovnih grupa sa manjim varijacijama u

⁸ Po popisu 1991. godine u centralnoj Srbiji procenat živorođenih van braka (% od ukupnog broja živorođenih) bio je 13,5, a 2002. godine 21,0 (*Demografski pregled*, isto, str. 3).

procentima. *Jedno dete* najčešće imaju ispitanici sa završenom srednjom (16,2%) i višom ili visokom školom (14%), a kod ispitanika bez školske spreme njihov udeo je zanemarljiv (1,9%). Među onima *koji ne žele da imaju decu* najviše je onih sa višom ili visokom (7,0%) i srednjom školom (4,6%).

Što se tiče planiranja potomstva karakteristično je da se sa povećanjem stepena školske spreme povećava i broj planirane dece. Tako najveći procenat ispitanika sa srednjom stručnom spremom planira dvoje dece, ispitanici sa višom ili visokom školom planiraju troje dece (7%), dok među ispitanicima bez školske spreme nema onih koji planiraju potomstvo. Očigledno je da nema slaganja između “reproduktivnih planova” i realizacije, jer prethodno izneseni podaci pokazuju realnost, odnosno da postoji negativna veza između stepena školske spreme i broja rođene dece. S druge strane, veći broj planirane dece kod školovanih ispitanika može se tumačiti, delom, većim učešćem mladih u grupi ispitanika sa višom ili visokom školskom spremom, koji još uvek nisu zasnovali bračnu ili vanbračnu zajednicu ali planiraju potomstvo, u odnosu na starije ispitanike, bez škole ili sa osnovnom školom. Osim toga, mladi školovani ljudi, svesni značaja biološke reprodukcije i obnavljanja stanovništva za demografski i društveni razvoj, imaju veće aspiracije i postavljaju sebi ciljeve koje, često, iz objektivnih razloga ne mogu ostvariti.

Značaj nekih društveno-ekonomskih determinanti za prihvatanje reproduktivnih modela od strane pojedinca već je naglašen. Da li reproduktivno ponašanje pokazuje različite tendencije s obzirom na mesto stanovanja pojedinca, pokazaće sledeći podaci:

Tabela 6 *Broj dece prema mestu stanovanja ispitanika*

Mesto stanovanja	Selo	Prigradsko naselje	Grad	Ukupno
<i>Broj dece</i>				
jedno	17 (12.2%)	7 (10.0%)	43 (12.6%)	67 (12.2%)
dvoje	66 (47.5%)	35 (50.0%)	139 (40.8%)	240 (43.6%)
troje do petoro	38 (27.3%)	18 (25.7%)	79 (23.2%)	135 (24.5%)
petoro i više	5 (3.6%)	1 (1.4%)	18 (5.3%)	24 (4.4%)
ne želim da imam decu	4 (2.8%)	2 (2.8%)	13 (3.8%)	19 (3.4%)
nemam dece	2 (1.4%)	2 (2.9%)	3 (0.9%)	7 (1.3%)
ni jedno, ali planiram jedno	/	2 (2.9%)	5 (1.5%)	7 (1.3%)
ni jedno, ali planiram dvoje	6 (4.3%)	3 (4.3%)	20 (5.9%)	29 (5.3%)
ni jedno, ali planiram troje	/	/	16 (4.7%)	16 (2.9%)
ni jedno, ali planiram četvoro	/	/	4 (1.2%)	4 (0.7%)
ni jedno, ali planiram pet	1 (0.7%)	/	1 (0.3%)	2 (0.4%)
Ukupno	139 (100.0%)	70 (100.0%)	341 (100.0%)	550 (100.0%)

Prikazani podaci u Tabeli broj 6 pokazuju da *jedno dete* ima 12,2% ispitanika koji stanuju u selu, 10,0% ispitanika iz prigradskih naselja i 12,6% ispitanika iz grada. *Dvoje dece* ima 47,5% ispitanika iz sela, 50,0% iz prigradskih naselja i 40,8% ispitanika iz grada. *Troje do petoro dece* imaju u najvećem procentu, u odnosu na ostale grupe, ispitanici koji stanuju u selu (27,3%). *Petoro i više dece* ima 3,6% ispitanika iz sela, 1,4% iz prigradskih naselja i 5,3% iz grada.

Oni koji *ne žele da imaju decu* i žive u gradovima čine 3,8% ispitanika iz grada, a u selima su pojedinci koji nemaju reproduktivne aspiracije zastupljeni sa 2,8%. Što se tiče planiranja potomstva, očigledno je da ima sličnosti sa rezultatima iz prethodne tabele. Naime, kao što su u prethodnoj tabeli školovaniji ispitanici pokazivali i veći nivo aspiracija u vezi sa potomstvom, tako je i u slučaju varijable – *meso stanovanja* zapažen veći broj planirane i željene dece kod ispitanika koji stanuju u gradu. Tako 5,9% ispitanika iz grada planira dvoje, 4,7% troje, 1,2% četvero i 0,3% petoro, dok u selu nema ispitanika koji planiraju jedno, troje, niti četvero dece.

Podaci upućuju na razlike u reprodukciji stanovništva na nivou naselja, koje se ispoljavaju u vidu većeg prisustva porodica na selu sa *dvoje i troje do petoro dece*, dok se u gradu javlja veći procenat roditelja sa jednim detetom, u odnosu na ostale grupe ispitanika. Osim toga, planiranje brojnijeg potomstva je osobenost stanovnika grada.

U sklopu istraživanja i proučavanja reprodukcije stanovništva mogu se analizirati i stavovi ispitanika o optimalnoj, "idealnoj" veličini porodice:

Tabela 7 "Idealna" veličina porodice po nacionalnosti ispitanika

"Idealna" veličina porodice	dva člana	3-4 člana	pet i više članova	Ukupno
<i>Nacionalnost</i>				
Albanac	8 (6.5%)	92 (74.2%)	24 (19.4%)	124 (100.0%)
Bugarin	3 (3.2%)	66 (71.0%)	24 (25.8%)	93 (100.0%)
Rom	1 (0.9%)	57 (52.8%)	50 (46.3%)	108 (100.0%)
Srbin	6 (2.3%)	171 (66.8%)	79 (30.9%)	256 (100.0%)
Makedonac	1 (100.0%)	/	/	1 (100.0%)
Vlah	/	/	1 (100.0%)	1 (100.0%)
Ukupno	19 (3.3%)	386 (66.2%)	178 (30.5%)	583 (100.0%)

Optimalna, "idealna" veličina porodice po učestalosti odgovora ispitanika je 3-4 člana, s tim što se najveći procenat ispitanika Albanaca (74,2%), a najmanji procenat Roma (52,8%) opredelio za ovaj modalitet željene veličine porodice. Posmatrajući učestalost stvarnog (domaćinstva)⁹ i optimalnog broja članova (porodice) može se uočiti sledeće. Dominantni oblik veličine istraživanih domaćinstava je 3-4 člana, a takođe se porodica sa 3-4 člana javlja kao optimum u najvećem broju ispitanih slučajeva. Najveći procenat ispitanika Roma u odnosu na pripadnike drugih nacionalnosti smatra "idealnom" porodicu sa pet i više članova što odgovara stvarnom stanju u domaćinstvima Roma (58,3% Roma živi u domaćinstvima sa pet i više članova).

Primetno mali broj ispitanika svih nacionalnosti smatra idealnom porodicu koja ima dva člana. Znatno manji broj ispitanika (naročito Srba, odnos stvarnog i "idealnog" je 18,8:2,3%) se opredeljuje za optimum od dva člana u odnosu na stvarnu strukturu njihovih domaćinstava, sem Albanaca kod kojih je u većem procentu željena veličina porodice od dva člana (6,5%) u odnosu na stvarni broj članova domaćinstva (5,8%).

⁹ S obzirom na to da u Upitniku nije postavljeno pitanje o broju članova porodice, već domaćinstva (radi se o zajednicama koje su slične, ali ne i identične), uz pomoć raspoloživih podataka, doći će se posredno do zaključaka.

Obrazovanje se često povezuje sa reprodukcijom stanovništva (osnovni pravac veze: viša školska sprema – manji broj dece, niža reprodukcija), najpre preko braka (koji školovaniji sklapaju kasnije, a ponekad i ne sklapaju uopšte), zatim preko razlika u urbanizovanosti stanovništva sa određenim stepenom školske spreme, kao i veze: školska sprema – zanimanje, i sa njima povezanim materijalnim standardom i načinom života. S druge strane, školska sprema pojedinca deluje na sistem vrednosti i životne ciljeve koji utiču na reproduktivno ponašanje.

Kako razlike u školovanosti ispitanika utiču na njihove stavove o idealnoj veličini porodice pokazaće sledeća tabela:

Tabela 8 "Idealna" veličina porodice po školskoj spreml ispitanika

"Idealna" veličina porodice	dva člana	3-4 člana	pet i više članova	Ukupno
<i>Školska sprema</i>				
bez škole	1 (1.9%)	27 (51.9%)	24 (46.2%)	52 (100.0%)
nezavršena OŠ	1 (1.6%)	35 (57.4%)	25 (41.0%)	61 (100.0%)
osnovna škola	8 (6.2%)	80 (61.5%)	42 (32.3%)	130 (100.0%)
trogodišnja stručna škola	3 (5.6%)	36 (66.7%)	15 (27.8%)	54 (100.0%)
završena srednja škola	5 (2.6%)	143 (74.1%)	45 (23.3%)	193 (100.0%)
završena viša škola, fakultet ili akademija	1 (1.1%)	66 (70.2%)	27 (28.7%)	94 (100.0%)
Ukupno	19 (3.3%)	384 (66.3%)	178 (30.5%)	584 (100.0%)

Podaci pokazuju da "idealnom", optimalnom veličinom porodice, od dva člana, smatra mali broj ispitanika, dok je nešto "zapaženije prisustvo" ovog modaliteta kod ispitanika sa osnovnom školom (6,2%). Porodica sa 3-4 člana je "najprihvatljiviji model" za ispitanike sa završenom srednjom školom (74,1%), zatim za one sa završenom višom školom ili fakultetom (70,2%), kao i za ispitanike sa trogodišnjom stručnom školom (66,7%). Porodica koja broji pet i više članova je češće prihvaćen "porodični model" kod ispitanika bez školske spreme (46,2%) i ispitanika sa nezavršenom osnovnom školom (41,0%) u odnosu na ostale ispitanike.

Uticađ školovanosti na stavove ispitanika prema optimalnoj veličini porodice je očigledan, jer je došlo do podele ispitanika na dve grupe: one koju čine školovaniji i koji smatraju "idealnom" porodicu sa manjim brojem članova (3-4) i one bez školske spreme i sa nezavršenom osnovnom školom koja "idealnom" smatra porodicu sa pet i više članova.

Pored ranije uočene negativne veze između školovanosti ispitanika i broja rođene dece, i sada utvrđene (statistički značajne) veze između stavova ispitanika o "idealnoj" veličini porodice i stepena školske spreme, može se konstatovati zavisnost reprodukcije stanovništva od kompleksa činilaca među kojima je obrazovanje (školoвање) jedan od najvažnijih.

ZAKLJUČAK

Reprodukcija stanovništva, kao deo ukupne društvene reprodukcije, čini jednu od bitnih osnova reproduktivnih procesa u društvu. Da je diferencijacija biološke reprodukcije posledica društvenih razlika, rezultat delovanja brojnih činilaca koji posredno ili

neposredno deluju, potvrdio je primer reprodukcije stanovništva jugoistočne Srbije koju karakterišu specifična obeležja, s obzirom na kulturne i etničke osobenosti ovoga područja.

1) Istraživanje nupcijaliteta pojedinih nacionalnosti, s obzirom na vreme sklapanja braka, pokazuje da Romi najranije stupaju u brak (16,5% Roma su stupili u brak pre navršenih 15. godina starosti i čak 47,7% Roma sa 16-18 godina starosti). U starosnoj grupi od 19-25 godina brakove najčešće sklapaju Albanci, Srbi i Bugari. Starost prilikom stupanja u brak je važna determinanta fertiliteta, jer je kod brakova sklopljenih u mlađim godinama fertilno razdoblje u braku duže, pa postoje uslovi za veći broj rođenja.

2) *Utvrđeno je da postoji dihotomni reproduktivni model na ovom području Srbije, a njegovo prihvatanje zavisi od nacionalnosti ispitanika*: nacionalnosti sa višim nivoom plodnosti i većim brojem dece (Albanci i Romi) i na drugoj strani, nacionalnosti sa nižom plodnošću i sa manjim brojem dece (Bugari i Srbi). Albanci koji imaju troje do petoro dece čine 52,8% ispitanih Albanaca, a Romi sa istim brojem dece prisutni su sa 39,8%. Za Bugare i Srbe modalni tip je dvoje dece u porodici (55,7% kod Bugara i 50,9% kod Srba). Na drugom mestu po učestalosti kod njih je jedno dete u porodici, a osim toga, Bugari u najvećem procentu u odnosu na ostale nacionalnosti ne žele da imaju decu.

3) *Potvrđena je veza između stepena školske spreme ispitanika i broja dece*, jer ispitanici bez školske spreme, sa nezavršenom osnovnom i sa osnovnom školom u većem procentu imaju troje do petoro dece od ostalih ispitanika. Jedno dete najčešće imaju ispitanici sa završenom srednjom, višom i visokom školom. Među onima koji ne žele da imaju decu najviše je onih sa višom ili visokom školom. Znači, *sa povećanjem stepena školske spreme ispitanika smanjuje se broj dece, ali se povećava broj planirane dece*.

4) *Postoji veza između mesta stanovanja i reproduktivnog ponašanja*. Troje do petoro dece imaju u najvećem procentu ispitanici koji stanuju u selu, a jedno dete ispitanici iz grada. S druge strane, planiranje brojnijeg potomstva je osobenost stanovnika grada.

5) Optimalna porodica po broju članova je porodica koja broji 3-4 člana smatra većina ispitanika svih nacionalnosti, mada ne mali procenat Roma (46,3%) smatra "idealnom" porodicu sa pet i više članova.

6) *Razlike u školskoj spreml ispitanika utiču na njihove stavove o "idealnoj" veličini porodice*, tako da ispitanici sa završenom srednjom, višom ili visokom školom smatraju "idealnom" porodicu sa 3-4 člana, dok je za ispitanike bez školske spreml i sa nezavršenom osnovnom školom porodica koja broji pet i više članova češće prihvaćen "porodični model" u odnosu na ostale ispitanike.

Na osnovu analize rezultata istraživanja može se zaključiti da su sadašnje karakteristike reprodukcije stanovništva jugoistočne Srbije posledica dugoročnih strukturalnih promena i vrednosnih sistema koji su generirali "dva populaciona problema": nizak fertilitet pripadnika srpske i bugarske nacionalnosti (pošto je većina stanovnika usvojila model male porodice sa manjim brojem dece) i, s druge strane, znatno veći diferencijalni fertilitet (porodice sa većim brojem dece obeležja su albanske i romske populacije). Usvojeni različiti modeli reprodukcije i etnički diferencijalni fertilitet na području Srbije uzrokuju brze promene u etničkom sastavu stanovništva, koje mogu da utiču na povećanje socijalnih tenzija, ekonomskih i političkih konflikata. "Nismo daleko od vremena kada će kriza reprodukcije, društveno izazvana, postati uslov novih društvenih kriza."¹⁰

¹⁰ Petrović, R. (1991) Nejednakosti u reprodukciji stanovništva, u: *Srbija krajem osamdesetih*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja, Filozofski fakultet, str. 87.

Literatura

1. Avramov, Dragana (1993) *Pojedinac, porodica i stanovništvo u raskoraku*. Beograd: Naučna knjiga.
2. Bolčić, S. i drugi (1995) *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja.
3. Breznik, D. (1991) *Stanovništvo Jugoslavije*. Titograd: Chronos.
4. Golubović, P. i Marković-Krstić, S. (2000) Kulturne determinante fertiliteta stanovništva nekih balkanskih zemalja, u: *Regionalni razvoj i demografski tokovi balkanskih zemalja*, Niš: Ekonomski fakultet.
5. Korać, M. (1991) *Zatočenice pola: Društveni identitet mladih seoskih žena između tradicionalne kulture i savremenih vrednosti*. Beograd: ISI FF.
6. Matković, G. (1988) Opšte pretpostavke za tranziciju fertiliteta, u studiji: *Demografski razvoj i populaciona politika SAP Kosovo*, Beograd: Centar za demografska istraživanja.
7. Milić, A., Berković, E., Petrović, R. (1981) *Domaćinstvo, porodica i brak u Jugoslaviji*, Beograd: ISI FF.
8. Petrović, R. (1991) Nejednakosti u reprodukciji stanovništva, u: *Srbija krajem osamdesetih*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja.
9. Petrović, R. *Obrazovanje roditelja i broj dece u porodici*. Stanovništvo, Beograd: Institut društvenih nauka i Centar za demografska istraživanja, 1990/91, broj 3-4 i 1-2.
10. Predojević, J. *Tradicionalni bračni i porodični odnosi albanskog stanovništva sa Kosova i Metohije u svetlu Zakonika Ljeke Dukađinija*. Stanovništvo, Beograd: Institut društvenih nauka i Centar za demografska istraživanja, 2002, broj 1-4.
11. Wertheimer-Baletić, A. (1999) *Stanovništvo i razvoj*. Zagreb: Mate, Hrvatska tiskara.

UDK 316.334.52(497.11-12)
316.66/316.7(497.11-12)

Vjekoslav Butigan
Filozofski fakultet
Univerzitet u Nišu

SOCIOKULTURNE ODLIKE REGIONA U JUGOISTOČNOJ SRBIJI*

POJAM I ODLIKE REGIONALIZMA

Regioni su društvene zajednice formirane unutar granica države na osnovu geografske, istorijske, ekonomske, sociokulturne, etničke ili administrativno-političke povezanosti radi ostvarivanja zajedničkih ciljeva. Ukoliko su pripadnici takve zajednice svesni svega toga, kod njih se formira regionalni identitet koji učvršćuje regionalnu zajednicu u njenim naporima da uspešno ostvaruje zajedničke ciljeve. U procesu globalizacije savremenog društva odvija se proces povezivanja država ili delova država u posebne međudržavne regionalne zajednice. U političkom pogledu regionalizam unutar državnih granica je skup društveno-ekonomskih i političkih odlika društvenih grupacija širih od osnovnih jedinica, kao što su opštine i srezovi ili njima slične teritorijalne jedinice, ali uže od države. Ove grupacije ostvaruju funkcionalnu teritorijalnu autonomiju. Regionalizam je nastao kao reakcija i protivteža državnom centralizmu, njegovom ekonomskom, političkom i kulturnom monopolizmu. Formirani na osnovu prostorne blizine, regioni omogućavaju tesno i raznovrsno povezivanje ljudi, javljanje osećanja bliskosti u težnjama za ostvarivanje zajedničkih interesa, čime se uvećava socijalni i demokratski kapital društvenih grupacija u regionu. U Evropi se posle Drugog svetskog rata razvija regionalizam kao pandan nacionalnim državama. Danas u Evropi ima 130 regiona.¹ Koliki značaj evropske zemlje pridaju regionalnom razvoju, vidi se i po tome što je on institucionalizovan i poveren Savetu Evrope za regionalni razvoj. Ovaj savet je 1997. doneo *Evropsku povelju o regionalnoj autonomiji* kao obavezujući pravni dokument za članice. Povelja je doneta sa ciljem da doprinese demokratizaciji političkih institucija, osnaži politički pluralizam, proširi granice autonomije i podstakne integracione procese na principima međunarodne saradnje.

REGIONALIZAM U SRBIJI

U drugoj Jugoslaviji, pa i u Srbiji, regionalizam je imao značajno mesto u političkom sistemu. Od 1990. godine napušta se politika regionalizma u Srbiji zbog, navodno, autonomaških i separatističkih težnji autonomnih pokrajina: Vojvodine i Kosova i Metohije. Centralizacija državne vlasti u Srbiji potpuno je likvidirala regionalnu

---

* Rad sa projekta *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo za nauku, tehnologije i razvoj Republike Srbije.

¹ Pavlović, Vukašin: O pojmu regije i regionalizma, u: *Regioni i građani*, Fondacija za mir i rešavanje kriza i Otvoreni univerzitet-Subotica, Subotica, 1994.

samoupravu u Srbiji. Lokalna samouprava ostala je samo na nivou opština kojih je u Srbiji bilo 189, tačnije 185 opština i 4 grada sa posebnom lokalnom samoupravom, sa malo stvarnih, autonomnih nadležnosti. Umesto lokalne samouprave na regionalnom nivou formirani su okruzi kao oblici decentralizacije državne vlasti. Oni su administrativno-teritorijalne jedinice u kojima republička vlast dislocira neke svoje inspekcijско-nadzorne službe. Tako je u Srbiji bilo dvadeset devet okruga i grad Beograd kao posebna administrativno-politička jedinica regionalnog tipa, sa regionalnom samoupravom. U Autonomnoj pokrajini Vojvodini bilo je 7 okruga, u zapadnoj Srbiji 6, u centralnoj Srbiji 5, u istočnoj Srbiji 3, južnoj Srbiji 4 i u Autonomnoj pokrajini Kosovu i Metohiji 5 okruga. Okruzi predstavljaju neku vrstu administrativno-političkih subregiona sa malo samostalnih nadležnosti vlasti, ali su zadržali neke specifične socijalno-ekonomske i kulturne odlike po kojima se razlikuju stanovnici i njihove asocijacije u jednom delu Republike Srbije od drugog. Tako se izdvajaju veliki regioni: Vojvodine, zapadne Srbije, centralne Srbije, istočne Srbije, južne Srbije (ili jugoistočne Srbije) i Kosova i Metohije, koji je sada pod protektoratom OUN-a. Kao reakcija na centralizaciju vlasti, javili su se centri za regionalizam u Novom Pazaru i Novom Sadu i pojačani su zahtevi nekih političkih partija i nevladinih organizacija da se pristupi regionalizaciji Srbije. Postoje i njihovi konkretni predlozi modela za regionalnu teritorijalnu organizaciju vlasti u Srbiji po ugledu na Nemačku, Italiju i Španiju. To nije jednostavno ostvariti u višestruko heterogenom društvu Srbije, naročito pri određivanju nadležnosti, sadržaja autonomije, procedure uspostavljanja regiona i regulisanja odnosa između regionalne i centralne vlasti.

Sociokulturne osobenosti regiona jugoistočne Srbije vide se u stepenu civilizacijskog razvoja, demografske reprodukcije, nivou nacionalnog dohotka, investicija u privredi i društvenim delatnostima, zaposlenosti radno sposobnog stanovništva, kvaliteta života, socijalne zaštite, obrazovanja, informisanosti, rasprostranjenosti kulturnih institucija i korišćenja njihovih usluga; u dometima verske, nacionalne, kulturne i političke tolerancije i organizacije lokalne samouprave. Sve one određuju stepen razvijenosti civilnog društva, a time i njegove političke kulture i spremnosti građana da participiraju u demokratskim političkim aktivnostima u Regionu.

Region jugoistočne Srbije je najnerazvijeniji deo Srbije. On je administrativno podeljen na 7 okruga i to: Borski, Zaječarski, Nišavski, Toplički, Južnomoravski, Pčinjski i Pirotski. U njima ima 37 opština. Polovina ovih opština, 18, spada u grupu nedovoljno razvijenih opština, kojih je u Srbiji u 2002. bilo 37, a 11 opština je svrstano u grupu najnerazvijenijih opština od 12 koliko ih je bilo u Srbiji. U grupu najnerazvijenijih opština spada i 6 opština u kojima je obavljeno anketiranje građana radi dobijanja podataka o kvalitetu međuetničkih odnosa, svesti o regionalnom identitetu i mogućnostima saradnje i integracije na Balkanu i uključivanja u Evropsku uniju, i to: Bojnik, Bosilegrad, Bujanovac, Žitorađa, Medveđa i Preševo. U grupu nedovoljno razvijenih opština spadaju Babušnica i Merošina. Tri opštine se graniče sa Bugarskom, a 3 se graniče sa Kosovom i Metohijom.

Anketiranje je obavljeno u pet regiona jugoistočne Srbije. U tekstu koji sledi, daće se prikaz sociokulturnih odlika ovog užeg regiona od pet okruga.

DEMOGRAFSKE ODLIKE JUGOISTOČNE SRBIJE

U ovom regionu živi 1.058.099 stanovnika prema popisu iz 2002. Pre 11 godina tu je živelo 1.108.716 stanovnika, ili 50.617 više.² U 13 opština u kojima je izvršeno anketiranje, živelo je 354.309 punoletnih građana. U dve opštine većinsko stanovništvo čine Bugari. U Dimitrovgradu od 11 748 stanovnika 5.836 su Bugari (49,68%), 3.005 (25,59%) su Srbi, 472 (4,01%) Jugosloveni. Nisu se izjasnili ili su nacionalno neopredeljeni 1.478 (12,58%) a za 703 (5,98%) nepoznata je nacionalnost ili etnička pripadnost. U Bosilegradu od 9.931 stanovnika 7.037 (70,85%) su Bugari, 1.308 (13,11%) su Srbi, 288 (2,24%) su Jugosloveni. Nisu se izjasnili ili su nacionalno neopredeljeni 1.126 (11,33%). U dve opštine većinsko stanovništvo čine Albanci. U Preševu živi 31.098 (89,09%) Albanaca, 2.984 (8,54%) Srba a za 354 (1,01%) ne zna se etnička pripadnost od 34.904 stanovnika. U Bujanovcu je od 43.302 stanovnika 23.681 (54,68%) Albanac i 14.782 (42,54%) Srbina, a za 589 (1,36%) se ne zna etnička opredeljenost. U Medveđi je od 10.760 stanovnika 2.816 Albanaca (26,17%), ostalo su Srbi i Crnogorci. Najviše Roma je u Leskovcu 6. 989 (4,77%), u Bujanovcu 3.867 (8,93%), Prokuplju 1.809 (3,72%), Beloj Palanci 1.228 (8,53%), Žitorađi 1.142 (6,27%), Merošini 588 (3,96%), Niškoj Banji 445 (2,96%). U ovoj demografskoj slici 13 opština regiona jugoistočne Srbije, zaslužuju pažnju podaci o broju lica koja se nisu izjasnila o svojoj nacionalnoj ili etničkoj pripadnosti ili su neopredeljeni ili je za statističare nepoznata njihova nacionalna ili etnička pripadnost. Takvih je najviše u opštinama u kojima nacionalne manjine čine većinsko stanovništvo ili su brojnije kao što su Dimitrovgrad sa 18,56% stanovnika nepoznate nacionalne ili etničke pripadnosti a zatim slede, Bosilegrad sa 11,33%, Prokuplje 782 (1,61%), Bujanovac sa 638 (1,47%), Preševo 372 (1,06%) stanovnika. Da li je ovoj pojavi uzrok poreklo iz mešovitih brakova ili je socijalna mimikrija korisna u uslovima povećavanja nacionalne i etničke distance i pojačavanja međunacionalnih tenzija i konflikata? U ovim opštinama je i najveći broj stanovnika koji se deklarirao kao Jugosloven po nacionalnoj pripadnosti, pa se može pretpostaviti da je najveći broj njih iz mešovitih brakova i da je najveći broj onih koji se nisu izjasnili o nacionalnoj pripadnosti iz mešovitih brakova. Izbacivanje imena »Jugoslavija« iz naziva države na Balkanu i iz vladajućih ideologija stvara krizu jugoslovenskog nacionalnog identiteta, pa ga se mnogi odriču.

Samo tri opštine imale su porast stanovništva u poslednjih 11 godina, koji se kretao na godišnjem nivou u opštinama Niš +1,8, Niška Banja +4,0 i Vranje +1,8 promila. Smanjeni priraštaj na godišnjem nivou od 1991. do 2002. godine zabeležen je u svim ostalim opštinama na jugoistoku Srbije i kreće se od 1,9 promila u opštinama Leskovac i Vlasotince do 11,5 u Dimitrovgradu, 11,7 u Bujanovcu i Beloj Palanci, 14,1 u Bosilegradu, 16,8 u Medveđi i 17,9 u Babušnici.

EKONOMSKI POLOŽAJ REGIONA JUGOISTOČNE SRBIJE

Radno sposobnih stanovnika u 5 okruga jugoistočne Srbije bilo je 656.336 ili 61,38% od ukupnog broja stanovnika. Od toga broja bilo je zaposleno 244.162, od toga žena 30,89%. U organizacijama sa društvenom i državnom svojinom bilo je zaposleno 211.750 a 35.352 lica su obavljala samostalnu delatnost.

² Statistički podaci uzeti su iz knjiga: Republika Srbija, Republički zavod za statistiku, Opštine u Srbiji 2002, Beograd, 2003. i Opštine u Srbiji 2001. istog izdavača, a podatke za region Jugoistočne Srbije i tabele je uradio autor na osnovu podataka datih po opštinama.

Nezaposlenih je bilo 132.274, od toga 52,66% žena. Prvi put je tražilo zaposlenje 83.715 lica. Među nezaposlenim je bilo bez kvalifikacija 53.416 ili 43,2%.

Opštine	Nacionalni dohodak u din.	Stopa prema rep. nacional. dohotku	Ostvar. nac. dohotka u društvenoj svojini
Babušnica	-	65,9	23,1
Bela Palanka	24.946	43,3	29,8
Bojnik	36.497	63,3	24,2
Bosilegrad	23.318	40,5	53,1
Bujanovac	26.292	40,5	61,9
Dimitrovgrad	29.388	51,0	23,7
Žitorađa	38.509	66,8	11,5
Leskovac	38.114	66,1	31,5
Medveđa	14.303	24,8	11,5
Merošina	36.300	63,0	2,6
Niška Banja	18.848	32,7	0,6
Prokuplje	37.770	66,5	35,7
Preševo	9.352	16,2	20,5

Tabela 1 Nacionalni dohodak u 2001. u opštinama u kojim je obavljeno anketiranje

Nacionalni dohodak po stanovniku u svim opštinama u kojima je obavljeno anketiranje građana bio je ispod republičkog proseka. U 2001. godini nacionalni dohodak po stanovniku u Republici je iznosio 57.627 din. a u ovim opštinama kretao se od 9.352 dinara u opštini Preševo (16,2% od republičkog proseka) do 49.601 din. u Babušnici (65,9% od republičkog proseka). Naročito je nizak nacionalni dohodak po stanovniku u privredi u društvenoj svojini i zaostaje za republičkim prosekom, jer iznosi u Niškoj Banji 0,6% republičkog proseka, a najviši je u Bujanovcu 53,1% republičkog proseka.

Ostvarene investicije u društvenom sektoru privrede po stanovniku u 2001. u 12 opština bile su ispod republičkog proseka od 7.142 dinara, a samo su u Medveđi realizovane investicije od 10.910 din. po stanovniku. Najviše je investirano u Bujanovcu, 5.902 din. po stanovniku, u Dimitrovgradu 5.373 din, u Preševu 1.517, Leskovcu 1.436 i Prokuplju 1.434 din. Najmanje je investirano po stanovniku u Niškoj Banji 53, Žitorađi 73 i Bojniku 253 dinara.

Prosečne zarade, bez poreza i doprinosa, iznosile su u 2001. 5.690 dinara (u Republici 5.840) i kretale su se u rasponu od 1.859 u Beloj Palanci, 1.885 dinara u Dimitrovgradu i 3.165 u Bosilegradu, do 5.314 u Babušnici, 5.944 dinara u Bujanovcu i 5.953 dinara u Žitorađi. Zaposleni u opštinama Bela Palanka i Dimitrovgrad imali su najniže zarade u Srbiji.

NEKI POKAZATELJI RAZVIJENOSTI OPŠTINA I ŽIVOTNOG STANDARDA STANOVNIKA REGIONA JUGOISTOČNE SRBIJE

Prema istraživanju životnog standarda u Srbiji agencije *Strateteški marketing* najviše siromašnih ljudi je u jugoistočnoj Srbiji, 16,6% od ukupno siromašnih u Srbiji. Iza nje je zapadna Srbija 13,5%, centralna i istočna Srbija 10,2% dok je u Vojvodini 8,8%

siromašnih.³ Svakodnevni su štrajkovi i protesti radnika koji mesecima i godinama ne primaju plate ili su otpušteni sa posla.

Tabela 2

Neki pokazatelji razvijenosti opština na jugoistoku srbije u 2001.

Opštine	Prosečna neto zarada u din.	Zaposl. na 1000 stan. u Repub.	Rang zaposlen.	Stopa zaposl. u Republici	Nezap. na 1000 stan. u Repub.
Babušnica	5.314	168	108	68,3	81
Bela Palanka	1.859	210	42	100,2	106
Bojnik	4.325	141	123	57,2	77
Bosilegrad	3.165	197	148	80,0	55
Bujanovac	5.944	106	141	42,9	74
Dimitrovgrad	1.885	304	17	123,5	109
Žitorađa	5.953	66	114	26,2	97
Leskovac	4.389	212	106	86,0	144
Medveđa	3.712	112	157	45,4	67
Merošina	4.535	62	69	25,0	99
Niška Banja	4.918	182	158	73,7	-
Prokuplje	4.149	210	122	85,2	118
Preševo	4.404	65	161	26,5	83

O stepenu razvijenosti opština u kojima je obavljeno anketiranje može da se sudi na osnovu prometa u trgovini na malo po stanovniku i po broju telefonskih pretplatnika na 100 stanovnika. Promet na malo kreće se, u odnosu na republički prosek, od 9,9 u Niškoj Banji i 12,9 u Preševu pa do 54,7 u Leskovcu, 62 u Prokuplju i 63,4 u Žitorađi. Devet opština ima stopu prometa na malo po stanovniku ispod 38 indeksnih poena.

Broj telefonskih pretplatnika na 100 stanovnika kreće se od 19,2 u Preševu i 26,2 u Medveđi do 84,7 u Bujanovcu i 114,7 u Prokuplju. Sem Prokuplja, sve opštine imaju manji broj telefonskih pretplatnika od republičkog proseka.

³ *Politika*, 30.12.2002, str. 7.

Tabela 3

Stepen razvijenosti opština meren prometom na malo po stanovniku i brojem telefonskih pretplatnika u 2001.

Opštine	Promet na malo po stanov. repub. nivo	Rang	Broj telef. pretplat. na 1000 stanovnika	Rang
Babušnica	50,1	119	66	127
Bela Palanka	36,9	141	75,5	104
Bojnik	38,3	139	49,2	149
Bosilegrad	29,2	150	44,0	151
Bujanovac	44,2	133	84,7	76
Dimitrovgrad	31,0	146	77,2	99
Žitorađa	63,4	146	72,9	114
Leskovac	54,7	103	66	126
Medveđa	20,8	157	26,2	156
Merošina	17,3	158	80,0	91
Niška Banja	9,9	161	-	-
Prokuplje	62,9	89	114,7	18
Preševo	12,9	160	19,2	159

KULTURNE KARAKTERISTIKE REGIONA JUGOISTOČNE SRBIJE

Broj nepismenih u širem regionu jugoistočne Srbije, uključujući okruge Bor i Zaječar, 1991. bio je 130.620 među stanovnicima iznad deset godina i kretao se od 30.146 u Jablaničkom okrugu do 9.680 u Pirotskom okrugu. Ovaj region ima razvijenu mrežu obrazovnih ustanova. Na njegovom području radi: 287 predškolskih ustanova; 1.051 osnovna škola (najviše u pčinjskom okrugu 223, nišavskom 222 i jablaničkom 202); 105 srednjih škola, 23 specijalne škole; 6 škola za odrasle; 10 viših škola i 14 fakulteta, jedan univerzitet. Više škole postoje u svakom okrugu, a fakulteta nema samo u 2 i to u topličkom i pirotskom. Na zdravstvenoj zaštiti radi 4.018 lekara i farmaceuta. Zbog nepovoljnog materijalnog položaja, najviše štrajkova organizovali su sindikati prosvetnih i zdravstvenih radnika u ovom regionu u poslednjih pet godina.

STANJE U LOKALNOJ SAMOUPRAVI

U lokalnoj samoupravi delovalo je 1.529 odbornika, od toga 60 (3,92%) bile su žene. Najveći broj odbornika starosti je između 40 i 60 godina, a po obrazovanju sa srednjom školom 486 (31,78%), sa visokim obrazovanjem 472 (30,86%), sa višim 296 (19,35%), kvalifikovanih i visokokvalifikovanih radnika 224 (14,65%), sa nižim obrazovanjem 296 (19,35%) odbornika. Lokalna samouprava u opštinama u kojima je vlast bila u rukama opozicionih partija, u odnosu na republičku DOS-ovu vlast, bila je pod velikim pritiscima političkih partija DOS-a i njihove republičke vlasti, tako da su odbornici

bili prinuđeni da vrate svoje mandate da bi se raspisali vanredni lokalni izbori ili su uvedene privremene mere koje su obezbeđivale dolazak na vlast u ovim opštinama predstavnicima vladajućih partija DOS-a u republičkoj vlasti u nekoliko opština jugoistočne Srbije: u Dimitrovgradu, Beloj Palanci, Medveđi, Leskovcu.

Socijalnu zaštitu koristilo je 40.819 odraslih lica. Za krivična dela osuđeno je u 2000. 5.346 lica, najviše 1.318 (24,65%) protiv imovine.

U širem regionu jugoistočne Srbije izdvajaju se Niš, Leskovac, Vranje, Zaječar, Bor, Prokuplje i Pirot kao značajni privredni, kulturni, politički i administrativni centri. Svi su oni u poslednjih 10 godina privredno, civilizacijski i kulturno degradirani i devastirani. Sankcije OUN i bombardovanje od strane NATO snaga uništili su mnoge privredne kapacitete i infrastrukturne objekte. Oni danas nisu u mogućnosti da obezbede ni suženu podnošljivu društvenu reprodukciju i da aktiviraju privredne i kulturne resurse bez finansijske pomoći sa strane.

SOCIOKULTURNA SLIKA JEDNOG OKRUGA NA JUGU SRBIJE

Sociokulturna slika pčinjskog okruga sa Vranjem, kao njegovim centrom, tipična je za jugoistočni region Srbije. U ovom okrugu živi 250.000 stanovnika multietničkog sastava.⁴ Srba je 61%, Albanaca 26%, Roma 6%, Bugara 4%. U gradovima živi 63% stanovništva, a u selima 37%. Zaposleno je 45.000 radnika ili 60% radno sposobnog stanovništva. U industriji i tercijalnim delatnostima radi 35.000 radnika. Ove delatnosti učestvuju sa 80% u privredi okuga, poljoprivreda sa 17%. Najviše zapošljavaju tekstilna industrija i industrija kože, 18.000 radnika. Najviše je zaposleno u *Jumku*, 9.700 radnika, koji su nekoliko puta prekidali proizvodnju zbog neisplaćenih zarada. Prosek zarada u 2000. godini iznosio je 2.353 dinara. Na plaćenom odsustvu bilo je i do 60% radnika. Na tržištu rada 1992. bilo je 19.300 radnika, 1999. 26.000, da bi na početku 2000. godine bilo 29.000, uz najavu da će se u procesu privatizacije društvenih preduzeća ovom broju pridružiti još 20.000 otpuštenih radnika.

Vranjski politički lobi koji su činili politički kadrovi iz Vranja u republičkim državnim organima obezbeđivao je pritanje namirnica za široku potrošnju u vreme oskudica na tržištu i državne dotacije za isplate zarada radnika, pa je tako čuvan socijalni mir ovog siromašnog stanovništva. Zahvaljujući tome, lokalnu vlast na izborima 2000. osvojili su predstavnici Socijalističke partije Srbije. Posle oktobra 2000, presahle su državne dotacije preduzećima, pa je privređivanje pogoršano a nezadovoljstvo radnika povećano. To je uticalo na masovne prelaskе radnika iz Samostalnog sindikata Srbije u UGS "Nezavisnost" i stranke DOS-a. Ovaj okrug pretrpeo je velike štete u bombardovanjima NATO alijanse. Život ljudi još više otežala je pobuna Albanaca u Preševu, Bujanovcu i Medveđi 2000. godine i formiranje paravojnih formacija koje su oružjem dejstvovalе na jugu Srbije, nastojeći da ga pripoje protektoratu OUN-a Kosova i Metohije koje je Rezolucijom Saveta bezbednosti 1244 izuzeta iz jurisdikcije Srbije i Jugoslavije i stavljena pod protektorat OUN-a. Terorističke grupe Albanaca sa prostora Kosova i Metohije upadale su na teritoriju Srbije i napadale organe bezbednosti ili stanovnike ovog dela Srbije radi podsticanja iseljavanja nealbanskog stanovništva sa ovih prostora

⁴ Podaci uzeti iz: Lidija Mihajlović: U spskom *Benetonu* ništa novo – sindikalna i politička scena Vranja; Srećko Mihajlović: *Sindikati Srbije – od sukoba ka saradnji*, Friedrich Ebert Stiftung fondacija, Centar za socijalne i demokratske studije, Beograd 2001.

POSLEDICE NEOSTVARENH EKONOMSKIH I POLITIČKIH REFORMI U SRBIJI

Zastoj realizacije ekonomskih reformi u stvaranju tržišne privrede na bazi privatizacije društvene i državne imovine i u demokratizaciji političkog uređenja i lokalne samouprave, ostavio je najteže posledice u regionu jugoistočne Srbije. Ekonomske reforme u pravcu stvaranja liberalne tržišne privrede i ubrzana privatizacija državne i društvene svojine po svaku cenu, proizvele su veći privredni kriminal i veliki broj nezaposlenih radnika, uvećali siromaštvo, stvorile socijalnu nesigurnost zaposlenih, razorile radničku klasu, a sindikalne organizacije razjedinile i marginalizovale.

Političke reforme za vreme vladavine DOS-a izostale su, pa je proces demokratizacije društva stagnirao, čak i nazadovao, zbog korupcije i kriminalizacije vlasti.

Devedesetih godina prošlog veka region jugoistočne Srbije najviše glasova na izborima davao je političkim strankama levice. Početkom 2000-te, biračko telo ovog regiona pomera se ka levom centru i desnici. Na poslednjim parlamentarnim izborima održanim 28. decembra 2003. u 28 opština jugoistočne Srbije najveći broj glasova osvojila je Srpska radikalna stranka (31,3% glasova), više od republičkog proseka. Demokratska stranka Srbije osvojila je 15,5% glasova u ovim opštinama, Demokratska stranka 10,8%, G17 plus 10,9%, Socijalistička partija Srbije 9,8%, Srpski pokret obnove i Nova Srbija 8,1%.⁵

Literatura

1. Mihajlović, Srećko: *Sindikati Srbije – od sukoba ka saradnji*, Friedrich Ebert Stiftung fondacija, Centar za socijalne i demokratske studije, Beograd 2001.
2. Pavlović, Vukašin: O pojmu regije i regionalizma, u: *Regioni i građani*, Fondacija za mir i rešavanje kriza i Otvoreni univerzitet-Subotica, Subotica, 1994.
3. *Republika Srbija. Opštine u Srbiji 2001*, Republički zavod za statistiku, Beograd, 2002.
4. *Republika Srbija. Opštine u Srbiji 2002*, Republički zavod za statistiku, Beograd, 2003.
5. Samardžić, Slobodan: Organizacija vlasti u novom ustavu Srbije, *Prizma*, januar 2003.
6. Vujačić, Ilija: Teritorijalna organizacija vlasti, *Prizma*, januar 2003.

---

⁵ *Politika*, 29.12. 2003.

V

UPITNIK

**"Kvalitet međuetničkih odnosa, svest
o regionalnom identitetu i mogućnosti
saradnje i integracije na Balkanu"**

QUESTIONNAIRE

**"Quality of inter-ethnic relations,
consciousness of regional identity and
possibilities of cooperation and integration
at the Balkans"**

FILOZOFSKI FAKULTET - UNIVERZITET U NIŠU
INSTITUT ZA SOCIOLOGIJU
FACULTY OF PHILOSOPHY - UNIVERSITY OF NIŠ
INSTITUTE FOR SOCIOLOGY
18000 Niš, Ćirila i Metodija 2
Tel: ++ 381 18 47 540
Fax: ++ 381 46 460
[http: //www.filfak.ni.ac.yu](http://www.filfak.ni.ac.yu)

UPITNIK
“KVALITET MEĐUETNIČKIH ODNOSA, SVEST O REGIONALNOM
IDENTITETU I MOGUĆNOSTI SARADNJE I INTEGRACIJE NA BALKANU”

Grupa istraživača (profesora i asistenata Univerziteta) iz Srbije, Makedonije i Bugarske sprovodi istraživanje o kvalitetu međuetničkih odnosa i mogućnostima saradnje među balkanskim narodima. Rezultati istraživanja će biti korišćeni u naučne svrhe, a na praktičnom nivou u cilju poboljšanja međunacionalnih odnosa. Kako je upitnik anonimn, molimo Vas da na pitanja odgovarate iskreno. Hvala.

Niš, juna 2003.

1. Pol ispitanika

1. Muški
2. Ženski

2. Godine starosti

1. Od 19-29 godina
2. Od 30-39 godina
3. Od 40-49 godina
4. Od 50-59 godina
5. Preko 60 godina

3. Nacionalnost

1. Albanac
2. Bugarin
3. Rom
4. Srbin
5. Makedonac
6. Turčin
7. Vlah

4. Obrazovanje

1. Bez škole
2. Nezavršena OŠ
3. Osnovna škola
4. Trogodišnja stručna škola
5. Završena srednja škola
6. Završena viša škola, fakultet ili akademija

5. Zanimanje

1. Poljoprivrednik/ca
2. Radnik/ca
3. Službenik
4. Stručnjak
5. Privatni preduzetnik
6. Nadničar
7. Nezaposlen radnik
8. Učenik/student
9. Domaćica
10. Penzioner
11. Nešto drugo _____

6. Način izdržavanja u toku ove godine

1. Poljoprivreda (lična svojina)
2. Poljoprivreda (sezonski-nadničar)
3. Stalno zaposlenje u državnom preduzeću
4. Stalno zaposlenje u privatnom preduzeću
5. Rad na "crno"
6. Prihodi od "sive ekonomije"
7. Socijalna pomoć
8. Penzija
9. Izdržavano lice, od koga _____
10. Nešto drugo _____

7. Mesto stanovanja

1. Selo
2. Prigradsko naselje
3. Grad

8. Bračno stanje

1. Oženjen / udata
2. Neoženjen / neudata
3. Razveden / razvedena
4. Udovac / udovica
5. Vanbračna zajednica

9. Kakvi su Vaši stambeni uslovi?

1. Komforna kuća/stan
2. Skromna kuća/stan
3. Neuslovna, mala kuća
4. Podstanar u solidnim uslovima
5. Podstanar u veoma lošim uslovima

10. Kuća/stan u kojoj živite je:

1. Lično vlasništvo
2. Vlasništvo roditelja
3. Podstanar

11. Kako ocenjujete materijalni položaj Vaše porodice?

1. Kao veoma dobar
2. Kao relativno dobar
3. Kao relativno loš
4. Kao veoma loš
5. Kao nepodnošljiv

12. Kakav je Vaš odnos prema religiji? Da li ste Vi lično:

1. Religiozni
2. Ravnodušni prema religiji
3. Niste religiozni
4. Ateista

13. Kako se konfesionalno opredeljujete? Kao:

1. Pravoslavac
2. Musliman (pripadnik islama)
3. Protestant
4. Rimokatolik
5. Nešto drugo, šta? _____
6. Ne priznajem ni jedno konfesionalno poreklo
7. Ne znam koje mi je konfesionalno poreklo
8. Ne želim da se izjasnim

14. Ukoliko je lice oženjeno/udato sa koliko godina je stupilo u brak?

1. Pre 15. god.
2. 16-18. god.
3. 19-25. god.
4. 26-30. god.
5. Iznad 30. god.

15. Broj članova domaćinstva

1. Do dva člana
2. 3-4 člana
3. 5 i više članova

16. Po Vašem mišljenju, "idealna" veličina porodice je:

1. Dva člana
2. 3-4 člana
3. 5 i više članova

17. Koliko dece imate?

1. Jedno dete
2. Dvoje dece
3. Tri do pet
4. Pet i više dece
5. Niti jedno, ali planiram (koliko?) _____
6. Ne želim da imam decu

18. Kada bi trebalo da odredite gde pripada Vaša zemlja, svrstali biste je u:

1. Evropu
2. Balkan
3. Nemam stav

19. Da li se slažete sa tvrdnjom: "Među balkanskim narodima ima više sličnosti nego između balkanskih i drugih evropskih naroda."

1. Da
2. Ne
3. Nemam stav

20. U čemu se po Vašem mišljenju ogledaju sličnosti i veze među balkanskim narodima:

1. Poreklu	5. Načinu života
2. Religiji	6. Nema sličnosti
3. Istoriji	7. Ne znam
4. Tradiciji	

21. Za svakog pojedinca je važna pripadnost nekoj široj celini. Molimo Vas da rangirate koliko je za Vas važna (1. veoma važno, 2. manje važno, 3. nevažno):

1. Pripadnost mestu u kome živite
1. veoma važno 2. manje važno 3. nevažno
2. Regionalna/pokrajinska pripadnost
1. veoma važno 2. manje važno 3. nevažno
3. Pripadnost državi
1. veoma važno 2. manje važno 3. nevažno
4. Pripadnost Balkanu
1. veoma važno 2. manje važno 3. nevažno
5. Evropska pripadnost
1. veoma važno 2. manje važno 3. nevažno
6. Pripadnost čovečanstvu
1. veoma važno 2. manje važno 3. nevažno

22. Kovanicom "balkanizacija" opisuje se proces stvaranja međusobno suprotstavljenih državica na malom geografskom prostoru. Po Vašem mišljenju, koja od navednih tvrdnji više odgovara istini:

1. Na Balkanu nije bilo više sukoba nego u drugim delovima Evrope
2. Prošlost Balkana je obeležena sukobima više nego drugi delovi Evrope
3. Nemam stav

23. Sa kojom se od navednih tvrdnji slažete:

1. Velike sile gurale su balkanske narode u međusobni sukob da bi mogle da ostvare svoje interese
2. Na sukobe na Balkanu uticale su velike sile, ali su za njih pre svega odgovorni narodi Balkana
3. Ne može se uopšteno reći, već to zavisi od sukoba do sukoba
4. Nemam stav

24. Da li mislite da je Balkan deo Evrope:

1. Samo geografski, ali mora mnogo da se razvije da bi postao stvarno deo evropske civilizacije
2. Balkan je deo Evrope po kulturi, tradiciji, načinu života, iako je ekonomski manje razvijen
3. Balkan je kolevka evropske civilizacije, "prva i prava Evropa"

25. Ono što Balkan "odvaja" od ostatka Evrope je:

1. Tursko nasleđe
2. Pravoslavlje
3. Slovensko poreklo većine balkanskih naroda
4. Ne znam

26. Sa kojom od navedenih tvrdnji se slažete:

1. Ako se Balkan ekonomski razvije, održi mir i učvrsti demokratija, balkanske zemlje će biti prihvaćene bez predrasuda kao deo Evrope
2. Bez obzira šta se promenilo na Balkanu, ostatak Evrope će uvek imati negativne predrasude o balkanskim narodima
3. Nemam stav

27. Koje od navedenih osobina, po Vašem mišljenju, ostatak Evrope pripisuje balkanskim narodima:

1. Patrijarhalnost	da	ne	ne zna
2. Nasilnost	da	ne	ne zna
3. Kreativnost	da	ne	ne zna
4. Primitivnost	da	ne	ne zna
5. Sposobnost da uživaju u životu	da	ne	ne zna
6. Ropski karakter	da	ne	ne zna
7. Lenjost	da	ne	ne zna
8. Emocionalnost	da	ne	ne zna
9. Gostoprимljivost	da	ne	ne zna

28. Cilj svih zemalja Balkana je ulazak u Evropsku Uniju. Da li mislite da bi taj ulazak bio brži ako:

1. Svaka zemlja pojedinačno bude primljena u EU
2. Balkanske zemlje ostvare prvo međusobnu integraciju i kao region budu primljene u EU

29. Da li podržavate ulazak Vaše zemlje u NATO?

1. Da, naravno
2. Da, ako je to uslov za ulazak u EU i dobre odnose sa Zapadom
3. Da, ako sve okolne zemlje uđu u NATO
4. Ne

30. Proces ujedinjenja sa Evropom može da naruši nacionalni i etnički identitet. Sa kojom se od navednih tvrdnji slažete:

1. Nacionalni i etnički identiteti su stvar prošlosti
2. Odricanje od nacionalnog i etničkog identiteta je nužna cena za ulazak u Evropu
3. Uključenje u Evropu ne znači gubitak nacionalnog i etničkog identiteta
4. Uključenje u Evropu ne znači potpuni gubitak već izvesno prilagođavanje nacionalnog i etničkog identiteta
5. Uključenje u Evropu afirmiše nacionalni i etnički identitet
6. Nemam stav

31. Da li smatrate da je Vaša kultura i tradicija ugrožena amerikanizacijom?

1. Da
2. Ne

32. Da li smatrate da je Vaša kultura i tradicija ugrožena prodorom vrednosti koje dolaze iz evropskih zemalja?

1. Da
2. Ne

33. Da li smatrate da je Balkan ugrožen religijskom netrpeljivošću, koja dolazi od:

1. Pravoslavaca
2. Pripadnika islama
3. Katolika
4. Protestanata
5. Na Balkanu nema religijske netrpeljivosti
6. Nemam stav

34. Sa kojom od ovih tvrdnji se slažete (5. potpuno se slaže, 4. uglavnom se slaže, 3. neodlučan, 2. uglavnom se ne slaže, 1. uopšte se ne slaže):

1. Balkanske zemlje će imati više koristi ako ostvare međusobnu saradnju nego ako se orijentišu samo na EU i SAD 5 4 3 2 1
2. Saradnja balkanskih zemalja ne može da im donese mnogo koristi jer su previše male i siromašne. 5 4 3 2 1
3. Saradnja balkanskih zemalja nije moguća jer među njima stalno dolazi do sukoba 5 4 3 2 1
4. Saradnja među balkanskim zemljama je moguća samo ako u njoj posreduju EU i SAD 5 4 3 2 1

35. Šta mislite, u kojim oblastima bi trebalo intenzivirati saradnju među balkanskim zemljama? (zaokružiti 2 odgovora)

1. Ekonomiji (industrija, trgovina, turizam, carinska politika)
2. Izgradnji infrastrukture (puteva, železnice)
3. U oblasti bezbednosti i vojne saradnje
4. Kulturi (nauci, obrazovanju, međureligijskoj saradnji)
5. Zaštiti životne sredine

36. Koji od navedenih činilaca predstavljaju smetnju saradnji među balkanskim narodima: (rangirati odgovore po važnosti)

1. _ Nizak nivo ekonomskog razvoja
2. _ Nedostatak bezbednosti
3. _ Nepoverenje među balkanskim narodima
4. _ Nerešena pitanja granica
5. _ Nedovoljno poznavanje kulture suseda
6. _ Nedostatak političke volje i vizije

37. Da li navedene ustanove i akteri podstiču ili koče saradnju među balkanskim narodima (1. podstiču saradnju, 2. koče saradnju):

1. Političari	1.	2.
2. Privrednici	1.	2.
3. Predstavnici verskih zajednica	1.	2.
4. Sportisti	1.	2.
5. Nevladine organizacije	1.	2.
6. Mediji	1.	2.
7. Naučnici	1.	2.
8. Umetnici	1.	2.
9. Kulturne institucije	1.	2.
10. Univerziteti i naučne ustanove	1.	2.

38. Nacionalne manjine su:

1. Smetnja saradnji među balkanskim narodima
2. Most za bližu saradnju među balkanskim narodima

39. Koliko je po Vašem mišljenju saradnja sa pojedinim navedenim zemljama važna za Vašu zemlju (1. veoma važna, 2. važna, 3. poželjna, 4. nije važna, 5. ne znam)?

Nemačka	1	2	3	4	5
Velika Britanija	1	2	3	4	5
Francuska	1	2	3	4	5
Austrija	1	2	3	4	5
SAD	1	2	3	4	5
Rusija	1	2	3	4	5
Turska	1	2	3	4	5
Mađarska	1	2	3	4	5
Slovenija	1	2	3	4	5
Hrvatska	1	2	3	4	5
BiH	1	2	3	4	5
Makedonija	1	2	3	4	5
Bugarska	1	2	3	4	5
Rumunija	1	2	3	4	5
Grčka	1	2	3	4	5
Albanija	1	2	3	4	5
Srbija i Crna Gora (bivša SRJ)	1	2	3	4	5

40. Po Vašem mišljenju, za razvoj tržišne privrede najvažnija je:

1. Privatizacija
2. Niska inflacija i stabilnost domaće valute
3. Slobodna trgovinska razmena sa inostranstvom
4. Reforma banaka i preduzeća
5. Priliv stranog kapitala

41. Kako ocenjujete prisustvo stranog kapitala u balkanskim zemljama?

1. Doprinosi ekonomskom razvoju Balkana,
2. Eksploatiše razvojne resurse Balkana,

42. Da li, po Vašem mišljenju, balkanske zemlje treba da stvaraju zajedničko tržište?

1. Da
2. Ne

43. U kojoj meri se slažete sa sledećim tvrdnjama: (5. potpuno se slažem, 4. uglavnom se slažem, 3. neodlučan sam, 2. uglavnom se ne slažem, 1. uopšte se ne slažem)

Prema pripadnicima drugih nacija treba biti oprezan i suzdržan čak i kada su nam prijatelji

5 4 3 2 1

Nacionalnim manjinama i etničkim grupama su data prevelika prava u našem društvu

5 4 3 2 1

Univerziteti treba da ograniče broj studenata pripadnika drugih nacija

5 4 3 2 1

Ako nacionalne manjine žive siromašno, to je uglavnom zato što su njihovi pripadnici nepreduzumljivi i neobrazovani

5 4 3 2 1

Patriotizam i odanost naciji su prvi i najvažniji zadaci dobrog građanina

5 4 3 2 1

Glavna opasnost po nacionalni identitet dolazi od uticaja stranih ideja i ponašanja

5 4 3 2 1

Čovek se može osećati sasvim sigurno samo kad živi u okruženju čiju većinu čine pripadnici njegove nacije

5 4 3 2 1

Nacionalno i verski homogene države su naprednije od visenacionalnih i viseverskih država

5 4 3 2 1

Nacionalno mešoviti brakovi po pravilu su nestabilni

5 4 3 2 1

Moj narod nije savršen ali je naša kulturna tradicija bolja od drugih

5 4 3 2 1

Većinski narod u svim državama treba da donosi sve važne odluke, bez obzira na protivljenje nacionalnih manjina i etničkih grupa

5 4 3 2 1

Narod kome pripadam poseduje neke kvalitete koji su superiorni u odnosu prema drugim narodima

5 4 3 2 1

Svi građani treba da imaju punu slobodu u iskazivanju svojih stavova

5 4 3 2 1

U zabludi su ljudi koji misle da svaka promena donosi napredak

5 4 3 2 1

Posle svake promene u društvu stvari su lošije nego pre toga

5 4 3 2 1

Buntovničke ideje mladih ljudi doprinose napretku društva

5 4 3 2 1

Nove stvari u životu treba prihvatiti bez razmišljanja

5 4 3 2 1

44. Za poboljšanje položaja manjinskih zajednica potrebno je da se:

1. Svaki pripadnik manjine neposredno angažuje
2. Zakoni doslednije primenjuju
3. Većinski narod solidarnije odnosi prema manjinama
4. Više angažuju međunarodne institucije
5. Nešto drugo _____

45. Šta je u Vašoj sredini najveći problem za pripadnike manjinske zajednice (zaokružiti jedan odgovor)?

1. Obrazovanje dece
2. Zapošljavanje
3. Komunalni uslovi
4. Međususedski odnosi
5. Očuvanje kulturnih vrednosti
6. Informisanje
7. Političko angažovanje
8. Nešto drugo _____

46. Da li se slažete sa sledećim stavom: "Za ostvarivanje kolektivnih prava manjina potrebno je da se oblast u kojoj žive organizuje kao region":

1. Da
2. Ne

47. Ukoliko se slažete, po Vašem mišljenju, formiranje regiona za manjinske zajednice, pre svega, znači:

1. Integraciju u pravno-politički sistem države
2. Veću bezbednost u tom delu zemlje
3. Podizanje nivoa kulturne autonomije
4. Mogućnost sticanja potpune samostalnosti u skorijoj budućnosti
5. Nešto drugo _____
6. Ne slažem se

48. Međuregionalna saradnja omogućila bi manjinama da:

1. Doprinesu boljoj međudržavnoj saradnji
2. Smanje napetost između manjinskog i većinskog stanovništva
3. Nešto drugo _____

49. Pretpostavimo da Vaša lokalna sredina postane region. Da li bi manjine to iskoristile:

1. Samo da bi potvrdile svoju samostalnost, etnički i kulturni identitet
2. Samo da bi se vremenom izdvojile iz sastava države
3. Ne znam

50. Nacionalnim manjinama i etničkim grupama treba omogućiti sledeća prava (soluciju "ne znam" ne čitati):

1. Da stvaraju organizacije i udruženja za očuvanje i razvijanje njihove kulture
1. da 2. ne 3. ne znam
2. Izdaju knjige i druge publikacije na sopstvenom jeziku
1. da 2. ne 3. ne znam
3. Da imaju svoje predstavnike u lokalnim organima vlasti (bez obzira na izborne rezultate)
1. da 2. ne 3. ne znam
4. Da imaju svoje predstavnike u narodnoj skupštini (bez obzira na izborne rezultate)
1. da 2. ne 3. ne znam
5. Da imaju pravo na službenu upotrebu svog jezika i isticanje natpisa na javnim mestima i mestima u kojima žive i njihovoj okolini
1. da 2. ne 3. ne znam
6. Da imaju svoje političke partije
1. da 2. ne 3. ne znam
7. Da imaju pravo na teritorijalnu autonomiju
1. da 2. ne 3. ne znam
8. Da se obrazuju na maternjem jeziku
1. da 2. ne 3. ne znam

51. Informativne emisije pratite uglavnom na: (opredelite se za jedan odgovor)

1. Nacionalnoj televiziji
2. Lokalnim TV stanicama
3. Pratim na svim domaćim TV stanicama
4. Pratim na TV stanicama susednih država
5. Pratim na svetskim TV stanicama
6. Ne pratim

52. U medijima (TV, radio, štampa) najviše pratim: (zaokružiti dva odgovora)

1. Informativne priloge
2. Političke priloge
3. Sportske priloge
4. Filmove
5. Zabavne priloge
6. Dokumentarni program, odnosno feljtone
7. Priloge iz kulture
8. Obrazovne priloge
9. Nešto drugo (navedite šta) _____
10. Mediji me ne interesuju

53. Prema Vašem mišljenju, kulturna politika prevashodno treba da bude orijentisana:

1. Ka svetskoj kulturnoj baštini
2. Ka balkanskoj kulturnoj baštini
3. Ka nacionalnoj kulturi
4. Ka lokalnoj kulturi
5. Nemam stav

54. Da li ste upoznati sa kulturom i istorijom balkanskih naroda?

1. Upoznat sam u potpunosti
2. Delimično sam upoznat
3. Nisam upoznat

55. U koju vrstu odnosa biste stupili sa pripadnicima dole pobrojanih nacija, manjina i etničkih grupa? (Kodovi 1, 2, 3 za da, ne, i neutralno - upisivati kodove)

NACIJA

ODNOS	Crno-gorac	Hrvat	Makedonac	Srbini	Muslim/Bošnjak	Grk	Rom	Bugarin	Albanac	Mađar	Vlah	Rumun	Turčin
1. Stupio bih u brak													
2. Imao bih za prijatelja													
3. Živeo bih u susedstvu													
4. Radio bih u istoj firmi													
5. Imao bih za pretpostavljenog													
6. Živeo bih u istom gradu													
7. Živeo bih u istoj držvi													

56. Koliko se interesujete za događaje iz političkog života?

1. Veoma se interesujem za politička zbivanja
2. Donekle se interesujem za politička zbivanja
3. Uopšte se ne interesujem za politička zbivanja

57. Ustav i zakoni treba:

1. Da budu iznad svih građana, bez obzira na njihov profesionalni ili politički položaj
2. Za najviše političke funkcionere ne mogu da važe neki zakoni, oni moraju da imaju imunitet
3. Nemam stav

58. U kakvom političkom poretku živite?

1. Demokratskom
2. Nedemokratskom
3. Ne znam

59. Po Vašem mišljenju naše društvo se kreće u sledećem pravcu:

1. Od nedemokratskog ka demokratskom
2. Od demokratskog u nedemokratsko
3. Ne znam

60. Političke partije u našem društvu:

1. Bore se za interese svih građana
2. Bore se za interese privilegovanih slojeva građana
3. Bore se za sopstvene interese
4. Nemam stav

61. Kojim ustanovama najviše verujete (zaokružiti dva odgovora):

1. Predsedniku države	8. Univerzitetu
2. Parlamentu	9. Političkim partijama
3. Vladi	10. Akademiji nauka
4. Sudovima	11. Nevladinim organizacijama
5. Vojsci	12. Nešto drugo (šta?) _____
6. Policiji	13. Nijednoj
7. Crkvi	14. Nemam stav

62. Po Vašem mišljenju, nevladine organizacije koje realizuju svoje aktivnosti uz pomoć međunarodne zajednice:

1. Doprinosu rešavanju važnih društvenih problema
2. Promovišu interese stranih zemalja i međunarodnih organizacija
3. Služe isključivo interesu svojih članova
4. Ne znam

64. Romima je bolje da žive u svojim malama nego da se mešaju sa drugima:

1. Da, u potpunosti se slažem	4. Ne, delimično se ne slažem
2. Da, delimično se slažem	5. Ne, uopšte se ne slažem
3. Neodlučan sam povodom toga	

65. Ako se želi izmena nepovoljnog položaja Roma, ko treba to da učini?

1. Sami Romi
2. Romi, uz pomoć većinske zajednice i države u kojoj žive
3. Većinska zajednica i država u kojoj žive
4. Njihov položaj ne treba menjati

66. Ako se želi integracija Roma u širu zajednicu, pre svega treba poboljšati njihov položaj u:

1. Socijalno-ekonomskom području
2. Pravno-političkom polju
3. Sferi kulture i obrazovanja
4. Istovremeno u sva tri segmenta

67. Da li se slažete s konstatacijom da je verska podeljenost prepreka razvoju nacionalnog identiteta nekog naroda, ovde Roma?

1. Da, u potpunosti se slažem
2. Da, delimično se slažem
3. Neodlučan sam povodom toga
4. Ne, delimično se ne slažem
5. Ne, uopšte se ne slažem

NA PITANJA OD 68 DO 77 NE ODGOVARAJU ROMI
--

68. Slažete li se Vi sa mišljenjima da Rome treba iseliti negde drugde, u drugi grad ili zemlju?

1. Da, u potpunosti se slažem
2. Da, delimično se slažem
3. Neodlučan sam povodom toga
4. Ne, delimično se ne slažem
5. Ne, uopšte se ne slažem

69. Da li biste se protivili da se umrli Rom sahrani na Vašem mesnom groblju?

1. Da
2. Ne

70. Ako "Da": Gde bi, po Vašem mišljenju, trebalo da se umrli Rom sahrani ?

1. Trebalo bi oformiti zasebni deo za Rome u okviru mesnog groblja
2. Trebalo bi oformiti potpuno, od mesnog groblja fizički odvojeno romsko groblje
3. Trebalo bi ga sahraniti van našeg mesta

71. Da li bi sa Romom istovernikom zajednički učestvovali u religijskim obredima i proslavama (pričešće, molitva, klanjanje, sunećenje, slave, litije...)?

1. Da, svakako
2. Sumnjam, dvoumio bih se
3. Nikako
4. Nešto drugo, šta? _____

72. Da li biste pristali na direktnu transfuziju krvi (iz ruke u ruku) od strane Roma?

1. Da, u svakom slučaju
2. Možda, nisam siguran
3. Samo ukoliko sam u životnoj opasnosti
4. Ne, ni u kom slučaju

73. Da li se ime "Ciganin/Ciganka" u mestu u kome živite (u krugu u kome se krećete) upotrebljava samo za označavanje pripadnika romskog naroda ili se koristi i da označi ljude koji se:

1. Loše ponašaju	1. da	2. ne
2. Lepo žive	1. da	2. ne
3. Bave kriminalom	1. da	2. ne
4. Ne obraćaju pažnju na higijenu	1. da	2. ne
5. Nepošteni prema drugima	1. da	2. ne
6. Oglašuju o društvene vrednosti	1. da	2. ne
7. Koristi samo za romski narod	1. da	2. ne

74. Postoji grupa mladih – skinhedi – koja otvoreno pokazuje netrpeljivost prema Romima, smatra da Rome treba proterati iz zemlje, čak ih i fizički zlostavlja. Kakav je vaš stav prema ponašanju skinheda?

1. Podržavam njihovo ponašanje
2. Ne podržavam njihovo ponašanje

75. Smatra se da bi bilo poželjno primeniti afirmativnu akciju prema Romima. Kakav je Vaš stav o tome?

1. Da, u potpunosti se slažem
2. Da, delimično se slažem
3. Neodlučan sam povodom toga
4. Ne, delimično se ne slažem
5. Ne, uopšte se ne slažem

76. Romi u našoj državi, kao i svakoj drugoj, jesu etno-klasa: nemaju ništa ili imaju vrlo malo, žive na ivici bede i zavise od socijalne potpore. Da li se slažete sa ovakvom ocenom?

1. Da, u potpunosti se slažem
2. Da, delimično se slažem
3. Neodlučan sam povodom toga
4. Ne, delimično se ne slažem
5. Ne, uopšte se ne slažem.

77. Da li smatrate da romska kultura:

1. Doprinosi opštem kulturnom bogatstvu	1. da	2. ne	3. ne znam
2. Sastavni je deo većinske kulture	1. da	2. ne	3. ne znam
3. Ne postoji - Romi su "kulturni paraziti"	1. da	2. ne	3. ne znam
4. Ugrožava neromsku kulturu	1. da	2. ne	3. ne znam
5. Samo podstiče "nekulturu"	1. da	2. ne	3. ne znam

PITANJA SAMO ZA ROME

78. Kako ocenjujete Vaše odnose sa neromskim stanovništvom?

1. Vrlo dobri
2. Zadovoljavajući
3. Loši
4. Izuzetno loši
5. Nemam kontakte sa neromima

79. Kada neko od članova Vaše porodice ili srodnika umre, gde ga sahranjujete?

1. Na lokalnom groblju, zajedno sa neromima;
2. Na lokalnom groblju, odvojeno od neroma;
3. Na posebnom romskom groblju;
4. Na nekom drugom groblju, van mesta življenja

80. Da li su članovi porodice imali problema zato što su Romi?

1. Prilikom zapošljavanja   1. da   2. ne
2. Tokom školovanja   1. da   2. ne
3. Kod lekara   1. da   2. ne
4. U centrima za socijalni rad   1. da   2. ne
5. U policiji   1. da   2. ne
6. U sudu   1. da   2. ne
7. Na javnim mestima (kafana, stadion, ulica i sl.) 1. da   2. ne
8. Nešto drugo (Šta: _____)
9. Nisu imali problema

81. Da li bi sa neromom istovernikom zajednički učestvovali u religijskim obredima i proslavama (pričešće, molitva, klanjanje, sunećenje, slave, litije...)?

1. Da, svakako
2. Sumnjam, dvoumio bih se
3. Nikako
4. Nešto drugo, šta? _____

82. Da li biste pristali na direktnu transfuziju krvi (iz ruke u ruku) od strane neroma?

1. Da, u svakom slučaju
2. Možda, nisam siguran
3. Samo ukoliko sam u životnoj opasnosti
4. Ne, ni u kom slučaju

63. Likert

Tabela 1. KAKO BISTE OCENILI PRIPADNIKE SLEDEĆIH NARODA, NACIONALNIH MANJINA I ETNICKIH GRUPA?

	Makedonci	Turci	Mađari	Vlasi	Muslimani/ Bošnjaci	Hrvati	Bugari	Rumuni	Slovenci	Romi	Albanci	Crnogorci	Srbi	
	Ulonšte se ne slažem	Ulonšte se ne slažem	Ulonšte se ne slažem	Ulonšte se ne slažem	Ulonšte se ne slažem	Ulonšte se ne slažem	Ulonšte se ne slažem	Ulonšte se ne slažem	Ulonšte se ne slažem	Ulonšte se ne slažem	Ulonšte se ne slažem	Ulonšte se ne slažem	Ulonšte se ne slažem	
	Ne slažem se	Ne slažem se	Ne slažem se	Ne slažem se	Ne slažem se	Ne slažem se	Ne slažem se	Ne slažem se	Ne slažem se	Ne slažem se	Ne slažem se	Ne slažem se	Ne slažem se	
	Neodlučan sam	Neodlučan sam	Neodlučan sam	Neodlučan sam	Neodlučan sam	Neodlučan sam	Neodlučan sam	Neodlučan sam	Neodlučan sam	Neodlučan sam	Neodlučan sam	Neodlučan sam	Neodlučan sam	
	Slažem se	Slažem se	Slažem se	Slažem se	Slažem se	Slažem se	Slažem se	Slažem se	Slažem se	Slažem se	Slažem se	Slažem se	Slažem se	
	Potpuno se slažem	Potpuno se slažem	Potpuno se slažem	Potpuno se slažem	Potpuno se slažem	Potpuno se slažem	Potpuno se slažem	Potpuno se slažem	Potpuno se slažem	Potpuno se slažem	Potpuno se slažem	Potpuno se slažem	Potpuno se slažem	
vredni	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	
hrabri	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	
pametni	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	
osećajni	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	
iskreni	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	
poštteni	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	
kulturni	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	
čisti	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	
ljubazni	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	
gostoljubivi	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	
miroljubivi	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	
nesebični	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	
civilizovani	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	
vole druge narode	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	
ponosni	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	

